

E-5180

Ea $\frac{4}{1}$

Ajalooline Ajakiri

Neljas aastakäik

1925

TOIMETUS:

P. Treiberg

Peatoimetaja

P. Bauman

A. R. Cederberg

H. Kruus

H. Sepp

R. Kleis

H. Moora

H. Ottenson

Ajalooline Ajakiri

kolmas aastaköök

1923

TOIMETUS

P. Tark

H. Kõrre

A. R. Ceder

H. Kõrre

H. Kõrre

E2512

„Postimehe“ trükk, Tartu 1926.

„Ajaloolise Ajakirja“ IV aastakäigu (1925) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lhk.
A. R. Cederberg, Tallinna Püha Michaeli kloostri asutamine a. 1093	81—87
O. Freymuth, Tartu linna tekkimise ajaloost	87—97
Hans Kruus, Talurahva usuliikumise algusest Lõuna-Eestis 1845. a.	121—130
E. Laid, Kodumaa muistsed pelgupaigad	1—13, 45—56
H. Mühlberg, Külade hävitamine Emmaste ja Keina kihelkondades Hiiumaal rahva suusõnalise traditsiooni põhjal	14—17
A. H. Wirkkunen (S), Albert Suerbeeri aegsed üritused Rooma-katoliku usku Venes levitada	41—44

Dokumendid.

A. R. Cederberg, Määrus sõjavangide kirjade kohta 1718. a.	21—24
„ Saaremaa kiriku- ja konsistoriaalseaduse kava a. 1650	98—102
H. Sepp, Dokument Põhja sõja ajaloost	60—63

Ülevaated, arvustused.

A. R. Cederberg, Saksa ordu ja Poola suhted XV aastasaja algusel	18—21
Helmi Ottenson, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1924./25. tegevusaastal	63—76
H. Sepp, Uus tähtis uurimus Hansa ajaloo alalt	56—60
„ Märkusi Dr. J. Luiga teose „Eesti vabadusvõitlus 1343—1345“ kohta	131—148
P. Treiberg, Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade	24—36
	102—116, 148—160
Varia	36—40, 76—80, 116—120, 160

Kodumaa muistsed pelgupaigad.

Muinaslinnade kõrval tuntakse pea üle terve kodumaa kaunis üldiselt „pelgupaiku“. Need on soo- ja rabasaared, kaugemad ja raskelt leitavamad metsaosad, või maa-alused koopad ja urkad, kus ümberkaudsete külade elanikud muistsete sõdade ees peidus käisid. Vaenlase väe lähenemisel põgenesid terved külad kogu oma varandusega salateid mööda sarnaseisse pelgupaigusse, kus siis hädaohu möödumiseni lühemat või pikemat aega elati. Pelgupaigul on siis teataval määral sama ülesanne kui muinaslinnadelgi — varjata oma aja inimest ja selle varandust välise vaenlase rüüstamiste eest; siiski selle olulise vahega, et pelgupaigul, peale mõnesuguse hiljem kõne alla tuleva erandi, mingit kunstlikku, ehitatud kaitset ei tunta. Nad kaitsesid peidusolijaid ainult kas looduslikult või inimese enese poolt teadlikult varjatud ja raskelt juurdepääsetava asukoha tõttu.

Pelgupaiku tuntakse praeguste andmete järele¹⁾ üle terve kodumaa 79. See arv on koguni muinaslinnade arvuga Eestis võrreldes (162, neist 98 kindlaid) siiski nii väike, et kaunis kindlalt võib oletada, et neid oma ajal suuremal arvul tunti ja tarvitati. Võib-olla just see, et nad väga üldised olid ja nende valik teataval määral juhuslik ning oludest tingitult muutlik, on selleks kaasa mõjunud, et rahvatraditsioon neist praegu arvatavasti ainult osa tunneb. Ühes maa tihedama asustamisega siirdusid näiteks ajajooksul ka pelgupaigad mujale ja unustati endised samuti aja kestes ära.

Pelgupaiku tuntakse praegu, nagu juuresoleval nende üldisel levimiskaardil näha (2. joon.), üle kogu maa. Siiski ei ole nende

1) Peamised materjalikogud: Ülikooli Arkeoloogia Kabineti antikvaarilis-topograafiline arhiiv (järgnevas tsiteeritud: Ark. Kab. a.-t. a.). — Jung, J. Muinasaja teadus Eestlaste maalt, II, Tartu 1898 ja Muinasajateadus eestlaste maalt, III, 1910. — Eisen, M. J. Maa-alused teed, Eesti Kirjandus, 1916, nr. 8, lhk. 260/266 ja nr. 9, lhk. 291/302.

jaotus eri maaosades ühetasane. Tihedamalt leiame neid, mitmel pool otse rühmina, Eesti põhjapoolel, vähem Lõuna- ja iseäranis Kesk-Eestis. Pea täiesti puuduvad pelgupaigad Pärnumaal, Põhja-Viljandimaal, Petserimaal, suurel osal Võrumaal, Ida-Virumaal jne. Veel on huvitav tähele panna, et pelgupaiku, peale ühe hiljem kõne alla tuleva erandi, ei tunta kaunis laial vööl pikki meie kodumaa mandri rannikut, samuti suurelt-osalt Peipsi ligikonnas. Nähtavasti põgeneti siin hädaohu lähenemisel ajutiseks paatidel merele või järvele. Üldiselt paistab pelgupaikade levimine siiski suurelt juhuslik olevat ja me peatume sellel veel järgnevas üksikasjalisemalt, võttes kõne alla pelgupaikade ülesande ja nende tarvitamisaja.

Pelgupaiku tuntakse rahva seas tavaliselt „peidu-, varju- ja pelgupaikade“, „pelgukohtade“, „pelgu- või pakukoobaste ja urgaste“ jne. nimetuse all, mis on õieti ainult varieeruvad tähendused nende omaaegsele ülesandele. Suurimal osal pelgupaigust on veel oma erinimi, nagu „Venejärve saar“, „Kirstumägi“, „Rootsimägi“, „Röövlänina“, „Kukelinn“, „Seljapealne“ jt. (vt. pelgupaikade loetelu kirjutuse lõpul). Neile nimetusele lisatakse siis harilikult pikema seletusena juurde, et kõnesolev koht on „vana pelgupaik“, „sõjaaegne pelgukoht“, et siin on „Rootsi ajal pelgus käidud“ jne. Huvitav on, et osa pelgupaikade nimesid nagu „Rootsimägi“, „Sõjaaugud“ jt., ise pelgupaikade otstarbe peale tähelepanu juhivad. Läti Hendriku kroonika, kus pelgupaigust mitmeti juttu on, nimetab neid, nähtavasti samuti välja minnes nende otstarbest: „metsade pelgu (=peidu) paigad“¹⁾, „metsade pimedad pelgupaigad“²⁾, „metsa julgemad paigad“³⁾, „maaalused koopad“⁴⁾ jne.

Iseloomult võime Eesti pelgupaiku jagada kaheks rühmaks. Pelgukohtadeks nimetaksime kõiki soo-, raba-, metsasaari ja metsaosi, mis asuvad küladest vähe eemal raskelt läbipääsetavais kohis ja mis seepärast ka raskelt leitavad (1. joon.). Nad kaitsesid peidusolijaid oma loodusliku asukoha tõttu, ilma et inimene ise neid oleks eraldi selleks ehitanud. Teiseks rühmaks oleksid pelgukoopad. Need on osalt loomulikud, inimese poolt peidupaigaks kohastatud või täiesti inimese enese poolt selleks otstarbeks kaevatud maa-alused koopad, urkad ja koobastikud (4. joon.). Mõlema rühma teatavast erinevusest oleneb osalt ka nende asukoht ja ülesanne.

1) Läti H. kroon. XV: 7.

2) Läti H. kroon. XIX: 3.

3) Läti H. kroon. IX: 9.

4) Läti H. kroon. XXIII: 10.

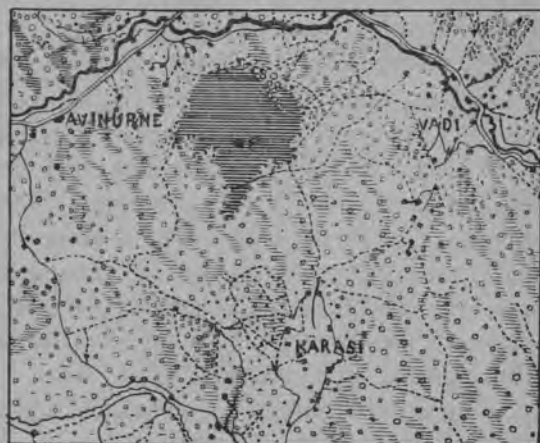
Pelgukohad.

Pelgukohtade looduslikku asukohta oleme juba eelpool lühidalt iseloomustanud. Nagu materjalist näha, on nad peaaegu kõik kas tervelt või osaliselt piiratud ja kaitstud veekogudest või madalaist vesi-seist maist, mille läbipääs tihti veel praegugi, koguni suvel, on ras-
kendatud. Sarnaselt on nad ümbruskonnaga mittetuttavale pea täiesti varjatud. Tavalised on pelgukohtadena kõrgemad ja madalamad, eri-
sugust suurust soo- ja rabasaared. Samuti tunneme pelgukohina mit-
meid järve ja raba veekogude saari. Pelgupaikade üldisele levimis-
kaardile on märgitud 46 pelgukohta, neist 37 enam-vähem kindlaina.

Et selgemat ülevaad-
det saada pelgukohist ja
nende asukohast, toome
siin mõnda nende kirjel-
dusi lühidalt näitena.

Pelgukoht „Kuke-
linn“¹⁾ (51)²⁾ Torma
khk. (= siin ja edas-
pidi: kihelkond) Maetsma
küla all „Suursoo“ edela
osas Avinurme asundu-
sest umbes 2,5 km. kau-
gusel (1. joon.). Pelgu-
kohaks on nimetatud
raba, mis paistab selgesti
kinnikasvanud järv ole-
vat, madal, vaevalt 0,5 m.
kõrge, liivasaar, loode-
kagu sihis umbes 32 m. pikk, teisiti 16—23 m. lai. Praegu kasvab
soo sammal üle äärte saarele ja muudab selle suurust ning kuju.
Ümbrus on nii pehme, et siia suurema vee ajal üldse ei pääse.

Üksikud ümberkaudsete külade vanad teavad jutustada, et „Kuke-
linn“ vanasti sõja ajal pelgupaigaks olnud, kuhu mindud kõige loomade
ja varaga. Kord pelgusoleku ajal saanud kõik inimesed saarel otsa, ainult
kukk jäänud järele, kelle laulmist sealt kuuldes saarele nimi „Kukelinn“
antud.

0 2 4 v

1. joon. Torma „Kukelinna“ asukoht (märgitud P-ga)
ja ümbrus (ühev. crt. VI: 22).

Üksikud ümberkaudsete külade vanad teavad jutustada, et „Kuke-
linn“ vanasti sõja ajal pelgupaigaks olnud, kuhu mindud kõige loomade
ja varaga. Kord pelgusoleku ajal saanud kõik inimesed saarel otsa, ainult
kukk jäänud järele, kelle laulmist sealt kuuldes saarele nimi „Kukelinn“
antud.

1) Moora, H. Torma khk. muinast. kirjeldus, 1921, lhk. 20. Ark. kab. a.-t. a.

2) Nummer klambris pelgupaiga nimetuse järele tähendab siin ja edaspidi selle järjekorranumbert kirjutuse lõpul olevas pelgupaikade loetelus ja nende üldisel levimiskaardil.

Pelgukoht „Luusaar“ (45)¹⁾ Simuna khks Muuga asunduse metsas kesk pehmet sood. See on kuni 200 m. pikk, kahejärguline, madal ja lausik kungas, kaetud lopsaka taimekasvuga. Rahvajutu järele käinud vanasti sõja ajal seitsme kihelkonna rahvas siin pelgus. Saarele viinud läbi soo palkidest salatee. Saarelt olla 1870. a. ümber leitud katel, kangatelgede osi ja rauaslakki. Samuti olla meie päivini leida luid. Ka olla saarel märgata ahjuvaresid.

Pelgusaar nn. „Peda slauka saar (36)²⁾ samanimelises järves Kuusalu khks, Koitjärve küla all rabas. Saarekese, mille kasvavad mõned, harilikust soometsast түседamad männid ja kased, kohta teavad Koitjärve vanad rääkida, et siin vanasti vaenu ajal elatud ja ahjuvared veel praegu tunda olevat. Veel 1920. a. olla saarel tõepoolest midagi ahjuvare taolist märgata olnud.

Iseärane oma asukoha tõttu ja ainukene sellesarnane Eesti pelgupaikade seas on Keila khk. Lohusalu küla all olev „N a b e s a a r“ (22)³⁾ meres. Siin on pelgukohaks Lohusalu poolsaare lääneninast 150 m. kaugusel meres olev harilik liivasaar, mis maaga ühendatud väikese tammiga. Saarekese suurim pikkus loode-kagu sihis on umbes 185 m., suurim laius 100 m. Saare põhjapoolne kallas on 7 m. kõrge ja kaunis järsk, lõunapoolne madal. Saarel kasvavad praegu ainult üksikud kadakapõõsad. Rahvajutu järele on siin omal ajal pelgupaik olnud, kuhu vaenlase eest paku mindud.

Nagu neist näiteist ja materjalist üldse näha, on pelgukohtadeks tarvitatud loomulikke moodustusi, soopinnast väljaulatuvaid kruusaselgi, liivasaari jne. Erandina tunneme Kadrina khks pelgukoha (41)⁴⁾, mis paistab kunstlikult kivitäitena soosse ehitatud olevat. Selle pikkus on ligi 60 m., laius umbes 35 m., kõrgus kuni 0,75 m. Võimalik, et kunstlikult ehitatud pelgukohti omal ajal ka harva mõnel pool mujal kodumaal esines, seal kus ei leidunud soodsaid loomulikke pelgupaiku külade ümbruskonnas.

Pelgukohtade suurus, niipalju kui on kõnes kindla alaga piiratud kohad, erisugused saared, on nagu loodusmoodustusel üldse juhuslik ja nende otstarbe seisukohalt vähetahtis. Esineb näiteks pelgu-

1) Jung, J. Muinasajateadus III, lhk. 147. — Soom, A. Simuna khk. muinast. kirj., 1924, lhk. 49/50. Ark. Kab. a.-t. a. — Weske, M. Bericht über d. Ergebnisse einer Reise durch d. Estenl. im Somm. 1875. Verh. d. GEG, VIII:3, lhk. 74/77, 1877.

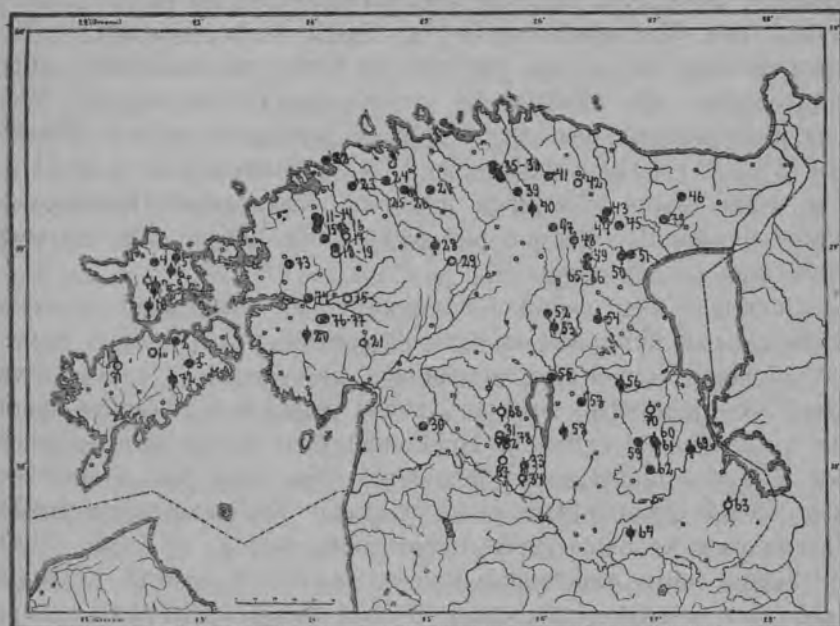
2) Vilberg, G. Harjumaa, lhk. 191/192. Tartu 1921.

3) Nigul, G. Keila khk. muinast. kirj., 1922, lhk. 56. Ark. Kab. a.-t. a.

4) Lepik, M. Kadrina khk. muinast. kirj., 1922, lhk. 21. Ark. Kab. a.-t. a.

kohina sooseljandikke, mis on 0,5—1 km. pikad. Tavalisemad on vist siiski pelgukohina vähemad soosaared ja seljakud.

Samavähe on tähtsust pelgusaarte erisugusel kõrgusel. Ainult ühel juhusel võiks oletada, et pelgukohta on kunstlikult kõrgendatud. See on nimelt Harju-Jaani khks Übina küla Ennu talu soisel heinamaal olev „Tatamägi“ (27)¹⁾, vallitaoline, kuni 3 m. kõrge seljandik. Kõrgendamise otstarbeks on võinud olla ainult seljaku kindlustamine, nii et see esineb õieti erandina teiste pelgukohtade seas.

2. joon. Pelgupaikade levimine kodumaal. ● — pelgukoht. ○ — pelgukoht mittekindel. ● — pelgukoobas. ○ — pelgukoobas mittekindel.

Huvitavam on lähemalt tähele panna omaegset soopelgukohile pääsemist. Suuremale osale neist on vist loomulikke juurdepääseteid olnud, harvemalt väliselt eraldatava kuivema seljaku, sagedamalt ainult ümberkaudsetele elanikele tuttava kindlama põhjaga soone või salatee kaudu. Siiski on mitmed pelgukohad ümbritsetud nii pehmest ja vesisest maast, et ka ümberkaudsed elanikud siia ei teadnud teisiti pääseda, kui eraldi seks ehitatud sildade või teede kaudu. Need pidid vist kaunis hoolikalt ehitatud olema, kui arvesse võtta, et pelgukohile ka kari kaasa aeti. Kolga-Jaani Võisiku valla heinamais

1) Karu, A. Harju-Jaani khk. muinast. kirj., 1923, lhk. 37. Ark. Kab. a.-t. a.

Emajõe lähedal oleva pelgukoha „Kaabemäe“ (55) kohta teatakse¹⁾, et siia soosse laotud laudade mööda pääsetud, mis tagantjärele jälle otse ära korjatud. Ka mitme teise pelgukoha juures, nagu seda muuseas eelpool näitena toodud Simuna „Luusaare“ kohta mäletame, nimetatakse palkidest või pakkudest silda. Võib olla ehitati nad Võisiku pelgupaiga sarnaselt iga korra jaoks eraldi. Siiski teab nähtavasti rahvasuu ka püsivalt ehitatud, väliselt raskelt leitavaist pakkteedest või sildadest rääkida. Peale rahva korduva arvamise sarnasist kunstlikest sooteedest, on meil neist mitmelt poolt üle kodumaa kaunis kindlaid ning üksikasjalisi teateid²⁾. Paaril korral nimetatakse kividega prügitatud või soosse peidetud pakkteid muinaslinnade juures. Neid tuntakse aga üksikuid ka muidu soodes, ilma mingi näiliku ühenduseta praeguse asustusega. Näiteks räägitakse eelpool tsiteeritud L ö w i s o f M e n a r i kirjutuses, et 1821. a. Halliste khks Uue-Kariste mõisa rabas allpool selle pinda juhuslikult korrapäraselt tammepakest ehitatud tee leitud. Säilinud puu oleku järele tulevat silda asjatundja arvates õige vanaks pidada.

Suuremal osal pelgukohil võime erilisi omaaegseid ehitusi vaevalt oletada, kuna neil asuti ainult ajutiselt, vahel üksikud päevad. Siiski kuuleme mitmel pool nimetatavat ahjuvaresid ja rahvas arvab koguni üksikjuhtumusil mäletada võivat pelgukohil hilisemast ajaloolisest ajast püsivaid ehitusi³⁾, eluhooneid jne. Kuigi sarnane traditsioon võib olla mõnel pool põhjendatud võiks olla, siis ei saa seda ikkagi kõikide pelgukohtade jaoks üldistada. Nimetatud „ahjuvaresid“ võiks muuseas ka omaaegseiks tuleasemeiks pidada.

Samuti harva nimetatakse kaevuasemeid, asusid ju pelgukohad aina veerikkas ümbruses. Väike-Maarja Risu küla „Sepaluse“ sooheinamaal asuval pelgukohal (47) on veel tänapäevani sügav kaev tundaolevate raketega alles hoidunud⁴⁾. Muidugi ei ütle veel see, et ta kindlasti pelgukoha tarvitamisajast päritud on.

Pelgukoopad.

Pelgukoopad, nagu üldisel levimiskaardil näha, esinevad pea üle kogu maa pelgukohtadega kõrvuti, ainult vähearvulisemalt. Kaar-

1) Jung, J. Muinasaja teadus, II, lhk. 242.

2) L ö w i s o f M e n a r, K. Bericht über d. Anzahl d. heidn. Burgberge u. prähistorischen Strassenanlagen — — —. Sitzungsb. d. Ges. f. Gesch. u. Altert. in Riga, 1896, lhk. 135/141.

3) Weske, M. op. cit.

4) S o o m, A. Väike-Maarja khk. muinast. kirj., 1924, lhk. 8, Ark. Kab. a. - t. a.

dile on pelgukoopaide märgitud 33, neist 10 mittekindlaina. Pelgukoobaste asukohaks on juba nende ehitusest tingitult suurelt osalt kuivemad ja kõrgemad, seepärast ka kergemalt juurdepääsetavad kohad, mäeseljandikud, liivakivikaldad jne.

Mõlemast pelgupaikade rühmast peaksime pelgukoopaide pidama üldiselt tähtsamaks, igatahes seal kus need on kunstlikult kaevatud. Kuid ka oma otstarbe, peidupaiga seisukohalt, on neil arvatavasti olnud suurem tähtsus kui pelgukohil. Koopad, iseäranis koobastikud varjasid peidusolijaid pea ühesuguselt ka talvel, kui pelgukohil soode külmades suurim osa nende looduslikust kaitsest ära jäi. Üksikasjalisemate kirjelduste puudumisel on raske öelda, kui suurt arvu teadaolevaist pelgukoopaist ja koobastikest võiks pidada kaevatuiks ja kui suurt osa loomulikeks. Siiski paistab materjalist, kus nimetatakse koobaste asemeid, liivakoopaide, üksikuid maasse kaevatud koopaide jne., et suurim osa neist on kunstlikult sündinud. Oieti tuleks ehituse järele pelgukoobaste juures teha vahet maa sisse kaevatud, kas üksikult või hulgana kõrvalseisvate koobaste ja maa-aluste koobastikkude vahel. Esimesed, s. t. maasse kaevatud koopad, võivad olla niihästi pelgupaigad enese ette kui juba looduslikult kaitstud koha (pelgukoha) maa-aluste elamute asemeid, milleks neid ka mõnel pool rahvatraditsioon teab nimetada (võrdle järgnevat Emaste „Saunaselja mäe“ kirjeldust).

Maa-aluseid pelgukoobastikke, kui kirjeldused neist enam-vähem usutavad peaksid olema, tunneme üle kodumaa umbes 8. Osa neist võiks nähtavasti ka loomulikud olla, osa jälle on kindlasti kunstlikult kaevatud või vähemalt, oma alguse saades loomulikust koobastikust on nende lõpuliku suuruse ja ehituse määramisel inimene kaastegev olnud.

Et ka pelgukoopaist ja nende ehitusest paremat ülevaadet saada, toome pelgukohtade eeskujul mõnda nende kirjeldusi näitena.

Pelgupaik „Saunaselja mägi“ (10)¹⁾ Hiiumaal Emaste khks Muda külast ligi 2 km. läänes. See on 1—1,5 m. kõrge, edelast-kirdesse umbes 300 m. pikk, ebakorrapärast vormi loomulik kruusine saar keset pehmet vesist heinamaad (3. joon.). Ainult ida poole on ta vähe kõrgema heinamaariba kaudu ühenduses madala seljandikuga, mis ulatub Muda küalani. „Saunaselja mägi“ on pealt kaunis lausk, kaetud kallakuil tugeva mättakorraga. Ainult künka S otsal tungib üksikute rusikasuuruste raudkividega segatud kruus esile. Siin leidub läbilõikes umbes 30 sm. paksune puudutatud kruusakiht.

1) Laid, E. Emaste khk. muinast. kirj., 1923, lhk. 4/5. Ark. Kab. a.-t. a.

Rahvasuu räägib, et „Saunaselja mäel“ vanasti sõdade ajal peidus käidud, kus maa sees saunades elatud, millest ka mägi oma nime on saanud. Tõepoolest võib veel praegu mäel, iseäranis selle N otsal, tähele panna hulk madalaid, kuni 2 m. läbimõõta, 20–50 sm. sügavaid, peaaegaliselt ümarikke auke. Nende vahele jäävad piker-gused hauasarnased mättad, millest nähtavasti sugereeritud, ütleb rahvasuu „Saunaselja mäel“ ka hauakünkaid olevat.

Üks a. 60 tagasi olla mäelt leitud katla keti osa (?).

Pelgukoobastik „Ida- ehk Hiidaurked“ (28)¹⁾ Juuru khks Kuimetsa lähedal Idametsas, üks 2 km. Kuimetsast Kose poole minnes mõlemal pool teed. Siin on nähtavasti õige suurel alal rida

3. joon. Emaste „Saunaselja mägi“ (lõunast).

maa-aluseid koopaid ja urkaid, mis üksteisega käikude kaudu ühenduses. Mõned koobastest või laiendunud osad käikudest-urgastest on kaunis avarad. Urkad ise, viies koobastiku sissekäikudelt järk-järgult madalamale, on tihti kaunis kitsad ja nii vähe kõrged, et neis vaevalt edasi pääseb. Aeg-ajalt on koobastiku laes, mis on peaaegu igalpool paest, praod, ulatudes õhuaukudena maapinnani. Mõne koopa põrandal on sügavad kuristikutaolised augud. Koobastik üldiselt jaguneb nähtavasti mitmeks osaks, millel on eri sissekäigud. Üks suuremaid koobastiku avausist on ligi 1,5 m. kõrge, 2–3 m. lai.

Vähemalt osa koobastikku on sündinud loomulikul teel. Nimelt valgub suurevee ajal urgetesse, neist idapool asuva Vaopere raba

1) Jung, J. Muinasajateadus III, lhk. 88. — Vilberg, G. Salajõed ja maaalused koopad Eestis. Sirvilauad 1921, lhk. 31/60. — Vilberg, G. Harjumaa, lhk. 159/161.

vesi ja siit nn. „Jäävandi lõigu“ kaudu Keila jõkke. Siiski paistab, et urkeid juba muinasajal on tarvitatud pelgukoobastena. Läti Hendrik kirjeldades sakslaste, lätlaste, liivlaste ja sakalaste ühist sõjakäiku Harjumaale 1220. a. jutustab¹⁾: „Liivlaste saak oli aga väga suur, sest nad olid harjulaste maa-alused koopad, millesse need alati põgenesid, sisse piiranud ja suitsu ning tuld koobaste sissekäikudel tehes, õöl ja päeval suitsetades, neid kõiki lammatanud, nii mehi kui naisi. Ja kui nemad mõned suremas, mõned poolsurnult ja teised surnult koobastest välja olid kiskunud, tapsid nad need ära, viisid teised vangid ja viisid ära kõik nende varanduse ja raha ja riided ja hulga saaki. Äralammatatuid oli kuid soo peale vaatamata kõigist koopaist ligi tuhat inimese hinge“. Juba Jaan Jung²⁾ oletas oma ajal õieti, et kõnesolev koobastik võis kõige tõenäolisemalt olnud olla „Idaurgetes“ Praegu, kus pelgupaikade materjal lubab juba teatavat ülevaadet, võiks seda peaaegu kindlana pidada. Nimelt loeme kroonikast³⁾, et ühendatud sõjaväe tee jätkus läbi Sakala Paalani. Siin jagunes vägi hariliku kombe järele kolme ossa. Sakalased läksid paremat kätt, liivlased pahemat, sakslased ja lätlased koos keskteed. Viimaste, st. sakslaste ja lätlaste, teed on võimalik kogu sõjakäigul täpsalt jälgida. Peale teisist lahkumist pöörasid nad Nurmegundesse, sealt Järvamaale Kareda külasse ja viimaks asutasid oma kogupaiga praeguse Hageri kihelkonna Lohu ehk Loone külasse. Liivlased olid neist, arvatavasti mitte väga kaugel, pahemat kätt. Nende võimalikku teed sakslaste tee järele kaardil määrates ja seda üle kandes pelgupaikade üldisele levimiskaardile, näeme, et see peaks lõikama Juuru „Idaurkeid“ (28). Õieti on „Idaurked“ ainukene kaardil tähendatud pelgukoobastik alal, kus liivlased sel sõjakäigul liikuda võisid.

Sarnase järelduse tegemise võimalus on pelgupaikade seisukohalt kaunis tähtis, sest see lubab praegu teadaolevat pelgukoobastikku ühendada ajalooliselt, õieti muinaslooliselt, hästi ustavate andmetega.

„Aruküla koopad“ (56) Tartu lähedal on vist juba üldiselt tuttavad kirjandusest. Koopad, või õigemini koobastik, asub Tartust 5—3 km. põhja, Aruküla talude juures mõlemal pool Tallinna maanteed Emajõe veerus. Siin on õige suurel alal devooni liivakivis tugevatele sammastele toetuv, kaevatud koobastik (4. joon). Liivakivi

1) Läti H. kroon. XXIII: 10.

2) Jung, J. Läti Hindreku Liiwi maa kroonika ehk Aja raamat, vihik IV, lhk. 18, märke 3. Tartu 1881.

3) Läti H. kroon. XXIII: 9.

astub kõige paremini esile Kõlli talu juures, kus leidub ka mitu loomulikku sissekäiku. Koobastikku on tuntud juba nähtavasti õige ammu, ainult vahete-vahel on see unustusse jäänud. 1844. a. käis seda kahel korral vaatamas prof. Fr. Kruse, kes oma selleaegsed tähelepanekud on kaunis üksikasjaliselt avaldanud¹⁾. Sel korral oli nähtavasti imelik koobastik üldiseks kõneaineks, et siis uuesti ununeda, enne kui 1921. a. salkkond asjast huvitatud üliõpilasi selle järele elavalt päevakorda tõstis²⁾.

Muidugi ei ole koobastik vahe peal püsinud muutmatult, vaid terved osad sellest on sisse langenud, jagades omaaegist suurt koobastikku üksikuiks koopaiks. Valge liivakivi, milles koopad asuvad, tungib osalt, nagu juba eelpool tähendasime, maapinnale, osalt on kaetud ligi 2 m. paksuselt põllupinna, moreen- ja punase liivakivikihiga. Koobastiku kõrguse määrab üldiselt liivakivikihi paksus. Suurimaks kõrguseks tuleks pidada 1,8 m., osa koobastikust saab kuid ainult kummargil edasi liikuda. Sambad, millede läbimõõt on keskelt ligi 1 m., on üksteisest mitte enam kui 1—2 m. kaugusel (4. joon.) ja asetuvad kaunis korrapäraselt, tihti moodustades lähemaid ridu. Lagi sammaste vahel on võlvitaoliselt kumer. Nii lagi kui sambad on kaunis hoolikalt vormitud mingi terariistaga, mis on jätnud liivakivisse selgeid lõikeid ja kriimustusi. Ühe koopa laes leidub korstna-truubi sarnane avaus, mis maapinnani ulatub. Koobaste savikas põrand on suurelt osalt kuiv. Imelikul kombel ei ole sellel nähtavasti senni kuskil leitud paksemat kultuurkihti. Kogu koobastiku suurus võiks omaaegse prof. Kruse väljaarvamise järele olla vähemalt 50.000 m³ ja tugeada ligi 15.000 kaevatud sambale. Praegu, kuna osa koobastikku sisse on langenud, on selle üldpindala raske määrata. Juba nimetatud üliõpilaste rühma poolt kaevati 1921. a. sissekäigud kuusesse erisugust suurust koopasse. Suurim neist (nr. 6) oli umbes 500 m³ pindalaga ja selle lage toetasid ligi 200 mitmesugust suurust sammast.

Aruküla koobastik on nii oma suuruselt kui ehituselt praegu ainukene sellesarnane kodumaal. Selle otstarbe ja tekkimisaja üle on mitmesuguseid arvamisi avaldatud³⁾, samuti tunneb erisuguseid jutte

1) Kruse, Das Labyrinth bei Dorpat, Inland, 1844, nr. 41, lhk. 645/658.

2) Wilberg, G. Aruküla koobastik Tartu lähedal, „Kodu“ 1921, nr. 14, lhk. 250/253 ja nr. 15, lhk. 272/275. — Soots, A. Aruküla koobastik, „Postimees“ 1921, nr. 97, lhk. 5 ja nr. 107, lhk. 6. — Aruküla koobaste uurimine, „Päewaleht“ 1921, nr. 115, lhk. 5. Hiljem on üksikasjaliselt koobastikku kirjeldanud veel G. Vilberg oma töös „Kodumaal rännates, III“, lhk. 43/59. Tallinn 1924.

3) Kruse, op. cit.

koobastiku kohta rahvasuu. Võiks siiski kaunis kindlaks pidada, et Aruküla koobastik, ehk küll omal ajal ka liivavõtmiseks tarvitatud, oma alguse on saanud muinasaegsest pelgukoobastikust. Asjalikke tõendus selleks senni küll veel ei ole. Samal seisukohal koobastiku suhtes asus juba omal ajal Dr. Fr. R. Kreutzwald, oma arvamist rahvaluulele põhjendades¹⁾.

Peale Aruküla koobaste on siiski nähtavasti kodumaa omal ajal olnud veel teisigi sellesarnaseid suuremaid koobastikke, mida me tänapäev enam ei tunne. Nende sissekäigud on ehk kinni varisenud või koopad ise sisse langenud ja seepärast ka rahva traditsioon neid aegade kestes unustanud. Nii näiteks selgub vanemast kirjandusest, et mõlemad

Foto Witoff 1921.

4. joon. Tartu Aruküla koobaste ligi 1,5 m. kõrge võlvistik.

Võnnu khks Võhandu jõe kõrges liivakaldas asuvad üldiselt tuttavad „Taevaskojad“ veel 1700. a. ümber on enesest kujutanud suuremaid kaevatud koobastikke. Chr. Kelch kirjutab oma Liivimaa ajaloo jätkus 1702. a. all sellest muuseas järgmist²⁾. „Samal ajal leiti Võnnu khks, 6 penikoormat linnast, maa all iseäraline maja ja asub see metsas ühe kindla, kõrge ja tugevate puudega kaetud liivamäe all, just nagu kivisse raiutud ja kaevatud ja nimelt järgmise ehituse järele: Sissekäik või auk, mis on voolava vee ligi, on nii väike, et vaevalt

1) Kreutzwald, Mytische Beleuchtung d. Labyrinths bei Dorpat, Inland, 1844, nr. 44, lhk. 698/702.

2) Kelch, Chr. Liefländische Historia, Constination, lhk. 312/313, Tartu 1875.

mees sisse ronida võib; seejärel tuleb kitsas käik, 3 künart lai ja 2 korda nii pikk; edasi järgneb ruum nagu eeskoda, umbes 2¹/₂ sülda pikk ja 2 sülda lai, millest jätkuvad kaks kitsast käiku, mis sama laiad kui eelmised. Üks käigest läheb otsejoones ruumi, mis on 3 sülda lai ja sama pikk, mispeale 12 korralikku kambrit ühelele järgnevad, millest ühes on ilus purtskaev ja leivaahi (Backofen). Teine käik viib teise ruumi, mille juures olla 6 kambrit, samuti allik ja kõrvaline koht. Kõik need ruumid on looduslikult valged ja ühesarnaselt võlvitud, 5 künart kõrged; muidu on seal täiesti pime ja vaatamiskäigu juures on valgust pidanud tarvitama. Ligi 20 aasta eest on just samas ümbruses leitud maa all maja, koostuv ühest toast ja 3 kambrist, mida talupojad nimetavad sel kohal vanaks ning nüüd leitud uueks Taevaskojaks (Himmelhaus) ja arvatakse, et need majad Vene türanni Iwan Wassilewitszi ajal ehitatud oleks¹.

Koobastiku omaaegsest otstarbest ei ole Kelchi juures midagi nimetatud. Hupel, samuti tundes Vönnus Ahja mõisa metsas mingisuguseid maa-aluseid elamuid²), mis kaunis tõenäoliselt on samad Kelchis nimetatutele, oletab neid „pelgupaiguks inimesile segaseil ajal, või kindlaiks ja raskelt leitavaiks ruumeks nende liikumata varanduse varjamiseks ja hoidmiseks“³). Kelchil tsitaadi lõpus ettetoodud rahvaarvamine, et koobastik oleks ehitatud Ivan Hirmsa ajal, on siiski vaevalt tõenäoline. Nähtavasti võiks seda seletada samal alusel, nagu praegu rahvatraditsioon suure osa ajaloolisist sündmusist Rootsi aega tagasi paigutab.

Mittekindlad ja muud pelgupaigad.

Läti Hendriku kroonikast loeme sakslaste sõjakäigust üle Emajõe 1211. a.³). „Sakslased — — — läksid üle jõe, mida Ema veeks hüütakse ja kui nad küladesse olid tulnud ja vähe inimesi ees leidsid, läksid nad edasi metsisse, kuhu paganad kõige paksema metsa sisse ühe sõõru olid teinud ja suured puud ümberringi maha raiunud, et kui vägi tuleks, endid ja oma varandust seal varjata, — — — sest kogu sellest maakonnast olid nad sinna põgenenud ja neil olid kõik oma varandused kaasas“. Edasi räägitakse, kuidas pelgupaiga leidmisel eestlased südikalt vastu pannud ja sakslasil maaslamavate puude

1) Hupel, A. W. Topogr. Nachr. von Lief- u. Ehstland, I, lhk. 263. Riga 1774.

2) Vördle ka: Busse, K. H. Kriegszüge d. Nowgoroder in Ehstland in d. J. 1267 u. 1268, — — —, Mitth. aus d. Geb. d. Gesch. Liv-, Ehst- u. Kurland's, IV: 2, lhk. 213/252. Riga 1848.

3) Läti H. kroon. XV: 7.

takistusel raske sõdida olnud. Õieti peaks sarnasti sõrdu ennem kindlustuseks pidama, kuid et ta ajutiselt kaugemale metsa ehitati enese varjamise otstarbega, siis võib neid siiski ühel alusel pelgupaikadega käsitleda. Enamail korral Läti Hendrik kogu oma kroonikas sõõrdusid meie kodumaal ei nimeta ja ka rahvatraditsioon ei tunne tänapäev neid vist mitte. Võiks oletada, et neid üldse erandlikult ehitati, kui sõjahirmu eest pagev mitme küla rahvas kas millegipärast ümbruskonna kantsi ei pääsenud või pelgupaigad talve tõttu küllalt kaitset ei pakkunud.

Edaspidises pelgupaikade käsitlemises on teataval määral kasulik, kui meie neist eraldame rühma mittekindlaid. Pelgupaikade materjal on küll üldseltki puudulik, siiski leidub ka siin teateid, mida teatava ettevaatlikusega peame tarvitama. Eestkätt tuleks nimetada pelgupaiku, mis on ainult oletatavad ja mida ka rahvatraditsioon pelgupaikadena ei tunne. Nende seas, üldisel levimiskaardil tähendatud mittekindlaina, leiame nii pelgukohti (9), kui pelgukoopaid (10). Nende asukoha üle maksab suurtes joontes sama, mis on eelpool öeldud mõlema pelgupaikade rühma levimisest üldse.

Veel on, iseäranis pelgukoobaste seas, sarnaseid, mida küll rahvatraditsioon tunneb, kuid mis oma ehituselt on pelgupaikadena kaunis küsitavad ja ebamäärased. Näiteks tuntakse Hiiu maalt üksikult ja hulgana koos, sagedamalt madalais kohis asuvaid, praegu veega täidetud nn. „sõja- või vainu(=vaenu)aukusid“. Rahvasuu jutustab, et neis sõdade ajal pelgus oldud ja seepärast on nad kaardile märgitud kindlaina. Üldse on materjali korraldamisel kõige pealt aluseks võetud rahvatraditsioon, nii juhuslik kui see ka vahel olla ei või. Muid asjalikke tõendusi me kahjuks pelgupaigult ei tunne. Õieti ka siis, kui käsitleme pelgupaikade materjali teravamalt piiratud ja neist veelgi eraldame osa küsitavaid, ei muutu nende üldine levimine nagu paistab oluliselt kuigi palju¹⁾.

(Järgneb).

E. Laid.

---

1) Mittekindlate pelgupaikadega koos võiks veel nimetada oletatavat pelgupaika, mis oma erilise ehituse poolest teatavat huvi võiks pakkuda. Nimelt leiame J. Jungi avaldamata käsikirjus (säilivad Ark. Kab. a.-t. a.) kaunis üksikasjalise kirjelduse (manuskript 15:2, 1913. aastast) ühe Paistu Tuhalaane sooleiust. Siin on teatesaatja vanaisa kraavi kaevamisel leidnud soost suuri põlenud puukande, palke, midagi parve taolist, erisuguseid puust tarberiistu, savinõude kilde, metallist ehteasju, süsi jne. Viimaks sügavamal soos puust väljaratutud lootsik. Sood arvab kirjeldaja omaaegseks kinnikasvanud järveks ja leidu mingiks vaiehituseks. Et leitud riistust nähtavasti ühtki muuseumitesse pole sattunud, siis on praegu raske midagi kindlamat öelda leiu vanusest ja iseloomust. Vaiehitusena oleks see siiski vaevalt

Külade hävitamine Emmaste ja Keina kihelkondades Hiiumaal rahva suusõnalise traditsiooni põhjal.

Maa-alalt väikses Hiius toimub elu kitsapiirilisel, kui mandril ja naabruses asuval Saaremaal. Suured ajaloolised sündmused on möödunud teda vaid riivates, ilma et oleks jätnud maa ajalukku ja rahva ellu sügavamaid jälgi. Nii näiteks ei ole Hiiumaa kunagi hävitavate sõdade tõsiseks tallermaaks olnud. Orjusajal pole suuremaid, kindlalt kavatsetud vastuhakkamisi ette tulnud, vaid ainult väiksed juhusliku ilmega kokkupõrked. Seda võib osalt seletada hiidlase kannatliku, vaikse ja sõnakuuleliku iseloomuga, kes rahuliku kaalumise järele mõistliku otsuse tegi, „kui vastu hakata, saab karistada ja elujärg muutub veelgi halvemaks“.

Sellest hoolimata võib ühe kui teise sündmuse kohta, mis mandril maad võtsid, ka Hiiust küllalt huvitavaid teateid saada. Üheks sarnaseks on külade hävitamine, mis tuli ette juba pärisorjuse ajal ja kestis kuni XIX a. s. 70-date aastateni. Külade hävitamise põhjuseks oli peaaegselt mõisniku soov võimalikult kõik paremad maa-alad mõisaga liita, kuna talupojad vähema headusega maale, n. n. ääremaile, saadeti. Külade hävitamisi toimetati ka sagedasti ettekäändel, et talupojad vastu hakanud, või kohuseid halvasti täitnud, kuna küla laialisaatmine neile sel korral karistuseks määratud. Sarnaseil korral, kui talupojad oma kohilt vabatahtlikult ei lahkunud, toodi sõjavägi appi.

Nii on juba „õige vanal ajal“ Kassari küla laiali aetud ja mõis asemele ehitatud¹⁾. Mis põhjusel ja millal laialiajamine sündinud, sellest rahva traditsioon enam ei räägi. Küll võib Keina kiriku arhiivist juba XVIII a. s. algul Kassari mõisa kohta teateid leida.

Edasi teatakse veel Aandi küla laialiajamisest, mis asunud Keina kirikust umbes kilomeeter lõuna pool. Kohta, kus küla varem asunud,

---

mõeldav. Loomulikult oleks oletada mõnda järvele või soosse parvele ehitatud pelgupaika, kus peidetud varandusest osa mõnesugusel põhjusel ühes pelgupaiga jäänustega meie päevini on alles hoidunud. Sama oletust on juba esitatud korduvalt kõne all olnud (Jung, J. Muinasaja teadus, II, lk. 152/153. — Suik A. Helme khk. muinast. kirj., 1923/1924, lk. 136/145. Sealsamas tsiteeritud muu ilmunud kirjandus) Helme khk. Valgjärve, järve põhjas leiduvate ehitusjäänuste või palgilademetete kohta. Siiski jääb see ikkagi oletuseks, niikaua kui vastavat küsimust teaduslikult üksikasjalisemalt selgitatud ei ole.

1) Gustav Pollmann — Tampsepä talust, Taga külast — teatab, et kunagi praegu mõisa eel asuv nõmm viljakandev põllumaa olnud ja et mõis juba tol korral olemas olnud.

kutsutakse rahvasuus „Tondilossiks“; arvatakse, et lammutatud küla ahervartes hiljem tondid asunud¹⁾).

Enam mälestusi on säilinud Orjaku küla laotamisest²⁾, rahva traditsiooni järele umbes 1835. aastal³⁾). Orjaku olnud hea põllumaa-dega vabadikkude küla ja asunud mõisa ligidal; muidugi soovinud mõisnik neid maid mõisaga ühendada ja vabadikud saanud käsu Jausa küla karjamaale asuda. Esialgse käsu peale elanikud külast ei lahkunud; mõisnik, nähes seda, võtnud karmimad abinõud tarvitusele.

Ühel varasel hommikul ilmunud külla trummipõrina saatel polk soldatid. Oma ehmatuses näinud elanikud, et ühed neist hakanud kraami välja kandma, teised majadel katuseid maha ajama, kolmandad ahjusid lõhkuma. Mõnel perel jäänud isegi leivad ahju. Ka vili kan-tud salvedest õue, kus ta porri sõtkutud; loomad aetud lautadest välja, mõned neist isegi tapetud. Mitmes peres olla ka vägivaldseile sissetungijaile vastu hakatud, mis kuni veriste kokkupõrgeteni läinud, kuid loomulikult jäänud võit relvastatud soldatitele, kes arvu poolest enamuses olnud. Kõik toimetatud äärmise kiirusega ja varsi olnud kogu külast ainult rusuhunnikud järel. Nii pidid peavarjuta jäänud vabadikud tahes või tahtmata teisale kolima. Ühed neist tulnud Emmaste kihelkonda Harju ja Tilga küladesse, teised asunud eelpool mainitud Jausa küla karjamaale, kus praegu Utu küla. Samal ajal on Emmaste kihelkonnas asuv Vanamõis ära kaotatud ja Orjakule üle toodud, kuna põllud taludeks jaotatud. Endisest mõisast annavad praegu veel tunnistust viinaköögi keldrid ja tiik⁴⁾).

Samuti elavalt mäletatakse Vaimla küla hävitamist 1868. aastal⁵⁾. Hävitamine sündis toleaege mõisaomaniku ja kihelkonnakohtu esi-mehe von Gernet'i käsul. Siin kandis küla hävitamine väliselt küll karistavat laadi, kuid pole ka võimatu, et selle taga samuti peitus soov mõisa ligidal asuva küla maid mõisaga ühenduses näha. Seks tuli talle appi soodne juhus, mis aitas kavatsust teostada. Nimelt valitsuse nõudmine, et iga kohaomanik pidi mõisaga vähemalt kuue

1) Teated Gustav Pollmannilt ja kooliõpetaja E. Mäehansult — Selja külast.

2) Teated Mihkel Ellerberg'ilt — Põlesmaa talust; Mänd'ilt — Matsi talust, Tilga külast; Toomas Leisberg'ilt — Prassi talust, Prassi külast.

3) Eelpool mainitud isikud teadsid rääkida ühest vanamehest, kes hiljuti olla surnud, ja kes läinud suvel (a. 1924) oleks saanud 90 aastaseks. — Orjaku küla hävi-tamisel olnud ta vaevalt poole aastane, teda toodud tõrres Jausa külla. Seega arva-takse Orjaku küla laotamist 1835. aasta peale.

4) Mõlemad mõisad kuulusid krahv De la Gardie'le.

5) Teated Keina kiriku kroonikast ja suusõnalised teated Mihkel Ellerberg'ilt, Gustav Pollmann'ilt ja Siim Luiken'ilt — Kaigutsi külast.

aasta peale kirjaliku kontrahi tegema; teoorjuse asemel pidi raharent maksma hakkama, mille kohta Keina kiriku saksakeelne kroonika järgmist jutustab. „Rahval isegi raske aeg¹⁾. Aastasadade orjuse järele oldi umbusklikud „sakste“ vastu, ehk uus seadus neile küll enam vabadust lubas, ei tahetud seda vastu võtta. Rahvas nägi keisris küll oma päästjat, kuid „sakstes“ — surujaid. Kontrahis nähti mingisugust uut kavalust ja arvati, kes sarnase kontrahi vastu võtnud, see igavesti mõisaga seotud. Mõisnikud nõudsid kontrahi vastuvõtmist ja ähvardasid neid, kes jüripäevaks käsku pole täitnud, oma kohilt ära ajada. Mida ligemale jõudis jüripäev, seda enam tekkis käärimisi rahva keskel“.

Nii ähvardas ka von Gernet temale kuuluvate külade elanikke, kuid valjum oli ta eriti Vaimla elanikkude vastu. Viimased katsunud omale ka „abi ja kaitset kõrgemalt poolt“ muretseda. Südi ja ettevõtlik Thomas Kuusik — ameti poolest sepp — käinud isegi paaril korral Peterburis, kuid kõik jäänud asjatuks. Vahepeal jõudnud kätte jüripäev. Kuberneril käsul saadetud Haapsalust umbes 200 soldatit, kes esimeses joones Vaimla küla laiali ajanud; siin talitades samuti, kui eelpool mainitud Orjaku küla laotamisel. Vahe seisis ainult selles, et Vaimlas laotamine verevalamiseta toimunud; vastu hakata pole juletud, teades juba ette, et sellest pole mingit kasu. Elanikud saadetud Kaasiku karjamaale asumisele. Edasi valgunud soldatid üle mõlema kihelkonna laiali ja asunud peredesse korteritesse. Oma ülespidamiseks olla nad ka siin ja seal loomi tapnud, kuid leib olnud neil omal kaasas. Suurem enamus, nähes Vaimla küla kurba saatust, loobunud igast tõrkumisest ja võtnud kontrahid vastu. Ainult mõned üksikud pered on siiski veel tõrkunud, kuid neid tabanud sama saatust, mis Vaimla külagi. Umbes 9—10 meest üle mõlema kihelkonna saanud sel puhul Putkaste mõisas ka ihunuhtlust.

Sarnase vägivald vastu on rahvas tol korral ka väljastpoolt katsunud abi muretseda. Kaks energilisemat meest, Mihkel Vesmes ja Mihkel Kiibus, kes Emmastest pärit ja ka peksasaajate hulgast, sõitnud ühel ööl väikese „püüulaevaga“ palvekirjadega varustatult Stockholmi. Pikemalt selle kohta räägib Mihkel Ellerberg järgmist. „Mõlemal mehel olla korda läinud Stockholmi jõuda, seal ühe tuttava noarootslase kaudu, kes Stockholmis linnavahi, olnud neil võimalik kuninga jutule pääseda. Kuningas, kuulates meeste jutustust rahva viletsusest, mõisnikkude vägivallast ja toorusest Baltimail, nähes hirmsaid peksuhaavu nende seljal, olnud üllatatud metsikusest, mis valitseb Venemaal ja teatanud asjast otsekohe Vene keisrile. Viimane lasknud

1) Oli parajasti kõige teravam nälja-aasta 1868.

krahv De la Gardie¹⁾ enese juurde kutsuda, noominud teda ja hoia-
tanud, et edaspidi sarnaseid asju enam ei korduks. Tagajärjeks olnud
asjaolu, et umbes 5—6 päeva peale meeste Stockholmi sõitu soldatid
ühel varasel hommikul suure kiirusega Hiiust lahkunud. Peremehed,
kes taludest olnud välja tõstetud, kutsutud mõisa, neile lubatud talud
tagasi anda ja vabastatud pealegi esimese aasta rendimaksust. Samuti
olla peale selle kubjal kepi tarvitamine töö juures ära keelatud“.

Tõenäolisem aga on, et Rootsi sõitnud mehed mitte kuninga
juurde ei pääsenud, vaid neid juhutatud Vene saatkonda, sest Rootsi
valitsus ei tahtnud ju end segada Vene riigi sisemisse asjusse.
Võib võimalik olla, et hiljem asjast ka Vene valitsusele teatatud, kuid
kas soldatite lahkumine Hiiust sellega ühenduses, ei saa kindlaks
määrata. On ainult teada, et aastarent jäetud sisse nõudmata ja kubjas
pole keppi enam tarvitanud.

Ka praeguse Emmaste mõisa asemel olnud varem hea põllu-
maaga küla, kuna mõis tolkorral Kurisuul asunud. Emmaste küla
peremehed olnud rikkamad kogu ümbruskonnas. Korra kõrtsis olles
kiidelnud ja hoobelnud nad teiste ees oma rikkusega. Mõisnik saanud
teada ja lubanud upsakaid talupoegi karistada. Varsi saanudki ela-
nikud käsu külalt lahkuda, ja mõisa ehitusega tehtud algust²⁾. Kas
küla laotamine rahulikul teel või vägivallega sündinud, sellest rahva
traditsioon enam ei räägi ega määra ka laotamise aega ligemalt.

Küll võib oletada, et Emmaste küla laotamine umbes XIX a. s.
algul sündis, sest esimesi teateid Emmaste mõisa kohta leidub Keina
kiriku kroonikas 1820-test aastatest³⁾.

Samal ajal kaotatud mõis Kurisuult ja arvatavasti saadetud
endise Emmaste küla elanikud sinna asumisele. Et mõis varem
Kurisuul asunud, sellest andnud siiani tunnistust hiljuti varisenud
mõisa pesuköögi korstna jalg ja suur pärn, mis alles läinud suvel
maha raiutud⁴⁾.

H. Mühlberg.

---

1) Praeguse Emmaste õpetaja Embecki teadetel olnud krahv De la Gardie tol
korral riiginõukogu liige. Tema mõisaid Hiius valitsenud von zur Mühlen.

2) Teated Mihkel Ellerberg'ilt, Joonas Moonson'ilt — Sinimaalt ja õpetaja
Embeck'ilt — Emmastest.

3) A. V. Hupel nimetab veel — Topographische Nachrichten von Liefland und
Ehstland*, III, lhk. 575 — Kurisuu mõisat, mis sisaldas 20 haakenit.

4) Põltsid pärnu leidub Hiius ainult mõisate ümbrusest.

Saksa ordu ja Poola suhted XV aastasaja algusel.

Tannenbergi lahing 15. juulil a. 1410 moodustab iseäranis tähtsa sündmuse Saksa ordu ajaloo. Oli ordu kõrgemeister Winrich von Kniprode ajal XIV aastasaja teisel poolel saavutanud oma suuruse aja kõige kõrgema tipu, ei jõudnud mainitud riigimehe surmast kolm aastakümnetki mööduda, kui ordule anti löök, millest ta enam kunagi ei toibunud. Ja nii läks tee siitpeale ühtepuhku allapoole.

Ei või kahelda, et Krakovi pulmad aastal 1386 esinevad tähtsa intriiginähtisena Saksa ordu tragöödias. Tühistas ju see sündmus ordu poliitika põlised püüded Leedu vürstkonna vallutamiseks, mille kristianiseerimine oli tähtis, kuid mille maa-alade omandamine Prussia Sacrale oli veel tähtsam, ja röövis ordult selle abi, mis talle tingimata tarviline oleks olnud Poola vastu. Kuid ordu kokkuvarisemise põhjused pesitsevad veelgi sügavamal: neid peame otsima selles moraalses languses, mis näris ordu seesmised jõud ja viis ta lõpuliikule katastroofile.

Üks Saksa uurija Paul Nieborowski on hiljuti ilmunud töös „Der deutsche Orden und Polen in der Zeit des grössten Konfliktes“, Breslau 1924, vaatluse alla võtnud Saksa ordu ja Poola vahelised konfliktid aastail 1410—1418 sellel suurel tagaseinal, mille moodustavad tähtsad usutülid ja Konstanzi kirikukogu XV aastasaja teise aastakümne keskel.

Nieborowski töö pole õigupoolest päris uus; juba a. 1915 ilmus sama töö peaaegu täiesti praegusel kujul, kuid teise pealkirja all „Peter von Wormdith“. Mis on nüüd uurijat, kes ise väidab, et esimene töö on endale tõmbanud väga vähe tähelepanu, sundinud sama tööd avaldama muutmata kujul, on meile teadmata.

Mööname otsekohe, see töö ei oleks väärinud isegi esimest trüki ega ammugi mitte siis teist. Nieborovski äärmine subjektiivsus, tema ülekohtused, koguni haavavad otsused, tema ühekülgne tendents ja kõrkus teiste uurijate vastu, kõik see mõjub kaasa selleks, et me ei tarvitse teda tõsise uurijana võtta. Olles väga huvitatud oma tööst, esitab autor palju materjali, kuid tal puuduvad kõige lihtsamadki objektiivsuse alged.

Siiski on Nieborowski töös üks külg, mis õigustab sellele tähelepanu pöörmise ja ühes sellega siis ka käesoleva arvustuse. Ta juhib nimelt tähelepanu arhiiviallikeale, mis võivad Eesti ja Liivi ajaloo kohta palju pakkuda, kuid mida senni liig vähe on kasutatud. Saksa

ordu ajaloo kohta käivaid allikaid, mis võrdlemisi vähe on tarvitatud, leidub väga palju Königsbergi ja Danzigi arhiivides (Staatsarchive) ja, võib olla, veel rohkem Wienis alalhoidunud ordu peaarhiivis (Deutsch-Ordens-Zentral-Archiv). Neid arhiive on Nieborowski rohkem määral tarvitanud oma töö jaoks ja tema poolt kasutatud materjal lubab meid aimata, kui palju nendest arhiividest veel võib väärtuslikku leida. Nii moodustab värsked arhiivimaterjali esitamine Nieborovski töö kõige kaaluvama külje.

Peter von Wormdith, kes aastast 1396 peale oli ordu teenistuses ja aastast 1403 peale asus ordu generaalprokuraatorina Roomas, olnud meie autori arvamise järgi õieti tähtis isik ja saatnud ordu heaks nii mõndagi korda. Ta näib Konstanzi kirikukogus õieti suurt osa olevat etendanud ja eriti mõjuvalt välja astunud nende süüdistuste puhul, mis iseäranis Poola poolt ordu vastu esitati. Generaalprokuraatori osavõtt 1410—1411 aastate tähtsaist sündmusist on vist küll olnud väiksema tähtsusega, kuid sellest hoolimata pakuvad need aastad autorile hea juhuse kõneleda Tannenbergi lahingust ja esimesest Thorni rahust, mille valgustamisel ta tingimata püüab esineda omapärase vaadetega.

Mainitud arhiivimaterjali põhjal võib autor peatuda küsimusil, mis Liivi ajaloo uurijaile kas hoopis tundmatud või ainult väga vähe tuntud. Nii on tal näit. mõned teated Riia „peapiiskopist“ Petrustest, kes oli üles seatud Johann von Wallenrode vastukandidaadiks, nähtavasti ühenduses seisis Daani kuningaga ja ka Konstanzi kirikukogus on mänginud teatavat osa. Mansi (acta consiliorum) ja Voigt ning Lohmeyer mainivad teda küll, kuid nähtavasti on senni kahe silma vahele jäänud asjaolu, et „peapiiskopp“ Petrus on ka daanlastega kokku mänginud. Mõne huvitava teate sisaldavad ka märkused saatkonna kohta, mille Daani kuningas Pommeri Eerik, nähtavasti a. 1415, Liivi küsimuse asjus keisri juurde saatis. Kiri, millisele autori vastavad teated tugivad, leidub Saksa ordu keskarhiivis Wienis.¹⁾

Mainisime, et Nieborowski on äärmiselt subjektiivne, koguni ülekohtune. Seda väidet tõendavad näit. tema arvustavad märkused ühe Poola suurema ajalookirjutaja Jan Dlugosz'i kohta. Oldagu Dlugosz'i ja tema „Historia Polonica“ kohta millisel arvamisel tahes,

1) Vrd. kuningas Eerik üritusi Eestimaa tõttu sõda alata Saksa ordu vastu. v. Bunge, Urkundenbuch, IV, Nr. 1878, V, Nr. 2047, 2073 j. t.; J. V. Ruuth, Tutkimuksia Suomen ja Hansan välisistä suhteista ennen vuotta 1435 (Helsingissä, 1882) lhk. 49—50, 64—68 j. t. W. MOURUP, Daenemark's Beziehungen zu Livland (Berlin 1884), lhk. 8—9.

siiski tunduvad haavavaina säärased ütelled nagu „der lügenhafte Dlugosz“ (lhk. 95) või jälle „der panslawistische Dlugosz, dessen Geschichte nicht bloß von Irrtümern, sondern auch von zahlreichen Unwahrheiten durchsetzt ist“ (lhk. 83), või koguni niisugused süüdistused, nagu oleks Dlugosz temale mitte meeldivad allikad meelega ära hävitanud. Ainult neil juhuseil, mil Dlugosz poolekate kohta kõneleb midagi halba, on ta sõnadel Nieborovski silmis kaaluvust.

Kuivõrra subjektiivsed on Nieborowski arvamised ja millist kirjutamisviisi ta endale lubab tarvitada, näitab väga tabavalt järgmine koht tema tööst. „Die nach der Schablone arbeitenden Schul-Historiker haben den „Verfall“ des Ordens in Preussen vom Jahre 1382 (Tod Winrichs von Kniprodi) an datiert nur in dem einen Gedanken, die Katastrophe von 1410 aus inneren Gründen herauszuerklären. Der polnische Romanzier Sienkiewicz hat in den letzten Jahren des vorigen Jahrhunderts einen abscheulichen, litterarisch nicht einmal passablen Roman geschaffen, worin er hässliche Greuel gerade in dieser Zeit in die Ordensschlösser verlegt, in einer Zeit, wo jedes Jahr genaue Visitationen vorgenommen wurden, in einer Zeit, wo ein Konrad und Ulrich von Jungingen ein fast heiligmässiges Leben führten, in einer Zeit, die wir aus dem Tresslerbuch und sonstigen Akten so genau kennen, dass kein Fältchen übrig bleibt, wo sich die von den Polen erdichteten Laster hätten verstecken können. . . . Wenn immer innere Gründe für eine Katastrophe vorhanden sein müssen, dann ging die Mongolenschlacht wegen des Verfalls Schlesiens verloren, dann starb das Christentum in Japan an innerem Verfall, dann hat der Islam im siebenten und achten Jahrhundert aus innerer Kraft über das verfallende Christentum gesiegt, dann ist schliesslich auch Messina im Jahre 1908 an innerem Verfall zu grunde gegangen. . . . Alle ernsthaften Historiker sind sich heut darüber einig, dass der Verlust der Schlacht bei Tannenberg und der Thorner Frieden die Ursache, aber nicht die Folge des Verfalls im Ordensstaate sind. . . .“

Niisugused lillekesed ajajooteaduslikus tekstis lubavad meid kahelda, kas autor kuulub nende „ernsthafte Historiker'ite“ hulka, kelle sõnad talle endale midagi kaaluvad. Muidugi on autor tuline preislane ja patrioot; kuid see ei õigusta teda veel seletama liialdatus, valetatus, võltsituks kõik selle, mis Preisi vastu on kirjutatud.

Patriotism on küll hea asi ja kaunistab iga ajalookirjutajat. Kuid see ei luba veel vastastele meelega ülekohtu teha. Veel vähem õigustab patrioofiline meelelaad liialdamist, valetamist ja võltsimist.

Nieborowski, kelle töö on pühendatud Saksa ordu praegusele kõrgemeistrile, ertshertsog Eugenile, lubab oma töö eessõnas mõne aasta järgi avaldada Saksa ordu ajaloo. On ju tõsi, et Voigti kuulus töö mainitud ordu kohta praegu juba vananenud — ilmus ta ju aastat 70 tagasi — ja puudulik. Kui aga Nieborowski lubatud töö samalaadiliseks kujuneb, kui tema praegu kõne all olev teos, niisamuti subjektiivseks, ühekülgseks ja tendentsiöösiks, siis lepime vist küll ikka edasi Voigti omaga.

A. R. Cederberg.

Määrus sõjavangide kirjade kohta 1718. aastal.

1718. a. suvel anti tsaar Peetri poolt põhjustel, mida mina ei ole saanud kindlaks teha, käsk, et keegi, kes ta ka ei oleks, ei tohi vastu võtta ega edasi saata vangistatud poliitiliste kurjategijate või sõjavangide kirju, vaid et need pidid esiteks postivalitsuse poolt läbi vaadatama. Et nende teadete suhtes, mis sõja ajal saadeti Venemaalt teistesse riikidesse, oldi väga ettevaatlikud, seda on näiteks näha Liivi kubermanguvalitsuse patendist 18. detsembrist a. 1710, kus elu ja varanduse kaotamise ähvardusel ära keelatakse läbivaatamata kirjade saatmine Rootsi ja Rootsi alla kuuluvatesse maadesse ning Saksa- maale põgenenud liivimaalastele¹⁾. See „imennoi ukaas“, dateeritud 17. juunil a. 1718, on küll tuntud olnud, Vene keeles hiljem ära trükitud²⁾ ja ka kirjanduses mõne korra nimetatud³⁾. Samal päeval avaldas Vene riigi asekanstler ja postipeavalitsuse juhataja Šafirov kuulutuse sellesama asja kohta, millele nähtavasti on järgnenud erilised patendid, väljaantud eri kindralkuberneride ja kuberneride poolt⁴⁾. Mis puutub Eesti- ja Liivimaasse, mida tsaari käskkiri muidugi iseäranis lähedalt riivas nende suhete tõttu, mis Baltimaadel oli Rootsi ja Soomega, siis on nende provintside valitsuste poolt väljaantud

1) Vrdl. K. E. Sonntag, Die Polizei für Livland von ältesten Zeiten bis 1820, Riga, 1820, lhk. 52.

2) Л. Максимовичъ, Указатель российскихъ законовъ, III, lhk. 295. Vrdl. F. G. v. Bunge, Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Curland, I, Dorpat, 1823, lhk. 34. Meie filikooli raamatukogus Maksimoviči töö vastav osa puudub.

3) Sonntag, op. cit., lhk. 52.

4) Vrdl. Sonntag, op. cit., lhk. 52, kus nimetatakse, et ka selle kohta süiski peale tsaari „imennoi ukaasi“ ka eriline Regierungs patent on ilmunud, mis ka väga loomulik. Seda nimetab ka v. Bunge, op. cit., lhk. 34.

patendid meile tundmatuks jäänud. Selle vastu on Šafirovi kuulutus Tartu ülikooli raamatukogus säilinud käsikirjalise eksemplarina¹⁾.

See kuulutus, mis nähtavasti küll ka trükitud ja mida vast veel mõnest arhiivist või erakogust võidakse leida, väärrib minu arvamise järgi küll avaldamist. Nimelt leidub ülikooli raamatukogus säilinud eksemplaris kuulutusest ka võrdlemisi hea eestikeelne kokkuvõte, mis tunnistusena tolle aja ametliku keele kohta huvitav, vahest ehk koguni tähtis.

Tekib küsimus, kellele mainitud käsikiri on kuulunud. Seda on teadagi raske kindlaks teha. Siiski võime konstateerida, et samas kogus, milles Šafirovi kuulutus leidub, eelmine patent on ette loetud Tori kihelkonnas, nagu järgmine, patendi teisele poolele kirjutatud märkus näitab: „Torgels Kirchspiel. Dieses muss in beyden Sprachen von der Cantzel publiciret, hernach von Hoff zu Hoff gesant und alsdann sey dem dasigen Priester abgegeben werden“. Nähtavasti on patent jäänud Tori kiriku arhiivi ja sealt teel või teisel sattunud Tartu ülikooli raamatukogusse. Kui oletuste teele lubatakse asuda, võiksime ehk arvata, et ka Šafirovi kuulutus on ette loetud Tori kiriku kantslit ja ka Toril Eesti keelde tõlgitud.

Lõpuks paar sõna Liivi- ja Eestimaa kohta käivaist patentidest ja teistest avalikkudest kuulutustest. Nähtavasti on meie maal mitmel pool kas arhiivides või raamatukogudes, üldistes kogudes või eraisikute juures säilinud vanu patente ja teisi avalikke kuulutusi, nii trükitud kui trükkimata. Niisugused dokumendid võivad omada kõige suurema tähtsuse ja sellepärast on väga tähtis neid korjata, neist ära kirju teha ja neid trükis avaldada. Paneksime kõigile, eriti meie maa kirikuõpetajaile südame peale säärase materjalide kohta nimestikud kokku seada ja ka edasi saata kas Tartu ülikooli raamatukogule või „Akadeemilisele Ajaloo Seltsile“, kes tänuga vastu võtavad kõik niisuguse ajaloolise materjali kohta käivad teated.

A. R. Cederberg.

I

Nachdem aus ihro Czaarischen Maytt. Unsers Gnädigsten Czaaren und Herrens hohen Befehl einige dero Unterthanen, deren einige von Condition wegen gewisser Stadts-raison und Crimum laesæ Majastatis arretiret, und gegen dieselbe wir billig inquisitorie erfahren wird, und man in deren depositionen unter andern ersehen, dass an Sie verschiedene verdächtige Brieffe unter frembden Couverts eingekommen, wobey man zugleich auch in Erfahrung gebracht, wie dass unter eben solchen Couverten derer in hiesigem Reiche Sich befindl. Schwed:

1) Livländische Gouvernements-Regierungs Patente 1710—1720.

gefangenen Briefe eingekommen, hinwiederum auff dergleichen weise heraus geschicket worden sind, ohngeachtet man obbemeldten Schwedischen Gefangenen, nach Kriegs-manier und gebräuchlicher massen die publique Correspondenz sub sigillo volante, und nach deme Sie vorhero ihre Briefe zu behörender Revision auf die Cantzeley eingeschicket haben gar nicht verbohten; Als wird hiemit auff höchst-gemeldten Ihre Czaarischen Maytt Expressen hohen Befehl, von allen Ausländischen hohen Puissancen an höchgemeldte(n) Ihre Czaarischen Majtt Hoffe allhier befindl. respective HH: Ministris und übrigen characterisirten Bedienten verlanget, dass, falls die ihnen, etwan dergleichen Briefe an die Stadts-arretirte und Schwedische Gefangene, oder von denenselben, umb solche anderwärts hinzu verschicken, sub couverte einkommen solten dieselbe solche, der zwischen Ihre Czaarischen Mayt: und deröselben hohen Prinzipales habenden freundschaft gemäss, melden und bey dem General Post-Ambdt, abgeben zu lassen sich gefallen möchten, wiedrigen falls aber, werden Ihre Czaarisch: Majtt. nach Befindung dessen, wieder Sie bey Ihre hohen Principales sich beschweren, und umb gehörige Satisfaction ansuchen lassen Ihre Czar: Maytt: Unterthanen aber, sowohl als deren fremden hier etablirten und sich befindenden Kauffleüthen und allen Ausländern bey verlust ihres Lebens und confiscation Ihrer Beweg- und Unbeweglichen Güther, aufs ernstlichste anbefohlen solchem Befehl, in allem Stricte und gebührend nachzukommen.

Und damit sich niemand mit der Unwissenheit hiervon excusiren könne; als ist gegenwärtiges Placat auff Ihre Czaarisch(en) Maytt: allergnädigsten expressen Befehl, aller Ohrten publiciret und sowohl an dem St. Petersburgschen, als übrigen Post-Ämbtern unter Ihre Czaarischen Maytt: hohen Insiegel affigiret worden.

Datum St: Petersburg dz 17ten Juny S. v. A^o 1718

Auff ihre Czaarischen Majtt.
hohen Befehl li: fr.
von Schaphirotf

Reichs-Vice-Cantzler
und General Post-Director

II

Meie armolikko Reijri ja Isjanda polest antatfe täda; jekt et Wenne-Maal weel alles palju Roodji wangid on, kennele tännini ifka lubba olnut Ramatut onmale Male lähhataada, agga ninda et nemmad ninda kui igga Raikas, Söa-Mjal, wiis on omma Ramatut wallale züddant Posti — Kotta läffitama ja neid jään ennemelt pididi läbbi loetama, jallaja agga kirja lähhataada olnut foggone ärrakeeltut: Nüüd agga on täda jadut, et Roodji wangid, mittokord on Wennemaald, jallaja teiste Ramatode jees kirja läffitant ja et jefanma wisi Rootsiit Ramatut taggasi jälle Wennemale fäinut, jepärraft feeldaffe jedda nüüd fangeste ärra, et ei ütfite feige jelle funningriffus, eiga fiin maal, olgo fiil wöras ehk foddaniffud, kaupmehhed ehk fes ehk on ei pea

mitte nende Noodsi wangide lääst Ramatut wahto wõtma ja jallaja, ilma luggematta, Noodsi läffitama eiga neid Ramatud mis Noodsiit tuatse jälle jümber Wenne Male saatma waid kui nijuggused Ramatut peakfid ühhegi fätte todama siis peab temma jedda üllestulutama et moib need ennemeit läbbi luggeda enne kui need paigalle läffitadafse. Kes se wahto teeb jedda peab Ello ja feige temma warra ja wilja polest nuhheldama.

Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade.

I.

Grandioosi ja imposantse nähtusena seisab Prantsuse revolutsioon viimaste aastasadade ajaloolise arengu keskkohas: nagu fookusse jooksevad temasse kokku eelmiste ajajärkude peamised arenemisteed, nagu mingist sõlmpunktist hargnevad temast nüüdisaja ajaloo tähtsamad magistraalid. Ülesanded, mille kallal see revolutsioon erakordse energiaga töötab, moodustavad ka järgnevail aastakümneil poliitiliste ja sotsiaalsete võitluste peaobjekti ega ole siimaaanigi lõpulikult lahendatud. Meie kõik tunneme veel enda üle Prantsuse revolutsiooni võimsat hingeõhku ja elame tema kestvate mõjuavalduste atmosfääris: „1789. a. revolutsioon kestab praegugi edasi, kuigi teisel kujul ja teistsugustes tingimustes“ (Aulard).

Sellepärast ei tule imestada, kui revolutsiooni ajajärgu teaduslik uurimine senni soovitaval määral pole annud kindlaid lõpptulemusi. Tarvilise perspektiivi puudumine ja käsiteldavate küsimuste päevahuviline elulisus takistavad veel praeguselgi ajal revolutsiooni erapooletu, kainet ja objektiivset vaatlemist. Kuid vahemaa suurenedes paraneb selles suhtes olukord iga aastakümneiga ja Prantsuse revolutsiooni teaduslik uurimine hakkab andma ikka väärtuslikumaid tagajärgi. Järgnevate ridade eesmärgiks ongi näidata, kuidas sellel tähtsal uurimisalal teaduslikud meetodid ikka enam ja enam on kõrvale tõrjunud esialgse publitsistliku pealiskaudsuse ja erapooliku, parteipoliitilise suhtumise, kuidas aegade jooksul vaatekohad ja hinnangud Prantsuse revolutsiooni suhtes on muutunud, kainenunud ja täienenud. Mõistagi võime peatuda ainult tähtsamail suurmeistritel, kuna ajaloolise Parnassi dii minores ruumi puuduse ja materjali külluse tõttu peavad paratamatult kõrvale jääma.

Revolutsiooni ajalugu hakkasid kirjutama juba kaasaeglased, kuid loomulikult on nende tõis publitsistlik, filosoofiline või puhasisiklik element täielises ülekaalus. Neis esineb rohkem spekulatiivseid arutusi revolutsiooni olemuse ja mõtte kohta, sündmuste süüdlaste otsimisi, filippikaid, ditürambe kui täpset ja õiget revolutsioonikäigu kirjeldust. Sagedasti on nende autoreiks revolutsioonist osavõtnud isikud (vennad Lameth, Mounier j. t.), kes oma vastastega vanu arveid õiendavad, või revolutsioonitegelaste lähemad sugulased, kes oma lemmikute tegevust püüavad rehabiliteerida (näit. *M-me de Staël* oma isa Neckeri tegevuse kaitseks kirjutatud töös „*Considérations sur les principaux événements de la Révolution Française*“, avaldatud peale autori surma a. 1818 kolmes andes). Kui mõned kaasaeg-

laste kirjutused nüüd veel tähelepanu vääriwad, siis eeskätt ajajärgu meeolelu kajastusena, eriti siis, kui nad põlvnevad säärase isikute sulest, nagu Saksa filosoof *Fichte* („*Beiträge zur Berichtigung der Urtheile des Publicums über die französische Revolution*“, a. 1793) ja kuulus Inglise riigimees *Burke* („*Reflexions on the French Revolution*“, a. 1791).

Õieti suurt mõju avaldas just viimane hoogsalt kirjutatud teos nii kaasaeglastele kui ka hilisemale uurijaile, näit. *Taine*'ile. Burke on demokraatlikkude niveleerimispüüete ja rahva suvereniteedi idee äge vastane ja hindab kõrgesti ajaloolise järjekestvuse tähtsust. Poliitilistes reformides tuleb mineviku pärandust kõige tõsisemalt arvestada ja vajaliseks saanud uuendused sellega ettevaatlikult kooskõlla viia: „kõik sugupõlved on solidaarsed, esivanemate pärandajaina ei tohi meie nende pärandust hoolimatult pillata“. Kui vaja, tuleb vana poliitiline hoone remonteerida, mitte aga tuluusi ehitusi kunstlikult, abstraktsete teooriate põhjal „vabritseerida“. Vastasel korral kaob vajaline järjekestvus üksikute sugupõlvede vahel ja tekib hukatuslik anarhia. Burke piitsutab ägedalt Prantsuse asutava kogu revolutsioonilist loomingut, kui kõrki ja kergemeelset katset puudulikkude, valede või põhjendamatu teooriate najal ajaloo poolt pühitsetud korda purustada mingisuguse ebamäärase tuleviku-ideaali nimel. Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioonis väljakuulutatud inimõigused leiavad samuti Burke'i poolt ägedat arvustust. Need absoluutsed õigused ei olla ühendatavad ühegi riigikorraga. „Prantsuse revolutsioon pani miini kõigi valitsuste alla: see miin on inimõigused“.

Teaduspärasem revolutsiooni tundmaõppimine algab alles XIX aastasaja 20-dais aastais, mil liberaalsed voolud Prantsusemaal võitlesid Bourbonide reaktsiooniga. Liberaalne kodanlus otsib selles võitluses oma poliitilistele püüetele ajaloolist sanktsiooni ja kasutab ajaloolise uurimise tulemusi kohase pealetungimise või enesekaitse abinõuna. Liberalismi teoretikud näevad Prantsuse minevikus eeskätt poliitilist vabadust taotleva kolmanda seisuse võitlust feodaalse aadli ja absoluutse monarhiaga. „Prantsusmaal on ainult kaks rahvaklassi, mõlemad klassid seisavad üksteise vastu, ja kõikjal relvastuvad pergamendi mehed võitluseks industria meestega“ (*Thierry*). Pidades Prantsuse revolutsiooni pealahinguks nende kahe jõu vahel, püüavad liberaalsed ajaloolased tõestada revolutsiooni seaduspärasust ja paratamatust ja omadavad niiviisi mineviku vaatlemisel XVIII aastasaja ratsionalismile võõra, ajaloolise seisukoha. Need kodanluse ideoloogid eitavad oma korda revolutsiooni ajal esinenud äärmisi demokratlikke loosungeid ja hindavad mõõdukat poliitilist vabadust kõrgemini kui täielist ühetaolisust. Vabad revolutsiooni aja kirgede ja eelarvamiste mõju alt, vaatlevad need esimesed pioneerid kaine ja rahuliku pilguga oma uurimisala, leiavad sisemisi sidemeid ja seaduspärasust seal, kus senni nähti ainult kurja tahet või juhuslikkude üksiksündmuste kuhjumist. Prantsuse revolutsiooni esimesi suuri kirjeldajaid valdab teatav joie *de comprendre* (*Aulard*'i sõnad *Thiers*'i kohta), mis neid võimaldab ka partei ja klassi eelarvamiste prismi läbi kaunis õieti näha sündmuste ja isikute kontuure.

1823. aastal ilmunud „*Histoire de la révolution française*“ autor *Mignet* on selle liberaalse historiograafia üks tüübilisemaist edustajast. Sündinud juba direktoriumi ajajärgul, ei saanud *Mignet* kaasa elada revo-

lutsiooni põrutavate sündmustega. Ajaloolisele uuringule allub ainult minevik, ja Mignet'le oli Suur Revolutsioon juba tõepoolest minevikuks. Sündmuste ja tegelaste võrdlemisi objektiivne hindamine, püüe igalpool faktide vahel leida sisemisi siduvussuhteid, kokkusurutud, selged ja piltlikud kirjeldused ja osav tsitaatide valik tegid Mignet' tööst nauditava lektööri ja kindlustasid sellele kunni nüüdisajani teatava tähtsuse hiljemini ilmunud suuremate tööde kõrval. Teose nõrgaks küljeks on fataliistlik vaade sündmuste arengule, pimedada ajaloolise paratamatuse arvustamisvõimeta kumardamine. Igas sündmuses näeb Mignet lüli, mis teiste sündmustega seotud puhasloogilise sideme abil. Ta näeb üksiteisele järgnevais faktides mingisugust ettemääratud korda, mille tõttu juba esimene lüli kõik järgmised kindlaks määrab, ega võta arvesse, et järgnevaile lülidele mõju avaldavad ka mitmesugused teised, hiljemini juurdetunud asjaolud. Kokkuvõtete tegemisel märgib Mignet ikka täpselt, mis antud kombinatsioonist paratamatult peab järgnema. Need ennustused post factum, mille aluseks äärmuseni arendatud idee nähtuste sisemistest seaduspärasustest, avaldavad nüüdisaja lugejaile õieti veidra mulje.

Mignet' arvates taotelnud Prantsuse revolutsioon kaht eesmärki: vabu poliitilisi asutusi ja tsivilisatsiooni arengut. Tsivilisatsiooni all mõistab Mignet materjaalse kultuuri, majandusliku heaoleku teatavat astet. Vabaduspüüded domineerinud revolutsiooni esimesel poolel, kuna hiljemini peale jakobiinide langemist majandusliku heaoleku kindlustamine esimesele kohale tõusnud. Mignet'd huvitab kõige pealt keskklassi (classe moyenne, termin kodanlus, bourgeoisie, pääsis alles 40-dais aastais maksvusele) tegevus, millest ta eraldab ülejäänud laiad rahvakihid, massi (la multitude). Sellelt seisukohalt teeb Mignet vahet kodanlise revolutsiooni, mis valgustatud keskklassi juhatusel loonud palju väärtuslikku ja positiivset (asutava kogu ja legiilatiivi aeg), ja jakobiinide poolt juhitud masside revolutsiooni vahel, mis harimatud massid (kel polnud ni les lumières ni les mœurs) esikohale tõstnud ja täielise omavoli süsteemi moodustanud. Tunnustades viimase faasi paratamatust, suhtub Mignet sellesse täiesti eitavalt ja nimetab rahvavalitsuse ajajärku rahutuks ja veriseks surveajaks. Peatählepanu pühendab Mignet Pariisi sündmustele, eriti seadusandlikkude kodade tegevusele, kuna rahvaliikumised väljaspool Pariisi tema töös õieti varju jäävad.

Väga lähedal Mignet'le seisab tema kaasaeglane ja sõber Thiers a. 1823—1827 ilmunud suure kuueköitelises teoses „*Histoire de la révolution française*“. Thiers'i üldvaated revolutsiooni käigule langevad peaaegu täiesti ühte Mignet' omadega. Ka Thiers seab enda ülesandeks rehabiliteerida revolutsiooni (soutenir la même cause que la révolution), ka tema teeb vahet kahe ajajärgu vahel ja kingib oma sümpaatiad esimesele. Mignet' töös esineva fatalistliku ajalookäsituse arendab Thiers viimaste konsekventsideni, kumardades jõudu, kordaminekut, sündinud fakte. Et kordaminek tema arvates õigustab kõik muutused, siis kannab ta oma pooldamised ikka võitjale. Ise kodanlise monarhia pooldaja, õigustab Thiers siiski järgimööda girondiinide, jakobiinide, thermidoorlaste ja Bonaparte tegevust, püüdes kõige pealt sündmusi kirjeldada ja selgitada, mitte aga kohut mõista. Selle tõttu paistab Thiers'i töö veel praegugi teiste Prantsuse revolutsiooni ajalugude seas oma harukordselt

objektiivsuselt silma. Vist küll enam kui keegi teine ajaloolane on Thiers õigustatud enda kohta ütleva, et ta kirjutas oma töö ilma vihkamiseta, kahetsedes eksimusi, austades voorust ja imetelles suurust (sans haine, plaignant l'erreur, révéralant la vertu, admirant la grandeur). Samuti kui Mignet peatub Thiers peajasjaliselt Pariisi sündmusil, esijoones seadusandlikel kodadel ega näita suuremat huvi üles Prantsusmaa teiste osade vastu. Et Thiers'i töö rikas üksikasjust ja et just nende valgustamisel uuem uuring suuri edusamme teinud, siis tuleb seda teost nüüd hoopis vananenumaks pidada kui Mignet' oma.

Kuna liberaalne vool revolutsiooni peasisu nägi kodanluse võitluses katoliiklik-feodaalsete ja absolutistlikkude mineviku jõududega ja rahvamasside osavõttu revolutsioonist pidas kiiresti möödunud, tähtsusetuks episoodiks, tunnustab juuli monarhia aegne poliitiline ja sotsiaalne radikalism ka rahvamasside revolutsioonilise aktsiooni suurt positiivset tähtsust. Liberalism asus täieliselt individualistliku ideoloogia alusel, mis XVIII aastasaja valgustatud filosoofias juurdus. 30-date ja 40-date aastate demokraatlikud doktriinid omandasid selle vastu reaktsiooni teoretikult ja saintsimonistidelt teatava umbusalduse individuaalse vabaduse idee vastu: see olla hävitav jõud, mis killustab ühiskonna üksikuiks, oma vahel võitlevaiks indiidideks ja annab täielise tegevusvabaduse inimeste egoistlikele instinktidele. Uued doktriinid rõhutavad vastukaaluks isekale individualismile vastastikuse solidaarsuse ja venduse ideed.

Prantsuse revolutsiooni uurimise alale kandis uue vaatekoha kõige pealt Buchez, kes 30-dais aastais välja andis kapitaalsete dokumentide kollektiooni „*Histoire parlementaire de la révolution française*“, 40 annet. Peaaegu kõik anded on varustatud sissejuhatustega, mis sisaldavad Buchez' enda vaated sellele sündmusele. Loobunud saintsimonistid, lõi Buchez ise uue ilmavaatelise süsteemi, milles ta omapäraselt ühendas katolitsismi, jakobinismi ja sotsialismi elemendid. Iga edu sünnib masside, rahvaste vennalikkude, koordineeritud ponnistuste mõjul, kuna individuaalne vabadus esineb ainult hävitava ja lõhkuva jõuna. Individuaalse huvi asemele tuleb seada karm kohusetunne, mis isikut sunnib end ohverdama üldinimliku solidaarsuse suurtele eesmärkidele. Olles samal ajal usklik katoliiklane ja veendunud jakobinismi kumardaja, püüab Buchez tõestada, et Prantsuse revolutsiooni õige sisu moodustanud evangeeliumi põhimõtted — ühetaolisus ja vendus. Revolutsiooni tekkimisel ei olevat materiaalsed huvid mänginud mingisugust osa: rahvas ei anduvat revolutsioonile kunagi materiaalsete hüvede hankimise tuhinas. Selle vastu püüdnud kodanlus revolutsiooni ainult enda huvides kasutada ja sanktsioneerinud oma 1789. a. deklaratsioonis alasti ja varjamatult egoismi. Kodanluse poliitikat jatkanud girondiinid, kaitstes individualismi, seda kõige kurja juurt, ja kultiveerides aristokraatlikku eraldumist rahvamassidest. Ainult rahvamassid ise saanud revolutsiooni suurte põhimõtete õigest sisust aru ja püüdnud neid oma edustajate, jakobiinide, kaudu ellu viia. Valides allikaist oma teesile kasuliku materjali, tõestab Buchez, et jakobiinid kodanluse ja girondiinide isekale aristokratismile vastu seadnud kohuse ja rahva suvereniteedi ideed. Viimane idee põlvenevat katolitsismist ja käskivat iga üksikut alluda kõigile. Üksiku allutamises tervikule näeb Buchez õige sotsiaalse korra paratamatut eeltingi-

must. Katoliiklik üdinimliku venduse idee juhtinud jakobiine nende tegevuses ja sundinud neid võitlema individuaalse vabaduse vastu, mis õigupoolest olla isiklikkude appetiitide vabadus. Selles võitluses olevat terror samuti õigustatud kui inkvisitsioon katoliku kiriku kätes. Iga meetodi üle tuleb otsustada tema sihi järgi ja terrori siht olnud täiesti hea: inimeste isekuse väljajuurimine ja egoistlikkude kirkede kaotamine inimlikust ühiskonnast. Nii näeb Buchez jakobiinides rahva õige tahte tõlgitsejaid, katoliku kiriku traditsioonide jätkajaid ja üdinimlikul vendusel tugiva uue ühiskondliku korra eestvõitlejaid, kuna kodanlised kihid esinevad tema kontseptsioonis reaktsoonilise jõuna.

Buchez' mõju võib mõneski suhtes leida Prantsuse 40-date aastate küpsenud sotsiaalse mõtte kõige ilmekama edustaja Louis Blanc'i juures, kelle 12-kõitelise Prantsuse revolutsiooni ajaloo esimene köide ilmus a. 1846. Kui juuli monarhia ajal võidetud aristokraatia ühte sulas võimutseva kodanlusega üheks valitsevaks kihiks, kaotas liberaalsete ajaloolaste poolt harrastatud kodanlise ja katoliiklikfeodaalse ilma üksteisele vastuseadmine oma elulise tähenduse. Nüüd kerkivad esiplaanile hoopis teised sotsiaalsed vastolud. Eestkätt kütkestab vaatlejate tähelepanu proletariaadi ja kodanluse vaheline võitlus. Ise sotsialismi teoreetik ja töötavate kihtide huvide eestvõitleja, vaatleb Louis Blanc ka Suurt Revolutsiooni kodanluse ja töötavate kihtide klassihuvide vastolu seisukohalt. Andes sotsiaalsetele konfliktidele suure tähtsuse ajaloo käigus, hindab Louis Blanc siiski õieti kõrgelt ka ideelisi tegureid. Tema ilma-vaade on läbi imbunud mingi müstilise idealismi elementidega, mis mõnikord omandavad päris usulise värvingu. Ajaloo kõik koostuvat peamiselt teatavate abstraktsete ideede, teoreetiliste põhimõtete omavahelisest võitlusest: mõtted juhtivat maailma ja raamatud tegevat ajalugu. Buchez' eeskujul näeb Louis Blanc ühiskonna juhtivat põhimõtet kristlikus venduse idees, ainult selle vahega, et ta tunnustab katolitsismi süsteemi venduse vaenulikuks ja asetab autoriteedi ning võimu kategooria alla.

Nii vahelduvat Louis Blanc'i ideoloogiat järgi maailmas kolm põhimõtet — autoriteet, individualism ja vendus. Autoriteedi põhimõte, mis tugivat traditsiooni ebausklikul austamisel, ühetaolisuse puudumisel ja välisel survele, olevat hästi kehastatud katoliku kirikus ja domineerinud kunni usupuhastuseni. Revolutsiooni selle põhimõtte vastu alustanud teoloogid, kõige pealt Luther. Autoriteedi asemele asetatud nüüd indivuaalne tunne, üksik isik elimineeritud ühiskonnast, hakatud teda pidama terve ümbritseva elu ja iseenda ainukeseks kohtumõistjaks ja sisendatud temasse niiviisi liialdatud ettekujutus oma õiguste kohta, mida ei tasakaalustatud tema sotsiaalsete kohustuste rõhutamisega. Aja jooksul kandunud individualism kõigile elualadele: „nüüdisajal moodustab ta asjade hinge“. Kodanlise klassi elulise põhimõttena toonud individualism tsivilisatsioonile teatavat kasu: ta hävitanud katoliku kirikus ja absoluutses monarhias kehastunud autoriteedi võimu. Tõelist vabadust ei suuda aga individualism rajada, sest ilma ühetaolisuseta ja venduseta muutuvat vabadus varjatud despotismiks. Tõeline vabadus olevat teostatav ainult venduse alusel, mis inimesi ühendab armastuse sidemetega harmooniliseks ühetaoliste isikute assotsiatsiooniks.

Säärast venduse ideed propageerinud XVIII aastasajal Rousseau, kes Louis Blanc'i arvates selle tõttu saanud nüüdisaja sotsialismi eelkäijaks: „selles seisab tema õnnetus ja tema kuulsus“. Rousseau kuulutanud lõhkuva mõistuse asemel ühendavat tunit, nõudnud vabadust ainult assotsiatsiooni alusel, vennalikus üksmeeles omataolistega. „Ilusamaid mõtteid“, hüüab Louis Blanc Rousseau puhul, „on võimata enesele kujutella!“. Kuid XVIII ei olnud veel tund tulnud nende ideede teostamiseks: enne sotsiaalse inimese vabastamist olla vaja olnud vabastada individuaalne inimene. Prantsuse revolutsioonis, mis eestkätt olnud ideeline liikumine, põrganud autoriteedi põhimõtte langemise järgi individualismi ja venduse ideed üksteisega teravasti kokku. Inimesi lahutav individualistlik ratsionalismi filosoofia püüdnud ainult üksikut isikut vabastada ja domineerinud asutavas kogus, inimesi üksteisele lähendav ja neid ühendav tunde filosoofia juhtinud konvendi ajajärgul jakobiinide poliitilist tegutsemist. Kodanlised kihid, keda vana korra ajal rõhunud usuline surve sallimatu katolitsismi näol, piiramatu kuningavõimu poliitiline surve ja majanduslikud kitsendused merkantilismi ja protektsionistliku monopolide süsteemi kaudu, ihaldanud kõige pealt üksiku isiku vabastamist selle kolmekordse surve alt. Materjaalsed ressursid ja küllalised vaimlised varad võimaldanud kodanlisi rahvakihte ka ilma vennaliku assotsiatsiooni headtegeva kaasabitä end maksma panna ja oma heaolekut kindlustada. Kodanlusele jatkunud individualismist.

Oma positsioone kaitstes, loonud asutavas kogus võimutsev kodanlus tsensusliku süsteemiga enda ja rahva vahele sügava kuristiku, jätnud vaesed ja väetid saatuse hooleks, asetanud usulise sallimatuse asemele külma skeptitsismi ja tööstusmonopolide asemele ainult mitte-vahelesegamise põhimõtte, mis nõrgemate klasside suhtes kokku langenud vabadusega nälga surra. Tänu oma rikkusele ja kõrgele vaimlilisele arengule, mis temast teinud Prantsuse rahva materjaalse ja kultuurilise energia peamise kandja, sattunud kodanlus juba algusest peale liikumise etteotsa, kuna väheharitud, organiseerimatud ja klassiteadvuselt arenematud massid paratamatult kõrvalisemale kohale tõrjutud. Kodanlus koostunud kahest osast: esimene, töösturid ja kaupmehed, eelistanud kõige pealt kindlat korda, kartnud sõjatseva vabaduse torme ja olnud valmis leppima monarhiaga, kui korra ja rahu parima tagatisega, teine, haritud, intelligentlik koorekiht, taotelnud enam vaimlist vabadust kui korda, enam au ja kuulsust kui rahu ja omanud kui mitte demokraatlikud, siis vähemalt revolutsioonilised ja vabariiklikud veendid. Kodanlise intelligentsi hiilgavaks edustajaks olnud girondiinid, järjekindlad radikaalsed individualistid, kes poliitilisel alal piiramatu vabadust nõudnud, sotsiaalsel alal aga kõik endist viisi tahtnud jätta ja nii viisi ainult ühiskonna pinna peal olla sibliinud. Halastamatu prokuröörina jälgib Louis Blanc girondiinide tegutsemist, ei jäta märkimata ühtki nende eksimust ja paljastab nende artistide-poliitikute edevat teatraalsust, efektide taotlemist ja aristokraatlikku ükskõiksust töötavate rahvakihtide vastu.

Venduse idee kandjatena ja rahvamasside huvide kaitsjatena esinevad Louis Blanc'i töös jakobiinid. Samuti kui Buchez sarnastab Louis Blanc jakobinismi sotsialismiga ja leiab nende poliitilises programmis teravasti rõhutatud sotsiaalse ideoloogia, jakobiinid püüdnud vabastada

töötavad rahvaklassid nende orjusest ja luua korra, mil kõigile kodanikudele oleks kindlustatud inimeseväärilised elutingimused. Nad taotelnud ühetaolisust, sest ilma selleta ei olewat nad osanud kujutella vabadust. Jakobiinide sotsiaalset ilmavaadet iseloomustanud püüe kõigil elualadel tegelikult realiseerida venduse idee, kindlustades kõigile võimaluse tööd ja sellele vastavalt õiglast tasu saada. Jakobiinid olevat eraomandust tunnustanud ainult relatiivselt ja nõus olnud igale üksikule ainult niipalju varandust jätta, kuipalju seda nõuab õiglus ja terve ühiskonna healeolek. Usulisel alal tunnustanud nad jumaluse idee sotsiaalse ilmavaate vajalikeks ingrediendiks: mingi müstilise kõrgema jõu kumardamine olevat kõige paremaks kõlbliseks sidemeks inimeste vahel ja aitavat kõige kindlamini alal hoida solidariteeti, mis alaliselt ähvardab hukkuda kirgede kokkupõrgete, huvide võitluse ja ideede lahkuminekute keerises. Louis Blanc'i arvates saanud jakobiinid, vähemalt nende juhid Robespierre'iga eesotsas, õieti aru, et ateism ühiskonda killustavat ja selles anarhia mõjuvat, kuna usk Kõrgemasse Olendisse inimesi üksteisele lähendab üldinimlikus vendusetundes.

Samal ajal tunnustab Louis Blanc täiel määral terrori süsteemi, mis revolutsiooni päästmiseks tarviline olnud ja antud situatsioonist paratamatult välja kasvanud. Kuigi revolutsioon mitmete aastasadade kannatuste tagajärjel lahti puhkenud, olnud ta alguses võrdlemisi heatahtlik ning pehme ja omandanud julma ilme alles siis, kui vanade jõudude visa vastupaneku tõttu teisiti võimalik ei olnud uut korda päästa. Nii ei olewat terror moodustanud mingisugust süsteemi, vaid ainult vajalise enesekaitse abinõu. Kui kõigist jakobiinide heroismist ja enesesalgavusest hoolimata korda ei läinud rahva revolutsiooni võidule aidata, siis ei langevat Louis Blanc'i arvates süü selles mitte jakobiinide poliitika vigadele, vaid raudsele asjaolude loogikale. „Ei olnud veel tulnud aeg orjastatud töö suurte ülesannete kaitsmiseks“. Sellepärast pidanud jakobiinide katsed venduse süsteemi teostada, kui enneaegsed, paratamatult hukkuma. Individualismile kuulus tulevik, kuid Louis Blanc'i arvates ainult nii kauaks, kuni töö ja venduse ideede kandjaist jõuab kujuneda võitmatu ja võimas sotsiaalne jõud.

Töötades aastate kaupa revolutsiooni ajaloo kallal, oli Louis Blanc väga kõrgel arvamisel oma ülesande tähtsuse ja suuruse kohta. „Kirjutada revolutsiooni ajalugu“, ütleb ta ühes kohas, „see ei tähenda ainult — kirjutada üks raamat, vaid see tähendab suur tegu korda saata“. Ja ta oli täiesti veendunud, et see „suur tegu“ temal hästi on õnnestunud ja et temal korda on läinud Prantsuse revolutsiooni hinnangut ette võtta hoopis uutelt vaatekohtadelt. Tõepoolest esineb Louis Blanc'i töös esimene suurejooneline katse vaadelda Suurt Revolutsiooni ja tervet Prantsuse ajalugu kodanluse ja rahva huvide vastolu seisukohalt. Eelmiste ajaloolaste ebamääraste terminite „keskmised klassid“ ja „mass“ asemel tarvitab Louis Blanc täpsemaid mõisteid „kodanlus“ ja „töötavad klassid“, defineerib neid mõisteid hoolikalt ja püüab neisse valada kindla sisu. See uus vaatekoht nihutas revolutsiooni uurimist suure sammuga edasi. Teiseks Louis Blanc'i monumentaalse teose positiivseks jooneks osutub ajalooliste perspektiivide laiaulatuslikkus ja üksikasjaline sündmuste analüüs. Tema õige märkuse järgi esinesid Mignet' ja Thiers'i töis paljude küsimuste suhtes kirjelduste asemel ainult pealkirjad. Selle vastu seab

Louis Blanc enda sihiks valgustada Prantsuse revolutsiooni võimalikult igakülgsest ja täieliselt, nii et kirjelduste üksikasjalisuse ja üldise kontseptsiooni laiuse suhtes seni maanigi ükski töö ei ole ületanud Louis Blanc'i paljukoiteist suurteost. Ka kasutatud allikamaterjalilt ei saa eelmised ajaloolased Louis Blanc'iga võistelda, kes peale 1848. aastat Inglismaal maapaos elades Briti muuseumi rikkalikke memuaarikogusid oma töö jaoks võis tarvitada ja üksikasjade suhtes tõepoolest ära parandas paljud eelkäijate vead.

Kõige selle juures ei õnnestunud Louis Blanc'il vabaneda sellest erapoolikusest, milles ta Mignet'd ja Thiers'i süüdistas. Tema töös ei leia me kaugeltki revolutsioonija sündmuste rahulikku ja kainet hindamist, vaid esijoones kirglikult ägeda süüdistusakti individualistliku kodanluse vastu ja jakobinismi, eriti Robespierre'i apoloogia. Äge ja veendunud parteimees nagu ta oli, ei suuda Louis Blanc kõrgemale tõusta oma aja teravate vastolude pinnast ega jaksa revolutsiooniga niigi suure objektiivsusega hinnata, nagu seda tema eelkäijad tegid. Louis Blanc'i põhivaated ajaloo juhtivate jõudude — ideede — kohta ühest ja rahva ning kodanluse materjaalse võitluse kohta teisest küljest ei ole küllalt kokkukõlastatud ega moodusta ühtlast, terviklikku süsteemi. Samuti tuleb täiesti ebaõnnestunuks pidada XIX aastasaja keskkoha teadusliku aatlemise poolt väljatõotatud sotsioloogiliste mõistete ülekandmist 60 aastat tagasi ajajärku, mil domineerisid poliitilised teooriad ja sotsiaalne mõte oli alles lapsekingis. Nii ei taotelnud jakobiinid, kui tüübilised poliitilise etatismi edustajad, mingit sotsialistlikku ideaali — valmistus- ja vahetusabinõude sotsialiseerimist või midagi selletaolist — vaid seadsid sotsiaalsel alal endale hoopis alandlikumad sihid — teha vaesuse austamisväärseks ja anda kõigile võimalus elada isiklikult tõöst. Rikkuse ja eraomanduse kaotamisest rääkida oli jakobiinide diktatuuri ajajärgul keelatud surmanuhtluse ähvardusel! Siiski jääb Louis Blanc'i teeneks, et ta esimesena teravasti üles seadis küsimuse klassivõitluse iseloomu ja jakobiinide sotsiaalsete püüete kohta Prantsuse revolutsiooni ajajärgul. Paljude uute küsimuste äratamises, uutes vaatekohtade otsimises seisabki Louis Blanc'i suurus ja püsiv tähtsus, mitte aga nende küsimuste väherahuldavas ja erapoolikus lahendamises.

Louis Blanc'iga ühel ajal kirjutas oma Prantsuse revolutsiooni ajaloo kuulus Prantsuse demokraatliku poliitilise radikalismi teoreetik ja tuntud „Prantsusmaa ajaloo“ autor professor *Jules Michelet*. Tema „*Histoire de la révolution française*“ ilmus 1847—1853 kuues andes. Ka Michelet oli tugevasti Rousseau mõju all ja omandas temalt nii mõnedki ilmavaate elemendid: tema ideaaliks on samuti rahva kõrgema võimu alusel baseeruv demokraatlik vabariik, mis oma elujõu ammutab rahvamasside rikkumatust psüühikast. Michelet kandis oma hinges üllast vaadet lihtrahvale ja uskus, et ainult maamullaga lähedas kokkupuutumises elavad massid on säilitanud ürgse süütuse ja hingelisuse, südameheaduse ja valmisoleku eneseohverdamiseks, ühe sõnaga kõik paremad ja õilsemad inimhinge avaldused. Lihtrahvas ei tunne refleksiooni tõbe, mis paralüüeerib tahte ja nõrgendab aktiveedid; ta ei armasta tühist juurdlemist ega fraasitamist, kuid võib selle vastu tarbekorral tegutseda otsustavalt ja energiliselt. Michelet'd oli vallanud mingi müstiline aukartus lihtrahva

ees, kindel usk tema määratuise, raiskamatuise energia tagavaradesse, tema õiglasse olemusse ja äravõitmatusse jõusse. Kõik, mis ajaloos suurt, olla masside töövili, kes otsustaval momendil välja astuvad, siis kui „auahned marionetid“, isekad ja isehakanud juhid, oma pea on kaotanud ega jaksa seisukorra raskustest jagu saada.

Kuigi ise Pariisi agulite tänavail üles kasvanud, mõtleb Michelet rahva all siiski eestkätt maarahvast, talupoegi ja kajastab oma ühiskondlikes vaadetes just selle kihi sotsiaalseid ideaale. Prantsuse talupoja eeskujul suhtub Michelet täiesti eitavalt oma aja sotsialistlikesse ja kommunistlikesse liikumistesse ja kaitseb individuaalset vabadust Louis Blanc'i ja Buchez' kal-lalekippumiste vastu. Juuli monarhia ajal suure populaarsuse omandanud klassivõitluse teooria, mis tööstustsentrumite palavas õhkkonnas oli küpsenud, leidis Michelet's veendunud vastase. Töös „*Le Peuple*“, mis a. 1845 ilmus, tunnustab Michelet küll üleliigselt suurte varanduslikkude vahede olemasolu, kuid leiab väljapääsu tee mitte vastastikusse võitluses, vaid sotsiaalses kokkuleppes („*l'entente sociale*“) ja kõigi „heade südame-te ja tahete“ vabatahtlikus liitumises vennalikuks assotsiatsiooniks. Michelet ei näe kodanluse ja rahvamasside vahel mingisuguseid ülepääsemataid majanduslikke vastolusid ja peab isegi klassi mõistet juurdlevate teoreetikute ilmaaegseks väljamõelduseks, mil iga reaalne tähtsus puuduvat. Tema arusaamise järgi ei jagune rahvas mitte majanduslikeks klassideks, vaid kultuurilisteks kihtideks: need erinevat üksteisest ainult selles suhtes, kui suurel määral neil võimalik omandada oleviku kultuuriväärtusi. Omaaegse ühiskonna jaotab Michelet intelligentsiks, lettrés, kes kannatavat liigse refleksiooni all, olevat minetanud otsekohesed instinktid, kuid selle vastu omavat teaduse ja kultuuri varandused, ja kõrgema õiguse kandjaks, hingeliselt puhtaks ja rikkumatuks lihtrahvaks. Intelligentsil lasuvat kõlbline kohustus lihtrahva sekka minna, et nende lihtsatesse ja headesse südame-tesse kanda teaduse valgust ja ise, kokku puutudes pahedeta ja puhta rahvahingega, puhastuda ja vabaneda oma pahedest ning puudustest.

Deismi pooldajana võitleb Michelet iga ajaloolise kiriku vastu. Mis puutub katolitsismi, siis olla see usk rõhunud vaimlist vabadust, surve all hojdnud inimvaimu ja sellega osutunud kultuuriliselt kahjulikuks jõuks. Absolutismi ümmardajaks ja liitlaseks muutunud, olla katoliku kirik aidanud võidelda ka poliitilise vabaduse vastu ja pakkunud monarhidele toetust rahva seaduslikkude nõuete hävitamisel. Oma õpetusega olla kirik õigus-tanud ühiskonna ülekohtust jagunemist väljavalituteks, kes kõiki elumõ-nusid maitsevad, ja äraheidetuteks, kel puuduvad ka kõige tarvilisemad elamisvahendid. Sellepärast tunnustab Michelet kuninga heatahtlikkuse ja kiriku armu samasisulisteks mõisteteks, mis ühevõrra rahvale vastu meelt (la faveur du roi et la grâce de l'église sont des mots analogues).

Oma idealistliku ilmavaate seisukohalt näeb Michelet ajaloos grandioosi draamat, kus jumaluse ürgsed kavatsused realiseeruvad vaba, enese-määrava inimvaimu ja inimtahte permanentises võitluses materjaalse loo-duse paratamatute seaduste vastu. Kõik inimajaloo mitmekesised peri-peatiad olla seletatavad selle igavesti kestva duelliga fataalsuse ja vabaduse vahel. Selles seisvat ajaloo põhielement, kuna materjaalsed huvid ja majanduslikkude rühmituste võitlused hoopis kõrvalise tähtsusega näh-tused olevat. Ka Prantsuse revolutsioonis leiab Michelet ainult teatavate

vaadete vaheldumist: see revolutsioon olnud tema arvates vaba iga-sugustest materjaalsetest huvidest (révolution désintéressée). Revolutsiooni mõistele annab Michelet tavalisest laiemast tähenduse. Ta ei mõista selle all mitte ainult katastrofaalseid sündmusi 1789. ja 1799. aastate vahel, vaid üldse inimõtte ja -vaimu vabanemist katoliku kiriku ja absoluutse monarhia kahekordse masendava surve alt, vaba mõtte ja demokraatliku korra arenemisprotsessi, seaduse, õiguse ja õigluse võitu omavolilise, isikut rõhuva despotismi üle. 1789. ja järgmiste aastate sündmused märgitsenud ainult teatava otsustava kriisimomendi selles evolutsioonis, mis vabastanud isiku kõidikuist ja annud talle võimaluse enda saatust ise vabalt määrata.

Sellele laias mõttes käsitatud revolutsioonile seab Michelet järsult ristiusu vastu. Põhjalikult eksivad need, kes revolutsioonis püüavad näha ristiusu ideaalide teostamist. „Revolutsioon jätkab ristiusu tööd, kuid on viimasega vastolus: ta on samal ajal ristiusu pärandaja ja selle vastane“. Mõlemad voolud taotelnud üldinimlikku vendust, kuid erinevat üksteisest tugevasti venduse idee käsitamises ja põhjendamises. Ristiusk pidavat venduse aluseks põlvenemist ühest esivanemast, mille tõttu kõik inimesed esinevad pärispatu pärandajaina ja ühe üldise kuritöö kaassüüdlastena. Revolutsioon ei pea säärast kahtlast alust tarviliseks kõige üllama inimtunde jaoks ja asetab venduse idee inimeste vastastikuse armastuse, vastastikuste kohustuste ja õigluse tunde kindlale pinnale. Säärased vendustunde kandjaks olevatki armastusküllane ja õiglane rahvas, Prantsuse revolutsiooni õige kangelane ja kõige õiglasem tema üle kohtumõistja.

Kõigist kõrvalsegudest vabas rahva vendustundes näeb Michelet revolutsiooni vaimu õiget avaldust ja seab selle vastu üksikute auahnete tegelaste hallidele teooriatele ja raamatutarkusele. Need tegelased heljunud ainult porise vahuna revolutsiooni laifnetel ja mänginud seal käärikast, tühist, kuid õigupoolest tähtsusetut rolli. Feuillandid girondiinid, jakobiinid ja tutti quanti olla revolutsiooni kõrgete eesmärkide teenimise asemel ainult taga ajanud oma tillukesi isiklikke ja isekaid sihte ega olevat revolutsiooni üldisele käigule avaldanud mingisugust tunduvat mõju. Kõik julmad ja toored toimingud saanud oma alguse neilt „auahnetelt marionetidelt“, kellele langeb vastutus revolutsioonija kirgedemõllu eest. Parteide ja rühmituste vastastikused aadrilaskmised oleks võinud Prantsusmaa viia täielisse hukatusse, kui mitte võimas ja kindla-tahteline rahvas revolutsiooni tõsiseid ülesandeid ei oleks edukalt lahendanud.

Juhtivate voolude, eriti girondiinide ja jakobiinide vastastikust viha ja sallimatust seletab Michelet Prantsuse intelligents isepitsetevate katoliiklikkude traditsioonidega, selle „papi vaimuga“ (esprit prêtre), mille intelligentlikud ringkonnad olla pärandanud vana korra aegsetest jesuiitide kollegiumidest, ja väidab, et jakobiinide vaim sama kitsas ja ühekülgne olevat olnud, kui keskaegsete inkviisitorite oma. Nii ei olevat võimalik katoliikliku sallimatuse vaimuga täitunud jakobiinide vendust pidada mingiks õigeks vendustundeks: see seisvat rahva ehtsatest vendustunnetest sama kaugel kui taevas maast. Michelet arvates ei olevat võimalik vendust teostada ilma selle vabaduseta, mille Buchez ja Louis Blanc individualismi nime all kurjasti hukka mõistsid. „Kui miski asi vaba peab

olema, siis kindlasti vendustunne. Terorri ja giljotiini abil ei saa vendust esile manada. Vabadus ei saa oma lipule kirjutada: saa minu vennaks või sure!“ Ainult vabadus võimaldavat tõsiste vennalikkude tunnete tekkimise. Rahvas tunnustavat ainult neid oma juhtideks, kelles ta oma eksimatu instinktiga leiab vennaliku ja armastaja südame.

Michelet's esineb suure psühholoogilise divinatsiooni võimega, haruldaselt intensiivse ajaloolise realiteedi tundega uurija, kes just rahvamasside hingeliikumisi ja toiminguid koloriitselt ja plastiliselt oskas silme ette manada. Kandes nagu mingit suurekstegevat klaasi oma hinges, näitab Michelet rühmi ja indiviide elavaina, tegutsevaina, eluliste tervikutena ja saavutab niiviisi imeväärse elu intensiivsuse. Michelet' töös tunneme kui-vade abstraktsete mõistete taga konkreetset, selgenägelikult esiletoodud elu, mõtleva ja tundva, hõiskava ja kannatava inimhinge vibreerimist. See ei ole sagedasti enam lihtne ajalugu, mis meid Michelet' juures valdab, vaid mingi visioon, mingi teisest ilmast saabunud nägemus.

Selles visionäärses tundelemendi üliküllasuses peitub Michelet' tugevus ja nõrkus ühtlasi. See võimaldas Michelet'd sukelduda rahvamasside tunde- ja tahteelu salapärasesse sügavustesse ja esitada Suure Revolutsiooni rahvaliikumiste kohta harukordselt selge pildi, mis tarviliseks täienduseks eelmiste ajaloolaste kirjeldusile. See juhtis teda abstraktsete vormeliste tagant otsima hinge, elulist sisu, mille tõttu ta näit. paremini võis aru saada jakobiinide ideoloogia külmast, mõistuspärasest ratsionalismist, kui seda Louis Blanc suutis teha. See aitas tähelepanu koondada üle terve Prantsuse pinna voogavaile revolutsioonilainetele, õigemini hinnata maarahva revolutsioonilise aktsiooni tähtsust ja üldse aru saada revolutsioonist, kui nähtusest, mis valdas terve rahva meeled ja liikuma pani laiad kihid üle terve maa. Teisest küljest ahvatles Michelet' ülielav fantaasia ja tema iseloomu markantne lürism teda pahatihti vähekaalutud, puhassubjektiivsetele otsustustele ja hinnanguile. Nii unustab Michelet, et rahvamassid omasid revolutsiooni ajal ainult teatava korraldamatu, organiseerimatu energia tagavarad, mis vaja oli juhtida õigete eesmärkide suunas. Organiseerimise ja juhtimise vastutusrikkad ülesanded sooritati just nende auhnete juhtide poolt, kellesse Michelet nii suure antipaatiaga suhtub. Ilma vilunud ja energiliste juhtideta oleks rahvas jäänud pimedaks hiiglaseks, keda kerge oleks uuesti olnud ahelasse panna. Rahva energiatagavarade organiseerijad täitsid revolutsiooni ajal tähtsa ja tarvilise ülesande, mida aga Michelet ei taha tunnustada. Et Michelet' vaated majanduslikkude vastolude puudumise kohta kodanluse ja rahva vahel nüüd ajast ja arust läinud, on samuti päevaselge.

Kuigi Michelet oma teose kirjutamisel suuremal määral arhiive püüdis kasutada, kui eelmised revolutsiooni uurijad ja uhkustundega armastas kõneleda oma täpsest teaduslikust meetodist, murrab tema töös vaba fantaasia alatasa ettevaatliku teaduslikkuse raamid ja eksitab uurija täiesti meelevaldsete konstruktsioonide rägastikku. Michelet' püüdis ajaloo uurimisse üle kanda loodusuurija Cuvier' meetodi, kes ühe kondi põhjal rekonstrueeris terve paleontoloogilise elaja, ja piirdus selle tõttu ainult üksikute tähtsamate arhiiviallikate divinatoorilise interpreteerimisega. See kahtlase väärtusega meetod ühes oma ajaloolise instinkti ülearuse usaldamisega põhjustas õieti suured eksimused ajaloolise tõe vastu. Õigusega tähendab

Taine Michelet' revolutsiooni ajaloo kohta, et see enamal jaol juhtumistel meid ei suuda uskuma panna, vaid õigustatud kahtlused tekkitab autori poolt esitatud väidete suhtes.

XIX aastasaja 50-date aastate algusel kirjutas ka tuntud Saksa ajaloolane H. v. Sybel Prantsuse revolutsiooni alalt oma töö „Geschichte der Revolutionszeit 1789—1800“. Sybel kuulus liberaalide ridadesse, kuid erines näit. Thiers'ist ja Mignet'ist oma suurema mõõdukusega ja suurema umbusaldusega rahvamasside demokraatlikkude püüete vastu. Tema poliitiliseks ideaaliks oli mõõdukas konstitutsiooniline monarhia, kus kuningavõim käsikäes käib haritud rahvakklassidega. Sybel hindab õieti karmilt Prantsuse revolutsiooni demokraatlikke püüdeid ja vabariiklikke asutusi. Ka mitmes teises suhtes erineb Sybel oma eelkäijaist. Nii seab ta esimesena enda sihiks kirjeldada selle suure ajajärgu sündmusi rahvusvaheliste suhete laial foonil ja käsitleb revolutsiooni kui üldeuroopalist sündmust. Nagu teose pealkirigi tähendab, ei ole see mitte ainult Prantsuse revolutsiooni, vaid terve revolutsiooni ajajärgu ajalugu. Sybel näitab esimesena, et Prantsusmaal revolutsiooniliste sõdade ajal ei päästnud mitte üksi rahvastiku patriotiline vaimustus, vaid et ka koalitsiooniriikide enesekeskised tülid ja hõõrumised, eriti Poola küsimuses, prantslastele tunduvalt kaasa aidanud. Sybel hindab õieti madalalt Prantsuse revolutsioonilise entusiasmi tähtsust, annab üldse poliitilise vabaduse püüetele revolutsiooni ajaloos õieti väikse tähenduse ja kaldub kergesti idealistlikke momente alahindama. Tema arvates tekkinud revolutsioon elementaarsete ürgkirgede — ahnuse, hirmu, maitsmishimu ja julgeoleku kindlustamise tarbe — tagajärjel. Paljudes kuulsaks kiidetud revolutsiooni sündmustes näeb Sybel kaine otsustamise ja vaimustuse asemel ainult vägivalda ja hirmu (Nackte Gewalt, blosser Furcht, nicht eine politische Berechnung oder Begeisterung).

Sybel kaldub väga harva kõrvale faktide pinnalt, ei armasta üldiseid sissejuhatusi ega lõppkokkuvõtteid. Pidades oma ülesandeks ainult täiendada oma eelkäijate tööd, mõõdub ta sagedasti vaikides näit. seadusandlikkude kodade tegevusest, et seda üksikasjalisemini peatuda välissuhetel ja Prantsuse rahandus- või üldse majanduselu nähtustel. 50-date aastate liberaalina, keda 1898. a. demokraatlikud liikumised tugevasti ära hirmutanud, püüab Sybel Prantsuse revolutsioonilt tõmmata suuruse ja luule kätte, millega eelmised ajaloolased seda olid ilustanud. Ta tõestab järelejätkamatult revolutsiooni aja teooriate ekslikkust, tema kangeiaste pahelisust ja andevaeasust, tema ohvrite ülearusust ja tagajärjetust. Ta rõhutab ikka ja alati demokraatlikkude asutuste varjukülgid ja püüab oma kaasmaalastesse sisendada umbusaldust nende vastu.

Alguses asunud revolutsioon õigel teel, nimelt siis, kui ta Euroopa rahvaste eduteelt kõrvaldanud feodaalolude jäänused (Schutt des Feodalesens), kinkinud mõtte ja usuvabaduse, töö- ja liikumisvabaduse ja sellega ainult kiirendanud juba kolm aastasada kestnud orgaanilist arenemist vabade eluvormide sihis. Kuid peagi leidnud aset hukatuslik kõrvalekaldumine (verhängnisvolle Abirrung): revolutsioon olla sõja kuulutanud mitte ainult valedetele autoriteetidele, vaid kõigile kõlblilistele seadustele, olla asunud eravaranduste röövimisele ja rikaste hävitamisele ja päästnud sellega kõik kired ja kurikalduvused valla. Need kardetavad ja hädaoht-

likud liialdused viinud uuendustöö õigest rööpast kõrvale ja saanud revolutsioonile saatuslikuks. Selle tõttu kaaluvat revolutsiooni negatiivsed tagajärjed tema positiivsed teened kaugelt üles. Revolutsiooni äärmuste mõjul kaotanud valitsused isu reformide ettevõtmiseks, keskmised klassid omandanud kõlblusevastased eluviisid ja proletariaadis tekkinud kalduvus mõttetute nõuetega esinemiseks. Vabaduse arengule toonud revolutsioon oma äärmustega otsekohest kahju ja vabastanud ainult inimestes senni varjatud võimutsemise ja võõra vara omandamise instinktid. Masside halbade instinktide õhutajaks ja nende kulul profiidilööjaks peab Sybel jakobiine, kes püüdnud oleva ühiskondliku korra kaotada, haritud rahvaklassid hävitada ja seaduslikkuse varemotel püstitada sennikuulmatu vaeste despotismi, demokraatliku kommunismi. Jakobiinide kärarikkas märatsemises (geräuschvolles Tumultiren) ei näe Sybel ühtki positiivset ideed, vaid leiab selle alusena ainult võimu- ja varaahnuse madalaid, egoistlikke instinkte.

Sybeli teeneks tuleb pidada Prantsuse revolutsiooni asetamist laiemasse üldeuroopalisse raami ja revolutsiooni aja majandusolude üksikasjalist käsitlemist. Siiski oli Sybel liiga Preisi patrioot selleks, et välispoliitiliseltgi alal sündmuste kirjeldamisel alal hoida tarvilist objektiivsust. Ta jälgib diplomaatilisi suhteid Berliini valitsuse seisukohast ja peab eestkätt silmas ühe või teise nähtuse vastavust Preisi huvidele. Soreli j. t. uuemate tööde ilmumise järgi on Sybeli töö vastavad osad tublisti vananenud. Sedasama tuleb ütelda ka tema töö teiste osade kohta, kus üksikud õiged mõtted ja tabavad tähelepanekud kaovad kitsarinnalise Preisi liberaali ühekülgsete hinnangute ja lühinägelikkude otsustuste vahele.

Üldiselt võib XIX esimese poole töid Prantsuse revolutsiooni kohta jälgides teatavat järkjärgulist edu märgata. Iga uurijaga laienevad perspektiivid ja avanevad uued vaatekohad; tähelepanu kandub Pariisi sündmustelt laiemate rahvamasside tegevusele ja lõpuks ka üldeuroopalistele situatsioonidele; memuaarikirjanduse kõrval pööratakse ikka enam usaldatavama arhiivimaterjali poole. Siiski on kõik sellel ajajärgul ilmunud tööd teatavas mõltes poolpublitsistlikud katsetamised à thèse ega küüni tõsise teaduslikkuse tasapinnani. Eriti puudulikult on veel käsitletud Prantsuse revolutsiooni põhjuste küsimus ja üldse ancien régime'i mõju revolutsiooni käigule. Põhjaliku pöörde kõigis neis küsimusis toob *Tocqueville'i* töö „*L'ancien régime et la révolution*“, millest peale õigusega alatakse Prantsuse revolutsiooni historiograafia teist ajajärku.

(Järgneb).

P. Treiberg.

Varia.

Hermann Dessau, „Geschichte der römischen Kaiserzeit“. Erster Band: bis zum ersten Thronwechsel, VIII+585 lkk., Berlin, 1924.

Siitsaadik puudus Rooma keisrite-aja käsitus, mis rahuldaks praegusaja teadusliku uurimise nõudeid. Varem ilmunud töödest, mis seda ainet käsitlevad, on tähtsamad kas juba vananenud nagu Schilleri „Geschichte des römischen Kaiserreichs“, või liiga subjektiivsed ja hüpotetilisised, nagu Ferrero „Grandezza e decadenza di Roma“; Domszewski „Geschichte der römischen

Kaiser* on liig biograafiline laadi ja oma II osas väga katkendlik. Keisriaegsete provintside kohta omab praegu veel suure tähtsuse Mommseni „Rooma ajaloo“ V köide, mis on vast tema kõige parem töö üldse, kuid IV köide on kirjutamata jäänud. Nii oli tarvis täita tähtis lünk meie teaduses, ja selle täitmisele ongi asunud Dessau, kelle töö I köide nüüd juba saadaval. Dessau, kes tuntud Mommseni kaastöölisena Rooma raidkirjade väljaandmisel, omab Rooma aja-loodeteaduses veteraani nime. Ta on praegu üks vähestest, kel ei puudu täieline ülevaade Rooma keisrite-aja ajaloolisest allikaist. Tema keisrite ajaloo I köide jätabki tõepoolest mulje täiehest anestiku valitsemisest. Iõsi, seda I köidet, mis käsitleb Augustuse aega, oli võrdlemisi kerge kirjutada. Just selle aja kohta on antikaja allikate kogu haruldaselt suur ja teiselt poolt ei puudu ka uuema-aegsed käsitlused, millest olgu iseäranis nimetatud Mommseni kommentaar „Monumentum Ancyranum“i juurde ja vastavad osad tema Staatsrecht'ist. Rip-puvus Mommsenist tuleb seepärast paljude küsimuste käsitlemisel nähtavale, mida autor ka sugugi ei saiga. Siiski leiame ta töös ka iseseisvaid vaateid, mis Mommseni omist lausa erinevad. Näiteks protesteerib Dessau energiliselt Mommseni Rooma printsipaadi kohta loodud termini „düarkia“ vastu (lhk. 39, m. 1) ja kal-dub arvamusele, et juba Augustuse printsipaati oli piirimatu („unumschränkt“) monarhia (kuivõrra põhjendatult, seda ei või nende ridade kirjutaja otsekohe otsustada). Sarnaseid lahkavusi Mommsenist leiame rohkemgi, näit lhk. 229, m. 3.

Võrdlus Mommseniga sunnib end peale veel teiselt seisukohalt. Teatavasti on M. üks suuremaid stilistidest ajaloo-kirjanduse alal. Kas vastab ka Dessau teos sarnastele nõuetele? Kahjuks, sugugi mitte. Teose stiil on, võib olla, isegi alla keskpärast, ja see on puudus, mida ajaloolasele oleme õigustatud ette heit-ma. Siiski kui seda puudust kõrvale jätta, tuleb Dessau teost puhtteaduslikult seisukohalt kindlasti kõrgelt hinnata. Tema kaine kriitika ja rahulik suhtumine teiste teadusmeeste vaadetega on teose meeldivaks küljeks. Võib loota, et D. teose väärtus veel tõuseb järgnevais köites, mille kirjutamine on seotud palju suuremate raskustega.

P. B.

Karl Julius Beloch, „Griechische Geschichte“. Zweite neugestaltete Auflage, dritter Band: bis zur Aristoteles und die Eroberung Asiens. Zweite Abteilung, X+504 lhk., Berlin u. Leipzig, 1923. — Beloch'i tuntud teose „Griechische Geschichte“, III köite esimesele osale¹⁾ on nüüd järgnenud sama köite II osa, mis sisaldab rea üksikasjalisi uurimusi, mille eesmärgiks on põhjenda-da 3. köite esimene osa käsitlust. Kuna need uurimused eriliselt laadi omavad, seega vaid asjatundjale huvi pakkudes, siis piirdume ainult nimetatud osa mai-nimisega.

P. B.

Wilhelm Mommsen, „Bismarcks Sturz und die Parteien“, 1924, 206 lhk. Käesoleva töö autor püüab anda lisa Saksa poliitiliste parteide ajaloole, lähenedes sellele küsimusele hoopis uutelt vaatekohtadelt. Sennised vastavad üldkäsitlused, nagu L. Bergsträsseri eeskujuline „Geschichte der politischen Parteien in Deutschland“, eri parteide ajalood, nagu F. Mehringi „Geschichte der deutschen Sozialdemokratie“, või parteide asutajate ja juhtide biograafid, nagu E. Hüsgeni töö katoliikliku isentrumi juhi kohta „Ludwig Windhorst, sein Leben, sein Wirken“ ja H. Onckeni poolt avaldatud tööd Lasalle'i („Lassalle, eine politische Biographie“) ja natsionaalliberaalide tähtsama tegelase Benningseni („Rudolf von Benningsen, ein deutscher liberaler Politiker“) kohta esitavad kõik teatava vertikaalse läbilõike Saksa parteipoliitilisest ajaloost ja peatuvad eeskätt teatava partei ideoloogia kujunemisel ja arenemisel. Mommsen pakub selle vastu huvitava horisontaalse läbilõike kitsalt piiritletud ajajärgu kohta ja valgustab siingi peaaegselt ainult neid momente, mis ühe teatava asjaoluga, nimelt Bismarcki tagandamisega kantsleri kohalt, seotud. Parteide ülalpidamist ja nende suhtumist

1) Selle osa kohta vaata „Ajak.“ 1923, lhk. 80.

eri-probleemidesse ei määra Mommseni arvates mitte niivõrra nende teoreetiline programm, kui teatavad poliitilised sihid ja neist väljakasvavad võimupiüded; mitte niivõrra idem sentire de re publica, kui võrra idem velle koondab mitmesuguste vaadetele, erilaadilise temperamendi ja ideoloogiaga inimesed üheks poliitiliseks jõuksuseks — parteiks. Sellelt seisukohalt tuleb parteide tegevust jälgida kindlas ühenduses antud poliitilise momendiga, millest parteide igakordsed taktilised eriseisukohad tingitud, kuna teoreetilisi hüüdsõnu ja kestvaid põhimõtteid igapäevase hariliku äripäeva poliitika seisukohalt tuleb pidada vähema ulatusega tegureiks.

Bismarcki langemisega seotud sündmustiku uurimises jõuab Mommsen mitmes suhtes teist-ugustele otsustele kui eelmised selle küsimuse käsitlejad Schüssler ja Haake. Ta leiab, et Wilhelm II ja Bismarcki konflikti peapõhjus ei olevat peletunud mingisuguseis suuris poliitilisis lahkuminekuis, mis oleks keisrit, kui noorema sugupõlve ideede kandjat, eraldanud vanades traditsioonides kivistunud Bismarckist. Keisri poolt meelega teravaks aetud põhimõttelised vastolud moodustanud ainult „die glänzende Politur, die den unschönen Kern verdeckte“. Noore keisri tegevust juhtinud edev päie ise välja paista ja populariteeti omandada, mida Bismarcki päämine kantslerikohal tunduvalt olla takistanud. Inde irae Bismarcki ja Wilhelm II võitluses ei olevat noor sugupõlv võidelnud vanaga oma loomulikude eluliste huvide eest, vaid Bismarcki langemise põhjuseks olnud esijoones mitmesugused isiklikud huvid ja soovid.

Bismarcki tagandamist keisri poolt hõlbustanud muu seas ka Saksa parteide ülalpidamine. Keisri ja kantsleri vahelist võitlust võimu pärast olevat parteid linnanud ainuüksi sisepoliitiliste suhete vaatekohalt, ilma et oleks tarvilisel määral arvestatud Bismarcki võimaliku lahkumise tagajärgi Saksa riigi välisiseisukorrale. Iga partei lahenedu küsimusele oma väikeste taktiliste kaalumiste ja kitsaste parteihuvide seisukohalt; ühelgi neist ei olevat mehisust leidunud kantsleri energiliseks toetamiseks ega küllalist poliitilist küpsust küsimuse hindamiseks laiemas ajaloolises perspektiivis.

Kui 1890. a. Bismarck oma tüli tõttu keisriga enam võimalust ei leidnud riigipäeva valinüisi valitsuse poolt antud hüüdsõnade abil juhtida, jäänud senni kantsleri toetanud kartelliparteid (konservaatorid, vabakonservaatorid ja natsionaalliberaalid) ilma peata ja saanud just selle tõttu nii kõvasti lüüa, nii et nad pahameeles kaotust kantslerile veeretades eelistanud „Schmollwinkelpolitik'i" ja jätnud Bismarcki saatuse hooleks. Selleks olla kaasa mõjunud ka lootused keisri tõnsva tähe abil oma tillukesi kihihuve paremini rahuldada, kui see võimalik raudkantsleri valju režiimi juures. Üldine otsus, millisele Mommsen jõuab Bismarcki langemisaja sisepoliitikat jälgides, on Saksa parteide kohta õieti karm: suurte vaatekohtade puudumine, väiklus, tühiste päevahuvide tagajamine, selguseta ja ebamääraseis seisukohavõtmised ja liig väike vastutustunne olevat tolle aja Saksa parteielu silmapaistvamateks joonteks. Ainult tsentrum ja sotsiaaldemokraatia moodustanud oma kindlate seisukohtadega ja kartmatu järjekindlusuga teatava erandi. Peasüü Saksa poliitilise elu küpsematuses langevat Mommseni arvates siiski Bismarckile endale, kes oma poliitilise tegevuse kestel parteidele ülevalt alla vaatas, neid orjalikult oma sihtide teenistusse sundis või vastutamatu opositsiooni seisukorda paiskas. Bismarck olevat ainult rielnud ja praganud selle asemel, et parteisid kannatlikult kasvatada vastutustundest kantud iseseisvaks poliitiliseks mõlemiseks ja tegusemiseks. Vabade arenemisvõimaluste puudusel jäänud parteiline elu kängu; Bismarcki võimsa isiku survet kannatanud parteide juhid pöörnud talle esimesel soodsal juhusel selja, et kergendatult hinge tõmmata, ja jätnud raskekäelise võimumehe võitluses keisriga üksi. Nii tasunud Bismarcki poolt parteide suhtes tarvitatud poliitika lõpuks ise enda eest kätte.

Ka üksikasjade suhtes, millistel siin ruumi pole peatuda, täiendab ja parandab Mommsen mitmeti Schüssleri ja Haake otsusi ja esitab mõningaid uusi jooni. Sellepärast tuleb tema tööd tervitada, kui väärtuslikku lisa Saksa uue aja sisepoliitiliste suhete ajaloole.

P. T.

*

Alfred Stern, „Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden von 1871“, zehnter Band, 1924, 586 lk. Käesoleva ande ilmumiseiga on Šveitsi ajaloolase väljapaistev teos Euroopa XIX aastasaja keskmiste aastakümnete poliitilise ajaloo kohta viimaks ometi lõpulikult valmis saanud ja seisab nüüd tervena meie ees. Et esimene anne juba a. 1894 trükitis ilmus, siis on terve töö väljaandmiseks Sternil üle 30 aasta kulunud. Selle eest omame nüüd säärase

suurejoonelise teose, millisele XIX aastasaja ajaloo suhtes vaevalt midagi väärlist on ühe autori sulest kõrva seada. Sterni teos, mille eelmiste annete kohta meie ajakirja veergudel juba paaril korral on teateid antud (Ajalooline Ajakiri, 1922, lhk. 152, 1923, lhk. 115—116), on tööpoolest standard work selle sõna kõige otsekohesemas mõttes ja ületab nii oma suuruselt (umbes 6000 lehekülge), kasutatud laialiselt spetsiaal-kirjanduselt (pea kõigil Euroopa keeltele!) kui ka rõhkel arvul ligiõmmatud mitmekesiselt arhiivivaintel, mis Stern sipelga usinusega tähtsamast Euroopa arhiivest kogunud, teised samalaadilised ülevaated. Ka Sterni käsitlemisviisi selgus ja rahulik objektiivsus on juba ammu üldist tunnustamist leidnud. Šveitsi kodanikuna on Stern vaba suurrühvaste ajaloolastele tavaliselt omastest rahvuslikest eelarvamistest ja võib selle tõttu meile võrdlemisi lähedat minevikku vaadelda sine ira et studio.

Teose puudusist tuleks nimetada selle esijoones poliitilist orientatsiooni. Eri riikide sisepoliitilisel sündmustikul peatub Stern võimalikult üksikasjaliselt, kirjeldades, vähemalt suurriikide suhtes, aasta-aastalt kõiki üksiksteile järgnevaid ministeeriume ja nende toiminguid. Samuti leiavad ka riikide diplomaatilised suhted Sterni töös öieti põhjalikku käsitlemist. Sotsiaalsel ja majanduslikul ajalool peatub Stern selle vastu pealiskaudsemalt ja väiksema tähelepanelikkusega. Nii võib lugejal kergesti tunne tekkida, nagu moodustaks sise- ja välispoliitiline sündmustik terve ajaloolise arenemisprotsessi selgroo. Ei saa küll nõuda, et nii laiaulatusliku töö kirjutamisel autor ka sotsiaalmajandusliku ajaloo alal peaks omama samasuguse põhjalikel arhiiviuuringuil tugiva eruditsiooni, kui ta poliitilise ajaloo alal üles näitab. Kuid ta oleks võinud vastavat erikirjandust usaldades ilma raskusteta ka seda tähtsat ajaloolise mineviku külge süstemaatilisemalt ja selle tähtsusele vastava põhjalikkusega valgustada. Siis oleks Sterni töös esinev XIX aastasaja huvitav ja veetlev kujutus mitmekülsemaks osutunud ja eri tegurid õigemais proportsioones silma paistnud.

Mis puutub hiljuti ilmunud viimasesse köitmesse, siis on see peaaegu täiesti pühendatud Saksa-Prantsuse sõja eelajaloole ja sõjale endale. Siin on autorile suurt rõhustust pakkunud asjaolu, et 1918. aasta revolutsioon avas Wieneri ja Berliini arhiivid ka lähemate ajajärgude suhtes vabaks tarvitamiseks. Nii võis Stern viimase kahe ande kirjutamisel kasutada seda väärtuslikku materjali, mis Berliini „Archiv des auswärtigen Amtes“ ja „Archiv des Staatsministeriums“ sisaldavad ajajärgu kohta a. 1863—1871. Selle põhjal täiendab Stern näit. S. Festeri töid „Neue Beiträge zur Geschichte der Hohenzollernschen Thronkandidatur in Spanien“, ilmunud a. 1913, ja „Die Genesis der Emser Depesche“, ilmunud a. 1915, mitme väärtusliku lisandusega. Saksa-Prantsuse sõja tekkimislöö kirjeldamisel kuulub praegusel silmapilgul kahtlemata viimane sõna A. Sternile.

Eesti ajaloo bibliograafia harrastajate tähelepanu olgu lõpuks juhitud Sterni töö eelmises, 1923. aastal ilmunud IX andes leiduvale lühikesele ülevaatele Baltimaade ajaloo kohta kindralkuberneride Lieveni, Šuvalovi ja Albedinski ajal.

P. T.

*

Soome teadusmehe M. G. Schybergsoni sulest, kes ka mitmele „Ajala. Ajakirja“ lugejale tuttav oma töö kaudu „Geschichte Finnlands“, ilmunud saksa keelses tõlkes Gothas a. 1896, on käesoleva aasta algusel Heeren-Uckerti seerias „Allgemeine Staatengeschichte“ ilmunud uus töö „Politische Geschichte Finnlands 1809.—1919.“. See võrdlemisi suur, umbes viiesajaleheküljeline töö käsitleb Aleksander I poolt Porvoo riigipäeval a. 1809 antud Soome riikliku autonoomia arenemiskäiku, mille alusel Soomemaa saavutas teatava rippumatuse ja umbes sada aastat hiljem jõudis täielise poliitilise iseseisvuseni. Eelmistel aastakümnetel, mis juba enam tuttavad Schybergsoni varem töö kaudu, peatub autor lühemalt; selle vastu annab ta võrdlemisi palju ruumi viimaste aastate sündmustele, s. o. a. 1905 peale. Nii on umbes sada lehekülge pühendatud aastate 1914—1919 kirjeldamiseks, mis ka tööpoolest moodustavad ülitähtsa ajajärgu Soome ajaloo poliitilise iseseisvuse saavutamise heaks tehtud ettevalmistustööde ja Soome vabadussõja tõttu.

Ehkki Schybergsoni uue töö kohta peab ütlema, et see küllalise sügavusega ei võta Soome ajaloo XIX aastasaja jooksul esinenud küsimusi ja et käsitus mõne võrra skemaatiline, võib siiski kindlasti väita, et mitmed, kel võimalust pole tarvitanud soome- ja rootsi-keelset ajaloolist kirjandust, saavad selle töö põhjal Soome XIX aastasaja ajaloo kohta vajalise ja mõneski suhtes kasuliku ülevaate.

A. R. C

Mõni aeg tagasi ilmus Tartus väike raamatukene „Erinnerungen an Alt-Werro“. Selle autoriks on Guido von Sehrwald, kes suurema osa elust Võrus on mööda saanud. Raamatuke sisaldab terve hulga mälestusi, mis võiksid huvi pakkuda vähemalt nendele, kes Võru olusid tunnevad.

A. R. C.

*

Tartu ülikooli professorilt A. R. Cederbergilt, kel on eriline huvi ja teened Soome XVIII aastasaja ajaloo uurimisel, on a. 1924 ilmunud teos: „Kahdeksanentoista vuosisadan miehiä“ (XVIII aastasaja mehi), mis sisaldab kuus uurimust ühel või teisel viisil silmapaistvate XVIII aastasaja Soome tegelaste kohta. Nii peatub autor XVIII aastasaja esimese poole keelemehel ja muinasaja uurijal Matthias Halleniusel, Karjala vabandusaja majanduslikul ettevõtjal Lauri Nuutisel, Pohjanmaa vabandusaja suurärimehel Johan Bladh nooremal, ametnikul ja majanduslike küsimuste üle kirjutajal Johan David Cneiffil, Pohjanmaa pastoril, luuletajal ja majandusteadlasel Yrjö Ståhlbergil. Need mitmesuguste arhiivianete ja teiste materjalide põhjal kirjutatud elavad ja stiililiselt viimisteldud esseed võivad huvi pakkuda ka meiegi lugejale.

H. S.

*

Äsja ilmus „Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“, 1923, sisaldades, nagu teisedki viimased Opetatud Eesti Seltsi aastaraamatud, rea huvitavaid väiksemaid uurimusi ja kirjutusi Eesti vanema ajaloo kohta. Käesolevasse aastaraamatusse paigutatud kirjutused puudutavad Eesti ajaloo vanemat aega ja on, peale ühe, muinasteadusliku iseloomuga. Eerik Laidi „Die vorgeschichtlichen Burgen Eestis“ tutvustab nagu sama autori varemalki ilmunud „Eesti muinaslinnad“, a. 1923 meie esivanemate muinaskindlustustega. Kirjutuse lugemisel pakuvad abi vastavad kaardid, joonised, pildid jne. Tartust Soome lahkunud ja meie kodumaa arkeoloogilises uurimise alal tuntud prof. A. M. Tallgreni artiklitest on aastaraamatusse kaks paigutatud: „Ein wichtiger eiszeitlicher Fund aus Kuuslepa Ksp. Juuru (Jörden)“ ja „Über die Vorzeit der Inseln Osel und Moon“. Ka viimane kirjutus on nagu hra Laidi omagi illustreeritud kaartidega ja teiste illustreerivate vahenditega.

Tartu ülikooli juures asuvast arkeoloogilisest kabinetist huvitatuile pakub vääri- list abi kirjutus: „Führer durch das Museum des Archäologischen Kabinetes der Universität Dorpat“. Opetatud Eesti Seltsi esimese Westrèn-Toll väidab artiklis: „Die zeitliche Priorität der Liven vor den Letten in Ostbaltikum“ tugides kohanimedele ja teistele andmetele Dr. Bielensteini vastu, et liivlased enne lätlast Läänemerele asunud. — Nii pakub ka käesolev Opetatud Eesti Seltsi aastaraamat kahtlemata kodumaa harrastajale mõndagi väärtuslikku.

H. S.

*

Läinud aastal ilmunud Jakob Bleesi teos meie kodumaa saarte ja rannarootslaste kohta: „Estlands svenskarnas historia“ käsitleb nende minevikku. Teos on sisult ja käsitluselt ülevaatlik ja populaarne. Selles on kõige enam tähelepanu pööratud siinsete rootslaste ajaloolle Rootsi ja Vene ajal. Ka on puudutatud vabadussõda ja Eesti aega. Kõigi nende tähelepanu, kel ühel või teisel põhjusel huvi kodumaal elavate rahvaste ja nende mineviku vastu, võib juhtida sellele ülevaatlikule ja kokkuvõtlikule raamatukesele, mis on peale viimasel ajal ilmunud Gideon Danelli kirjutuse: „Svenskarna i Estland“ (Rootslased Eestis) kõige täielisem kujutus siinsete rootslaste kohta.

H. S.

*

1924. a. ilmunud J. Luiga „Eesti vabadusvõitlus 1343—1345“ jälgib üht ilmsemat ja verisemat sündmusterida meie minevikus. Et selle teose kohta „Ajaloolise Ajakirja“ ühe lähema numbri veergudel üksikasjalisem kriitiline ülevaade ilmub, siis piirdume käesoleval korral ainult selle mainimisega.

H. S.

Albert Suerbeeri aegsed üritused Rooma-katoliku usku Venes levitada.

Turu ülikooli rektor, tuntud Soome ajalooürija A. H. Wirkkunen lubas oma eluajal mitmel korral meie „Ajaloolist Ajakirja“ oma kaastööga toetada, kuid kahjuks takistas äkiline surm nende austavate lubaduste teostamist. Nüüd on dots. A. Korhonen meile kadunu järgijäänud käsikirjest lahkesti käesoleva artikli avaldamiseks saatnud, millega prof. Wirkkuse soov osaliseltki täide läheb.

*

Küsimus Rooma-katoliku usu levitamisest Novgorodi võimu alla langenud Soome hõimrahvaste maa-aladel ja mujal Lääne-Venes oli XIII aastasaja keskpaigas õieti elavaks muutunud ja mõjutas vaenulikke kokkupõrkeid Liivimaa valdajate ja Lääne-Vene vürstkondade vahel. Paavst oli vähe ennemini Preisi peapiiskopiks nimetatud Albert Suerbeerile ülesandeks teinud paavsti legaadina hoolitseda Rooma-katoliku kiriku edenemise eest. A. 1246 volitas paavst teda piiskoppe Venesse ametisse panema ja ergutas samal ajal Vene vürste liituma õige läänekirikuga. Järgmisel aastal sai piiskop Albert käsu isiklikult Venemaale reisida neid asju õiendama. Ta võttiski ette teekonna Galiitsia vürsti juurde. Erilise harrastusega püüdis paavst katoliku usule võita Novgorodi vürsti Aleksander Nevskit. A. 1248 saatis ta sel otstarbel temale kirja viima kaks kardinaali ja õhutas teda Pihkva ehitama Rooma-katoliku toomkiriku¹⁾. Need toimingud on vist küll venelasi mõjutanud Eestimaale vaenulikke sõjalisi üritusi ette võtma. Langes ju ristiusu levitamine mingisugusele maa-alale neil ajal kokku selle maa asetamisega poliitilissegi rippuvusse. Nimelt mainitakse tõepoolest kavatsust Novgorodi võimu alla kuuluvad, Narva jõest ida-

1) B o n n e 11, Chronogr., lhk. 62—65 eri allikaist kogutud teated.

pool asuvad Soome hõimude asumisalad liita Virumaaga, millisesse maakonda selleks a. 1247 määratigi eri piiskopp¹⁾. Nii takistasid poliitilised huvid rahulikke läbirääkimisi usu asjus ja peagi asusid kahe usulise orientatsiooni edustajad mõlemal pool piiri küsimust sõjalise jõu abil otsustama.

1253. aasta suvel võtsid Liivimaa sakslased sõjakäigu Pihkva vastu ette ja põletasid eeslinna maha, kuid lahkusid siit varsti, niipea kui Novgorodi väed Pihkvale abiks tulid. Kättemaksuks rüüstasid novgorodlased ühes karjalastega Narva jõest läänepool asuvaid Eestimaa osi ja võtsid hiljemini, kui nad pihkvalasilt abi olid saanud, ühe Saksa väeosa. Võidetud olid nüüd sunnitud rahu paluma ja heaks kiitma venelaste poolt määratud tingimused²⁾.

Hoolimata sellel retkel osakslangenud õnnetusest, jätkasid sakslased veel ägedamini kui senni oma püüdeid liita Soome sugu rahvaste maa-alad läänepool Novgorodi Rooma-katoliku kiriku külge. Neis üritusis esinesid juhtivate isikutena kaks Riia ja Tallinna piiskopkonna alla kuuluvat vasalli — Otto von Lüneburg ja Didrich von Kiwel. Neil oli oma eraalgatusel korda läinud tõmmata Narva jõest idapool asuvaid „paganaid tunduval määral“ Rooma-katoliku õpetuse poole, millisest kordaminekust nad ka paavstile teatasid. Paavst Aleksander IV käskis sel puhul 19. märtsil 1255 antud kirjas piiskopp Alberti võtta mainitud paganad kiriku kaitse alla ja seada neile mõne kohase mehe piiskopiks, kui on juba jõutud asutada piiskopikoht ja kui vast ristitud oma nõusoleku annud kindlustada enda edaspidisele vaimulikule ülemkarjusele küllalised sissetulekud³⁾.

Selsamal ajal saavutas piiskopp Albert endisest hoopis suurema tegutsemisala Läänemere idarannikul. Nähtavasti juba 1253. a. lõpul oli ta asunud Riiga. Kinnitades kõik Riia piiskopkonna ja selle piiskopi sennised õigused, määras paavst Aleksander IV 31. märtsil 1255. a. piiskopp Alberti ja tema järglaste alla kuuluvaks Saaremaa, Tartu, Kuramaa, Virumaa, Kulmi, Ermelandi, Pomessania, Samlandi, Vene ja Varssavi piiskopkonnad⁴⁾. Nähtavasti seisab see Riia piiskopi

1) В о н н е л л, op. cit., lhk. 63.

2) Н о в г. I Л. 6761 (lhk. 274—275), Н о в г. IV Л. 6761 (Полн. собр. Р. Л., IV : 38); А к i a n d e r, Suomi, 1848, lhk. 64; В о н н е л л, op. cit., lhk. 68; К а р а м з и н ъ, Исторія, IV, lhk. 72, примѣч. 91; v. В u n g e, Das Herzogtum Estland, lhk. 40.

3) L i v l. U. B., I: 281.

4) L i v l. U. B., I: 282: „Episcopatus quoque inferius annotatos, Rigensi vero ecclesiae prout dicitur metropolitico iure subiectos, tibi tuisque successoribus... apostolica auctoritate confirmamus, videlicet episcopatum Oziliensem, Tarbatensem, Curoniensem, Vironiensem, Culminensem, Varmiensem, Pomezaniensem, Sambiensem, Ruteniensem et Versoviensem“.

vaimuliku võimu laienemine ühenduses katoliku usu levitamisega Vene vürstiriikide alale. Mis käesolevas dokumendis tähendavad sõnad „Vene piiskopkond“ (episcopatus Ruteniensis), selgub paavsti poolt Riia piiskopile 3. augustil 1255. a. antud volitusest õnnistada ametisse piiskopp Vadja, Ingeri ja Karjala ristiusku pöördunud paganate jaoks, kelle kohta Albert oli paavstile teatanud, et nad endile olevat piiskoppi palunud¹⁾.

Kiriku juhtivate meeste sihiks näib käeoleval korral olevat olnud eraldada Vadja, Ingeri ja Karjala alad Novgorodi võimu alt ja moodustada neist eriline Rooma-katoliku piiskopkond. Ja säilinud teated lubavad oletada, et nüüd, samuti kui piiskopp Tooma ajal, kavatseti ette võtta vaenuline aktsioon Novgorodi vastu nii Soome lahe põhjakuu ka lõuna poolel. Ristiusu levitamise otstarbel oli vaja vallutataval alal luua mõni hästi kindlustatud koht edaspidiste sõjaliste toimingute keskuseks. Selleks koguti jõude nii Soomest kui ka Läänemere maakonnist.

Nii oli ettevalmistusel kaugeleulatuv üritus, mis nõudis terve Liivimaa jõud. Et see võiks õnnestuda, oli vaja lõpetada kõik kodused riidud ja lepitada vastolud. Sakslaste kahjuks ei puudunud viimased ka nüüdki. Saarlased, kes a. 1241 ettevõetud mässukatse järgi olid alistunud võrdlemisi kergeil tingimusil ja isegi teinud lepingu ordu-meistriga, asusid nüüd jälle sõjajalale. Kõneldakse, et nad aastal 1255 ristiusust uuesti olevat end lahti õelnud. 27. augustil 1255. a. tegi ordumeister Anno nendega uue lepingu, milles nähtavasti hädaohtriku silmapilgu tõttu mässajatele lubati kaunis kerged tingimused²⁾.

Kui mässavad alamad olid rahustatud, asuti järgmisel aastal teostama vallutamiskavatsust Vene suunas. Ürituse juhatajana esines juba mainitud Didrich von Kiwel, kelle maad näivad olevat olnud kusagil läheduses Narva jõest läänepool. Sellest üritusest võtsid Vene allikate järgi osa peale sakslaste ja Eestimaa Daani ala vägede ka rootslased, hämalased ja soomlased. Silmapilk oli hästi valitud, sest Aleksander Nevski oli sel ajal Vladimiris ja novgorodlased selle tõttu ilma kaitsjata. Liivimaa ja Soome ühinenud väeosad hakkasid ehitama kindlust Narva jõe äärde, kuid see üritus jäi nähtavasti pooleli, kui Aleksander novgorodlaste palvel tagasi jõudis linna kaitsetoiminguid

1) Livl. U. B., III: 283 b (rida 55): „Ex parte tua fuit nobis humiliter supplicatum, ut, cum pagani Vathlandiae, Ingriae, et Careliae..., idolorum cultu relicto, baptismi velint suscipere sacramentum, praeficiendi eis, postquam baptizati fuerint, aliquem virum... in episcopum et pastorem...; maxime cum iidem pagani id a te, sicut asseris, instanter exposcant, licentiam tibi concedere curaremus. De tua igitur circumspectione... licentiam tibi... postulatum concedimus...“

2) Livl. U. B., I: 285; III, Nachtr., lhk. 22; cf. ka Hermann von Wartberge (Script. rer. Pruss., II: 39).

juhatama. Õeldakse, et siis Soomest saabunud aitajad tagasi läinud „mere taha“, milline asjaolu vist küll omakord mõju avaldas selleks, et Liivimaa ja Eestimaa väeosad hajusid. Oma poolt võttis Aleksander järgmisel aastal kättemaksuretke ette ja viis Novgorodi sõjajõud Korporjesse, kuid tabamata seal vaenlasi läks ühe osaga oma väest hämalaste (jäämlaste) maale, tappes ja vangistades selle elanikke. Need hämalased on arvatud olevat asunud kusagil Laadoga läheduses¹⁾.

Narva kindluse ehitamine ei teostunud nähtavasti sel korral või hävines see juba alguses, sest kui venelased üle kümne aasta hiljemini võtsid ette retke üle Narva jõe Eestimaale, ei mainita seda kindlust enam. Nii jäi Soome ja Läänemere maakondade valdajate ühine ettevõtte teostamata. Kuid piiskopp Albert ei loobunud siiski oma kavatsusest, vaid katsus asja edasi ajada Saksamaa linnade abil. Sel otstarbel kaitses ta 1256. a. juunikuus Lüübeki kaupa Liivi- ja Eestimaa rannikul ja samuti tunnustas ta, et need maad eestkätt kaupmeeste abil on ristiuse pöördud. Samasugust tunnustust võime kuulda ka teiste Liivimaa vaimulikkude võimumeeste poolt. Niisuguste otsuste eesmärgiks oli silmnähtavalt saada Saksa linnadelt abi ristiuse levitamiseks, kuid samal ajal kõrvale tõrjuda ka ordorüütlid, kelle püüded sattusid ikka ägedamasse vastollu Läänemeremaade teiste valdajate huvidega²⁾.

Küsimus Rooma-katoliku usu levitamisest Läänemeremaist idapool asuvate Soome sugu rahvaste aladel ei lõppenud veel sellega. See elustub ka hiljemini, kuid ka siis ei saavutata loodetud tulemusi.

A. H. Wirkkunen †.

---

1) Новг. I Л. 6764 (lhk. 277): „Придоша Свѣи і Емь и Сумь і Дидманъ съ своею волостью і множествомъ і начаша чинити городъ на Наровѣ; тогда же на баше князя въ Новѣгородѣ, и послаша Новгородци въ Низѣ къ князю по полкы, а сами по своей волости послаша. Они же оканънии услышавше, побѣгоша за море. Въ то же лѣто, на зиму, приѣха князь Олександръ... I дошед Копорья, і поиде Александръ на Ёмь... I приде на землю Ёмьскую, обыхъ избиша, а другихъ изымаша“. Cf. Новг. IV Л., Соф. I Л., Воск. Л. 6764 (Полное собр. Р. Л., IV: 38, V: 188—9, VII: 161); Akiander, Suomi, 1848, lhk. 64—68. — Vene kroonikas mainitud *Didman* tähendab küll *Didrichi*. Ühes Liivi dokumendis aastast 1287 leiame „*Tidemandus de Kiveloe*“, Livl. U. B., I: 513, ka leiame teistegi autorite juures nimesid *Tidemannus* ja *Theodoricus de Toyvele* (*Bonnell*, *Chronogr.*, *Commentar*, lhk. 86), *Sum* siinkohal kui ka Vene kroonikas üldse tähendab küll Turu ümbruskonnas asuvaid soomlasi, päris-soomlasi (*G. Rein*, *De gente Sumorum*). Katoliku usu Venesse levitamise ja Narva asutamise suhtes võrdle: *P. v. Goetze*, „*Albert Suerbeer*“, lhk. 70—76, 147—157 j. m., *K. H. Busse*, „*Ueber die in einer livländischen Urkunde vorkommenden Episcopus Kopollensis*“, *Mitteilungen*, V: 427—38, ja „*Die Burg Odenpäh*“, *Mitteilungen*, VI: 323 sq.

2) *v. Goetze*, op. cit., lhk. 77, ja eelmises märkuses nimetatud teosed.

Kodumaa muistsed pelgupaigad.

Tarvitamise ajast.

Pelguskäimine kui algelisem enesekaitse abinõu ulatub sarnasena kahtlemata tagasi juba eelajaloo vanemaisse ajajärgesse. Pelgupaiga tarvidusest ja mõistest kasvasid aegade kestes välja muinaslinnad, — kantsid; kuid ka pelgupaigad kitsamas mõttes, nii nagu me neid alguses määritlesime, jäid muinaslinnade, hiljem kindlustuste kõrval püsima läbi kogu muinasaja ja suure osa ajaloolisest ajast.

Pelgupaikade tarvitamise kohta meil muinasajal on kindlamaid teateid alles iseseisvuse aja lõpult. Nimelt kirjeldades selle aja sõjakaike mainivad vanad kroonikad tihti peidu-pelgupaiku nii metsis, sois ja suuremais koopais, kuhu üksikute külade elanikud olid põgenenud läheneva vaenlase eest. Kõige enam ja kõige üksikasjalisemaid sarnasist teateist leiame Läti Hendriku kroonikas. Siin nimetatakse pelgupaiku kogu kroonikas umbes 17 erijuhusel, nii meie kui liivlaste ja lätlaste juures. Neist väljavõtteist selgub, et kroonikas kirjeldatud ajajärgul pelguskäimine oli alatasa korduvate sõdade tõttu väga tavaline. Sagedate rüüstamiste läbi ärahirmutatud maaosade elanikud ei julenud tihti pikemat aega oma pelgupaigust lahkuda.

Nii loeme kroonikast¹⁾: Leedulased olid teisist ümberkaudu rahvaist üle „ — — — nõnda et vaevalt mõned oma külakesis elada julgesid, iseäranis lätlased. Need jätsid oma majad tühjaks ja otsisid ikka metsade pimedaid pelgupaiku“. Või jälle kirjeldades olusid peale Tartu kantsi langemist 1225. a. nimetab kroonika²⁾: „ — — — samuti tulid ka liivlased ja lätlased välja pelgupaigust metsis, kus nad juba mitmeid aastaid end sõja ajal olid peitnud — — —“. Sakslaste ja lätlaste ühisest sõjakäigust Tartumaale 1215. a. jutustatakse³⁾: „Ja nemad tungisid Unganniasse, riisusid ja põletasid nende külad, aga kõik mehed, keda nad kätte võisid saada, on nad kättemaksuks Thalibaldi eest elavalt põletanud. Nad süütasid põlema kõik nende kantsid, et ühelgi ei oleks nende eest pääsmise kohta. Ja nad otsisid neid pimedais metsade varjupaigus, ja ei olnud võimalik nende eest end ära peita, ja neid, keda nad metsast välja töid, tapsid nad. Nad viisid nende naisi ja lapsi vangidena enesega kaasa, ja ära võttes nende hobuseid ja kariloomi, said suure saagi ja läksid tagasi omale

1) Läti H. kroon. XIII : 4.

2) Läti H. kroon. XXIX : 1.

3) Läti H. kroon. XIX : 3.

maale.“ -Veel loeme sõjakäigust eestlaste vastu 1211. a.¹⁾: „Ja järgmisel päeval saatsid nad liivlased ja lätlased pimedate metsade pelgupaikadesse, kus eestlased end salaja varjul hoidsid ja leidsid väga palju mehi ning naisi, ja vedasid neid metsist välja kõige nende varandusega ja tappes mehed, viisid teised oma kogupaikade juurde“.

Ettetoodud lühidais kroonika väljavõtteis astub selgelt esile tolleaaja sõja iseloom, kus pelgupaigad kui ainukene, ehk küll tihti puudulik kaitse, peale muinaslinnade suurt osa etendasid. Siiski võiks vaevalt igal kroonikas nimetatud juhtumisel kõnet olla just kindla alaga piiratud pelgupaigust, pelgukoopest, soo ja rabasaarist jne., vaid pelgupaigana oli tihti tarvitusel ka lihtsalt mets või soo selle laiemas ulatuses, nagu üldiselt hiljem ajalooliselgi ajal.

Pelguskäimine ei piirdu nagu teada mitte ainult muinasajaga, vaid vastavalt jatkuvaile sõdude ja pikemaile või lühemaile rahutuile ajajärgele on tarvitusel läbi suure osa ajaloolisestki ajast. Tõsi küll, esineb nüüd ka juba üksikuid vaheaegu, kus ei hariliku talupoja isik ega tema varandus olnud nii ähvardatud kui muinasajal ja võiks seepärast oletada pelgupaikade suuremat juhuslikkust. Teiselt poolt teame siiski, et ka suuremate ajalooliste sõdade, nagu Vene-Liivi sõja, Põhja sõja jne., iseloom oli äärmiselt vägivaldne ja selle aja sagedased riisumised ei jätnud puutumata koguni kaugemate metsakülade elanikke. Kohati seisid külad pea tühjad, talupojad olid põgenenud metsisse, rabasaarile, võttes kaasa loomad ja väärtuslikuma vara. Kuid vaenlaste salgad otsisid sageli ka pelgupaigad üles ja see põhjustas omakorda otsima veel kõrvalisemaid ja julgemaid peidukohti. Näitlikult iseloomustab talupoja seisukorda Vene-Liivi sõja ajal väljavõte Balthasar Russowi Liivimaa kroonikast (1579. a. all²⁾): „Siis on needsamad tatarlased üles lõõnud oma laagri Uuemõisa juures, 6 penikoormat Tallinnast ja sama paiga, samuti aga kogu Harjumaad hirmsasti rüüstanud, tappes ja röövides, vanad surnuks lõõnud, noored kaasa viinud. Siis on nad oma hobustelt maha tulnud ja põõsad ja rabad läbi otsinud, ja ajanud inimesi, samuti nagu loomi aetakse, üksühele kisades ja hoidsid end täiesti igalpool tagasi põletamast, et mitte näha ei oleks, kust nad tulevad, või minna tahavad ja kuhu nende eest võiks peitu minna. — — — Mitte kaua peale selle kui see tatarlaste salk Harjust ja Läänest ära Riia štifti oli läinud ja vaesed talupojad, kes olid end peitnud tihnikuis, põõsais ja rabades ja nüüd jälle olid tulnud koju, seal tuleb teine salk venelasi ja tatar-

1) Läti H. kroon. XV:7.

2) Russow, B. *Scriptores rerum Livonicarum*, II, ltk. 239.

Jasi sama teed Rakverest jälle peale . . .“ Mitte palju parem ei olnud seisukord ligi kaks aastasada hiljem pikal Põhja sõja ajal. Suur osa kodumaast oli sõja tallermaaks ja kõigis, ka kõrvalisis kohis, kuhu see otsekohe ei puutunud, liikusid saagihimulised „sissid“ või „pardiajajad“, alatasa elanikke hirmul ja ootel hoides. Igalühel pidi teadupärast olema peidukoht, kuhu ta sisside lähenemisest kuuldes võis põgeneda. Mitmed külad tarvitasid nähtavasti vahel ka ühist pelgupaika.

Rahvas mäletab veel tänapäev tihti pelguskäimist Põhja sõja ajal ja nagu juba eelpool kuulsime, lisatakse mitmel pool teateile pelgukohist juurde, et need nimelt Põhja sõja aegsed olla.

Pelgupaikade algupära käsitlemisel tuleks veel nimetada üht asjaolu¹⁾. Nimelt on vahel ajaloolise aja kestvusel metsisse pelgu mindud ka taudide ning katku eest, samuti kuuleme sageli metsis redus elavaist talupojast ja sõdureist. Iseäranis viimaste suhtes eraldab küll rahva mälestus tihti nende omaaegseid eluasemeid pelgupaigust, nimetades neid toasemeiks, ahjuvaremeiks jne. Siiski on põhjust oletada, et üksikute pelgupaikade algupära võib põhjeneda sarnastele metsa erakasulatele. Samuti ei ole põhjust arvata, et kõiki praegu teadaolevaid pelgupaiku omal ajal tarvitand on alati suurem arv talusid, terved külad, vaid nad võisid tihti olla ka ainult üksikute talude päralt.

Pelgupaigad on siis olnud üldiselt tarvitusel nii muinas- kui ajaloolisel ajal ja praegu teadaolevate pelgupaikade iga ei ole seepärast kitsamalt määratud kummagagi neist. Siiski oleks huvitav ligemalt püüda vastata küsimusele suurema osa meie pelgupaikade vanusest, st. tarvituselevõtmise ajast. Pelgupaiku, nende olu ja vanust ei ole meil senni kirjanduses üksikasjalisemalt käsitletud, peale eelpool tsiteeritud prof. E. I. Eiseni kirjutuse, mis annab osalise ülevaate pelgukoopaist. — Vist on siiski ühenduses rahvatraditsiooniga enam-vähem üldiseks olnud arvamine, et nad kuuluksid hilisemate ajalooliste sõdade mälestuste hulka.

Teaduslikult määraks eraldi iga pelgupaiga vanuse sellelt saadud leiud. Kuid kogu materjali lehitsemisel selgub, et senni pelgupaigult midagi ei ole leitud, mis nende tarvitamisaja ka kõige suuremais joonis kindlamalt määraks. Üldse pole leitud pea midagi — ühest koobastikust süsi ja pehkinud herneteri, kahelt pelgukohalt luud, mis koik võivad ka leidena täiesti juhuslikud olla, veel mäletame eelnevast väheseid leide Emaste khk. „Saunaselja mäelt“ ja Simuna khk. „Luusaarelt“. Ka ei ole senni pelgupaigul, kuna neid vähetähtsaiks mui-

1) Sellele ja mitmele muule küsimusele juhtis lahkesti allakirjutanu tähelepanu hra cand. H. Sepp.

nasjäänusiks tuleb pidada, üldse kaevatud. Materjalist loeme ainult ühest juhuslikust kraavitõmbamisest läbi pelgukoha, mille juures midagi erilist ei ole tähele pandud. Vaevalt siiski, et ka tulevikus pelgupaigad rikkalikumalt leide esitavad, kuna suuremal osal neist ainult võrdlemisi õhukest kultuurikihti võib oletada. Ka määraks, nagu juba tähendatud, leiud igal juhtumisel kõigepealt ainult kõnesoleva pelgupaiga vanuse. Üldiste järelduste tegemine nõuaks õige arvukaid leide, seda enam, et pelgupaikade tarvitamine meil on sündinud nagu mäletame

Prof. A. M. Tallgreni järel.

5. joon. Noorema rauaaja leidude levimine kodumaal.

väga mitmesugusil ajal. Siiski on teiselt poolt leidude ja muude asjalikkude tõenduste puudumisel meie praegune seisukoht pelgupaikade vanuse suhtes teataval määral teoreetiline ja võib tulevikus ühes pelgupaikade üksikasjalisema käsitlemisega mitmeski muutuda.

Kindlamini kui kõikide pelgupaikade võime vast määrata kaevatud suuremate pelgukoobastikkude nagu Tartu Aruküla, omaaegiste Taevaskoja koobastikkude jt. vanust. Nimelt võime neid kaunis suure tõenäolisusega asetada muinasaega. Juba nende ehitamine eeldab tööjõudu ja ühistööd, mis võib olla tarvitada ainult ühiskondlikult kokku kuuluv vabal rahval ja on vaevalt mõeldav hilisemal, ajaloolisel ajal, kus rahva enese algatusvõime suurelt oli takistatud. Veel leiame

peale juba tsiteeritud Läti Hindreku kirjelduse¹⁾ kaunis üksikasjalise teate vanemast pelgukoobastikust meil ühe Novgorodi krooniku juures. Kirjeldades Vene vürstide ühist sõjakäiku Põhja-Eestisse 1268. a., jutustab ta muuseas nähtavasti Rakvere ümbruse kohta²⁾: „— — — seal juhtusid nemad (venelased) ligipääsmata koopale, sellesse oli aga palju tšuudisid pugenud ja neid oli raske sealt kätte saada ehk küll kolm päeva seisti; siis laskis sõjaasjade meister (мастеръ порочныи) kavalusega nende peale vett ja tšuudid jooksid ise välja ja said tarpetud, aga kõik vara anti Novgorodi vürsti Dmitrile. Ja siit mindi Rakovori alla“ — — —.³⁾

Et koopad ja koobastikud muinasajal pelgupaiguna üldiselt tarvitusel olid, tõendab ka rahvatraditsioon. Seks toome siin tervena Dr. Kreutzwaldi poolt Aruküla koobaste omaaegse otstarbe põhjenduseks esitatud rahvajutu⁴⁾.

„Muistsel ajal — jutustavad eestlased — said paljus kohis maa-alused pelgupaigad ehitatud, kus lapsed, vanakesed ja kaitsetud naised asusid, kuna võitlusvõimelised mehed vaenlase vastu sõjas olid. Sarnaseid peiduurkaid kaevati kõige parema meelega liivamägedesse, jõgede ja järvede lähedusse, millega nad varjatult ühendatud olid. Vahel asusid nad ka mere lähedal, kohtadel kus leidusid joogivee allikad. Jõgede naabrusel oli kahesugune otstarve. Nad ei varustanud urgaste elanikke mitte ainult tarvilise veega, vaid täitsid peaaesjalikult ka koobaste ehitamisel olulisi ülesandeid; sest maa-alustest käikudest-urgastest väljakaevatud liiv kanti kottides jõe või järve äärde, kus see kas laiali puistati, või tükk maad kaugemale parvetati ja siis alles lainte kanda jäeti. See ettevaatus oli tarviline, ei iga jälge kustutada, mis vaenlasele põgenejate asukohta oleks võinud teatavaks teha. Kaevamised ise viidi kõige suuremal rahuajal läbi ja kõik töövõimelised, isegi lapsed ja vanakesed, pidid jõu järele kaasa aitama. Nii olla vahel kogu maakohad ühiselt sarnaste koobastikkude kallal töötanud, ka seati igas sihis vahid välja, et vaenulised luurajad töötajaid ei üllataks. Peale nimetatud salajase tee vee äärde, said kõik sissekäigud väljast poolt suure hoolega varjatud, koguni ligidalolevad elumajad maha põletatud, et mingi asi vaenulise võõra tähele-

1) Läti H. kroon. XXIII:10.

2) Полное собрание русских лѣтописей, III, lhk. 59. Peterburi 1841.

3) B u s s e oma eelpool tsiteeritud kirjutuses, muuseas üksikasjaliselt jälgides eri Vene väeosade seekordist võimalikku teed Liivimaal, oletab kõnesolevaks koobastikuks just Võnnu Taevaskoda, mis siiski, ka vähiku seisukohalt, kaheldav paistab.

4) Kreutzwald, op. cit., lhk. 699/700.

panu siin kaua kõita ei võinud. Keegi ei tohtinud maa-aluses elamus tuld teha; selle seaduse vastu eksijaid karistati surmaga“.

„Hiljem — jätkab muistne jutt — ei pakkunud maa-alused elamud enam mingit kaitset, kuna vaenlane, sarnaste peidupaikade olemasolu teades, vedas koeri enesega, kes põgenejaid kõige varjulisemais koopais üles otsisid“. Nagu näeme, ütleb meile see, mitu inimesepõlve tagasi ülestähendatud muistne jutt, õigemini vist mitme jutu kokkuvõtte, ka ilma ligema selgituseta väga palju olulist muistsete pelgukoobastikkude asukohast ja ehitusest. Muuseas võiks teatava kõrvalekaldumisena tähendada, et jutuses huvitavalt ja tõenäoliselt on seletatud koobastiku ehitamisel välja kaevatud liiva kõrvaletoimetamist, mis muidu oma hulga juures kahtlemata soovimata tähelepanu oleks äratanud. Veel Kreutzwaldi ajal olevat vahel nimetatud jõepõhjas leiduvat liiva, kus see loomulikuna ei esine: „ennemuistne urka liiw, mis wessi seie on tonud“¹⁾.

Nii asetab ka ettetoodud rahvajutt pelgukoobaste ehitamise tagasi meie esivanemate vabaduspäivile, kus need ühisettevõtteina kahtlemata suurt osa etendasid tolleaaja ühiskondlikus elus.

Meie pelgukoopaile leiame muuseas ehituselt vastandeid ka mujalt, nimelt üksikuis Lõuna-Prantsusmaa koobastikes, iseäranis aga Kesk-Euroopa lõsskoobastikes²⁾. Belgias, Saksamaal, Ungaris ja teisis naabermais tuntakse üldiselt pehmesse lõsskihti kaevatud, suurelt osalt varjatud madalate sissekäikudega, maa-aluseid käike ja koobastikke, mis Aruküla koopaid elavalt meelde tuletavad (6. joon.). Osalt on nad küll palju korrapärasema ehitusega, üksikuis leidub koguni pikki seinu käivaid kaevatud terrasse — istepinke, või varjatud niise, peidupaiku³⁾. Mõnede ehitusel paistab strateegiline külg kaasa rääkinud olevat. Huvitav on et kõnesolevaist koobastikest ei tunta, samuti nagu meie omist pea sugugi leide, nii et nende otstarvet, iseäranis aga vanust suurelt lahtiseks peetakse. Osaliselt on siiski esitatud arvamine, et neis tuleks omaaegseid pelgupaiku näha. Niipalju kui nende erilisest ehitusest välja minnes ja analoogia põhjal meie muinasaegiste pelgukoobastikkudega võhikuna otsustada julgeb, tuleb viimast seletust kõige tõenäolisemaks pidada. Muuseas on huvitavaks lisanduseks nii kõnesolnud kui meie pelgukoopaile, et Forreri järele⁴⁾ Aafrika neegreil veel tänapäev elamute lähedal umbes sarnased maa-alused ehitused pelgupaiguna tarvitusel olla.

1) Kreutzwald, op. cit., lhk. 700, märged *.

2) Forrer, R. Urgeschichte des Europäers, lhk. 238/241. Stuttgart 1908.

3) Vördle Forrer, R., op. cit., tabel 77 ja 78.

4) Forrer, R., op. cit., lhk. 243.

Kui eelnevas oleme püüdnud muinasaega asetada kaevatud suuremaid pelgukoobastikke, siis ei maska see muidugi kõikide pelgukoobaste kohta üldse. Paljud neist, iseäranis üksikud maasse kaevatud koopad, võivad olla tarvitusele võetud alles võrreldes hilisel ajal. Näiteks tuntakse Simuna khks Rähkla küla Raja talu heinamaal ainult väikest auku, mida rahvatraditsioon Rootsi sõja aegse peidukohana tunneb (44)¹).

Pöördudes pelgukoobastikelt tagasi pelgupaigule üldse, võtame veel kord lähemalt vaatlusele nende levimise kodumaal. Nagu mäletame puuduvad praeguses materjalis pea täiesti teated pelgupaigust mitmestki kodumaa osast, näiteks Põhja-Viljandimaalt, Võrumaalt.

R. Forreri järel.

5. joon. Lösskihti kaevatud koobastik Lääne-Saksamaal Achenheimi lähedal.

Teiselt poolt näeme mitmel pool pelgupaiku kaunis tihedaiks rühmiks koonduvat, nii Läänemaa kirde osas, Põhja-Järvamaa piiril, Hiiumaal jne. Tekib küsimus, mille läbi on põhjustatud sarnane pelgupaikade ebaühtlane levimine. Võib-olla ei ole maaosis, kus neid praegu ei tunta, neid oma ajal esinenudki. Sarnane seletus on siiski vaevalt võimalik. Kesk-Eesti oli näiteks nii muinaskui ajaloolisel ajal kaunis tihedalt asustatud ja vähemalt ajaloolise aja suhtes võime sama öelda ka kõigi teiste kodumaa osade kohta, kust praegu teated pelgupaigust puuduvad. Kuna aga pelgupaiku mitmel pool mujal veel rohkesti tuntakse, pidi neid loomulikult ka siin esinema. Nähtavasti on siis kõnesolnud

1) Simuna khk. muinast. kirj., lhk. 50. Ark. Kab. a.-t. a.

maakohis omaaegsed pelgupaigad lihtsalt ununenud. Samale järeldusele jõuame võrreldes pelgupaikade levimist praeguse asutuse tihedusega. Me näeme, et nad ei koonu sugugi praeguse asutuse keskohtade järele¹⁾, vaid on levinud enam ääremail, looduslikult kõrvalis kohis. Eriti on see ehk maksev juba nimetatud pelgupaikade tihedamate rühmituste kohta, nagu Hiiumaal, Põhja-Järvamaal jne. Rahvatraditsioon on siin tõenäoliselt kõrvalise asukoha tõttu omaaegsed pelgupaigad paremini meeles pidanud kui mujal. Praegu ja ka ajaloolisel ajal tihedalt asustatud maaosis on nad sellevastu suurelt ununenud. Asustus nibkus neile liig lähedale, sood on kuivatatud, metsad maha raiutud, ning ühes sellega hävis ka mälestus vanust pelgupaigust. Sarnaselt tunneme pea üle terve kodumaa omaaegseist pelgupaigust praegu ainult arvatavasti väikese osa ja nende näilik ebaühtlane levimine on siis peale kõige juhuslik. Seal, kus neid arvukamalt tuntakse, on rahvatraditsioon neid ainult paremini meeles pidanud.

Siiski võrreldes ka sarnasena pelgupaikade praegust levimist Eestis noorema rauaaja leidude levimisega (5. joon.), on meil võimalik teha mõnesuguseid järeldusi. Noorema rauaaja leidude levimine kodumaal annab meile enam-vähem õige pildi muinasaja hilisema järgu (800—1200 p. Kr.) asutusest. Kõrvuti seades seda pelgupaikade levimisega, näeme, et pelgupaiku tuntakse mitmel pool, kus nooremal rauaajal leide üldse ei esine, tähendab, nähtavasti ka suurelt osalt asutus puudus, nii näiteks jällegi Hiiumaal, Kirde-Läänemaal, Põhja-Järvamaal jne. Pelgupaigad peaksid siis siin olema kas vanemad või hilisemad kõnesolnud ajast. Vanemaiks neid oletada oleks meil vähe põhjust, kuna ka rahvatraditsioon vaevalt nii kaugemale tagasi võiks ulatuda. Nii peaksid nad tarvitusele võetud olema alles ajaloolise aja kestvusel, nagu tõenäoliselt osa teisigi pelgupaiku mujal kodumaal.

Osa pelgupaikade, st. ka pelgukohtade, algupära võib kuid tagasi ulatuda ka muinasaega. Maaosis, kus hilisem asutus ei ole mitte hävitanud mälestuse vanust pelgupaigust, on ju maastikulised tegurid muinasajast peale püsinud enam-vähem ühesuguseina. Looduslikult raskelt leitav koht, mis esines soodsa pelgupaigana muinasajal, oli seda tihti muidugi ka hilisemal, ajaloolisel ajal. Pelgupaikade sagedane ja tihti pikaajaline tarvitamine muinasajal võis jätta mälestuse sarnasist hädaasukohist rahvasse kauaks elama, nii et traditsioon, ka ajaloolisel ajal edasi elades ja elustudes, neid meie päivini tunneb. Näiteks on Dr. K r e u t z -

---

1) Võrdle prof. J. G. Granö poolt kokkuseatud Eesti asulate ja taimkonna põhivormide kaardiga: „Loodus“, 1922, nr. 4, lhk. 208 ja nr. 5, lhk. 272.

waldi järele¹⁾ 1790. a. Rootsi laevastiku Tallinna alla ilmumisel linnast põgenejate suust kuuludud: „Peaksime meie koggematta ühhe ennemuistese pakko urka ülesleidma“. Tähendab, olid juba ajaloolisel ajal osa pelgupaiku rahva arvamise järele ennemuistseid, mille olemasolu küll teati, kuid mille ehitamis- või tarvitamisaega nähtavasti enam ei tuntud.

Kokkuvõttes on siis pelgupaiku meie kodumaal tarvitatud nii muinas- kui ajaloolisel ajal. Omaaegseist pelgupaigust tunneme praegu ainult osa ning materjali põhjal ei ole praegu muidugi kuigi suurel määral võimalik teha vahet vanemate ja hilisemate pelgupaikade vahel. Siiski on nagu nägime osa pelgupaiku tarvitusele võetud kindlasti alles ajaloolise aja kestvusel, teiste algupära võib ulatuda ka muinasaega. Kõige tõenäolisemalt kuuluvad muinasaega kaevatud suuremad pelgukoobastikud. Rahvamälestuses, st. ka meie teada, on eestkätt siiski püsinud need pelgupaigad, mis veel võrreldes hilisel ajal tarvitusel olnud, ulatugu nende algupära siis muinasaega- või vanemasse ajaloolisse aega.

Rahvasuu on pelgupaikade otstarbega sageli ühendanud erisuguseid jutte ja muinasjutte, kus räägitakse pelguskäimisest, varanduse peitmisest pelgupaiga kätteleidmisest vaenlase poolt jne. Tihti on neil eri pelgupaikade kohta käivail juttudel selgelt hilisem, ajaloolise aja sündmusile juhtiv algupära. Ka maa-alused ruumid, koopad ja käigud etendavad suurt osa meie muistseis juttudes, pelgupaikade seisukohalt on nad kuid harilikult kaunis väheütlevad.

Pelgupaigul üldse on Eesti liikumata muinasjäänuste seas veel võrreldes selgusetu ja tagasihoidlik koht. Võib olla siiski, et ajajooksul, ühes meie rahvusliku muinasteaduse arnemisega, ka nende seisukoht meie mineviku selgitamises, võib muutuda. Igatahes on pelgupaigad peale muinaslinnade, meie liikumata muinasjäänuste seas ainukesed, mis nii muistsel kui hilisemal ajal on olnud kõige lähemalt seotud meie rahva saatuse ja muredega. Lehitsedes pelgupaikade materjali, lugedes vanade kroonikate heatahtlikust tõejutustamisest kantud lehekülgi, näeme, kui palju otsekohest häda ja viletsust, nälja ning külma segatud hirmu vaatab meile neist pehme ja troostitu soo liivasaa-rekesist ja niiskeist, õudseist maa-aluseist koobastikest. Inimesed pugesid hirmunult pelgu, et alles hoida elu — elu läbi aastasadade. Teised tapsid, kui kätte said, jälgisid pelgupaikadeski, röövisid ja riisusid, naised ja lapsed vedasid vangi. Kõik see on aga sündinud, kultuurajaloo vastuvaidlematu tõel — edu ja kultuuri nimel.

1) K r e u t z w a l d, op. cit., lhk. 700, märge ***.

Pelgupaikade loetelu.

1. Pelgukoht Karja khks (kihilkonnas) Pamma ja Langu as. (asunduse) heinamail. — 2. Pelgukoht „Ulike laid“ Karja khks Järveküla järve saarel Jaani khk. piiri lähedal. — 3. Pelgukoht „Muri ja Vaheliste mägi“ Põide khks Koigi järvest ligi 1 km. läänes, pehmes soos. Kaks mäekinku. — 4. Pelgukoht Reigi khks Metsakülast ligi 3 km. idasse, Kurisoo kl. (küla) Kangru tl. (talu) soisel heinamaal. Pikem seljak. — 5. Pelgukoobas „Sõjaauk“ Pühalepa khks Lõpe kl. Koidu tl. põllul olevas mäeseljandikus. — 6. Pelgukoobas „Sõjaauk“ Pühalepa khks Nõmba ja Tumala kl. vahel männimetsas. Mitmesuguses suuruses ja kujus kaevatud augud. — 7. Pelgukoopad „Vainu augud“ Keina khks Tihu jõe ääres nõmmes. Augud umbes 3 m. läbimõõta, kuni 2 m. sügavad. — 8. Pelgukoobas „Vainu auk“ Keina khks Männama kl. Vanalaoma mäes. — 9. Pelgukoopad „Sõjaaugud“ Keina khks Aadma ja Taterma kl. vahel soisel metsasel heinamaal. Kolm kaunis suurt, osalt veega täidetud auku. — 10. Pelgukoopad „Saunaselja mägi“ Emaste khks Muda klist (küllast) ligi 2 km. läänes, Lepiku kl. Aadu-Simu ja Tehva-Johannese heinamaal (vt. kirj. lhk. 7/8 ja 3. juun.). — 11. Pelgukoht „Taramägi“ Risti khks Vilika kl. Sootammela tl. lähedal Suursoos. Soosaar. — 12. Pelgukoht „Kärnamägi“ Risti khks Metslõugu kl. Jõute tl. all Suursoos. Soosaar. — 13. Pelgukoht „Rõõvlinna“ Risti khks. Metslõugu kl. all Suursoos, Kirtse-Jüriperest 1,5 km. edelasse Paekalju. — 14. Pelgukoht „Kirstumägi“ Kullamaa khks Kuie kl. Siiri tl. heinamaal, tist umbes 0,5 km. loodesse. Madal liivane kungas. — 15. Pelgukoht „Hiiemetsamägi“ Kullamaa khks Soonistes Hellamaa kõrtsist ligi 5 km. läänes, suurte soode ja rabade keskel. Pikem mäeseljak. — 16. Pelgukoopad „Seljapealne“ Nissi khks Riisipere vallas Selja tl. lähedal soode ja rabade keskel. Koobaste asemed aukena. — 17. Pelgukoht „Saunamägi“ Nissi khks Heliste raba põhjapoolsemas osas. Kõrgem mäenukk. — 18. Pelgukoht „Rehelaskme ehk Resmamägi“ Kullamaa khks Sooniste ja Soosalu piiril pehmes soos. Suurem mäekink. — 19. Pelgukoopad Kullamaa khks Soosalu kl. lähedal Sooniste piiril pehmes soos. Kahel mäekingul kummalgi väike paekividega müüritud urgas. — 20. Pelgukoobastik „Juudaaugud“ Mihkli khks Oidenurme Panga kõrtsi taga Pangamäel. Osalt nähtavasti maapealsed koopa asemed, osalt maa-alused urkad. — 21. Pelgukoht „Taidra-Matsi mägi“ Pärnu-Jaagupi khks Hallinga asst (asundusest) umbes 5 km. lõunapool, soos. — 22. Pelgukoht „Nabesaar“ Keila khks Lohusalu poolsaare läänepinast 150 m. kaugusel meres (vt. kirj. lhk. 4). — 23. Pelgukoht „Linnamägi“ Keila khks Keila jaamast umbes 2,5 km. edelas Ohtu rabas. Tavaline rabasaar. — 24. Pelgukoht „Rootsimägi“ Hageri khks Saku jaamast 1,5 km. idasse keset Rootsisoo nimelist turbaraba. Vähe kõrgem kink pehmel, soisel kohal. — 25. Pelgukoht „Härgemägi“ Jüri khks Paikna klist umbes 1 km. kirdesse, Nabala jõe ääres soos. Madal soosaar. — 26. Pelgukoht „Linnamägi“ Jüri khks Nabala rabas umbes 1 km. Palkoru mäest lõunas. Tavaline soosaar. — 27. Pelgukoht „Tatamägi“ Harju-Jaani khks Übina kl. all (vt. lhk. 5). — 28. Pelgukoobastik „Ida ehk Hiidaukured“ Juuru khks Kuimetsa as. lähedal Idametsas (vt. kirj. lhk. 8/9). — 29. Pelgukoht „Mõime ehk Memmekõrva mägi“ Türi khks Vahastu all. — 30. Pelgukoht „Karumulla mägi“ Saarde khks Voltveti Kutja tl. rabaäärses metsas. Kõrgem mäeseljandik. — 31. Pelgukoha ase Paistu khks Tuhalanes Sootsa tl. soonurgas vastu Kullesse tl. piiri (vt. märg 1., lhk. 13). — 32. Pelgukoopad Karksi khks Mäekülas Kitsi tist suurteele ja Piiski ning Pisinale viivate teede vahel mäekingus. Võimalikkude koobaste asemed kitsaste, meetersügavate aukena. — 33. Pelgukoopad „Põrguauk“ Helme khks Helme lossimäe loodepoolses osas. Kaks, käigu läbi ühendatud, maa-alust ruumi. — 34. Pelgukoobas

„Koorküla põrguhaud“ Helme khks Koorküla pargis. Maa-alused käigud ja nendega ühendatud võrreldes avar koobas. — 35. Pelgukoht „Kivijärve saar“ samanimelises järves Kuusalu khks Koitjärve kl. all rabas. — 36. Pelgukoht „Pedaslauka saar“ samanimelises järves Kuusalu khks Koitjärve kl. ja Kulli tl. vahel rabas, mitte kaugel Kivijärvest. — 37. Pelgukoopad Ambla khks Kõrve kl. Kulli Salu mäes, mis on soost piiratud. — 38. Pelgukoht „Venejärve saar“ Ambla khks Venejärve põhjapoolsel kaldal. — 39. Pelgukoht „Palgisaar“ Ambla khks Läste kl. all soos Miku tl. krundis. Metsaga kaetud ümarik mäekink. — 40. Pelgukoobastik Ambla khks Roosna as. kuusemetsas mäeseljandikus, Nõmmküla vallamajast ligi 1,5 km. kirdes. — 41. Pelgukoht Kadrina khks Nagala ja Mäoküla vahel soos (vt. lhk. 4). — 42. Pelgukoht Rakvere khks Tõrma kl. all Suureotsa soos. — 43. Pelgukoht „Seljamägi“ Viru-Jaagupi khks Roela kl. Sõmeru metsavahikoha lähedal soos. Pikem mäeseljandik. — 44. Pelgukoobas Simuna khks Rahkla kl. Raja tl. heinamaal. Üksik väike auk. — 45. Pelgukoht Simuna khks Muuga as. metsas kesk pehmet sood. Pikem lausik künk. — 46. Pelgukoht „Kivilaua mets“ Jõhvi khks Mäetaga kl. all. — 47. Pelgukoht Väike-Maarja khks Vao Risu kl. Sepaaluse sooheinamaal. Väike soosaar (vt. lhk. 6). — 48. — Pelgukoopad „Hiideaugud“ Simuna khks Jäola kl. Reise tl. lähedal Kalme saarel. Agedased pikergused augud metsaalusel. — 49. Pelgukoht „Kabelimäe mets“ Simuna khks Salla kl. Partjaagu tl. maal. Madal, soine mets. — 50. Pelgukoopad Simuna khks Venevere as. metsas Västriku metsavahimajast 0,7 km. põhja. — 51. Pelgukoht „Kukelinn“ Torma khks Maetsma kl. all Suursoos (vt. lhk. 3 ja 1. joon.¹). Madal liivasaar. — 52. Pelgukoht „Rahakirsu mägi“ Põltsamaa khks Mõrtsi kl. all rabas. Pikergune, kitsas seljak. — 53. Pelgukoopad Põltsamaa khks Neanurme kl. Kontsu tl. mäes. Omal ajal sügavad liivakoopad, praegu suurelt osalt kinni varisnud. — 54. Pelgukoht Palamuse khks Raadivere kl. Madise tist vähe idasse, Kangru (Otsa) tl. heinamaal. — 55. Pelgukoht „Kaabemägi“ Kolga-Jaani khks Võisiku valla heinamaais Emajõe lähedal mäda kohal. Väike kink (vt. lhk. 5/6). — 56. Pelgukoobastik „Aruküla koopad“ Tartu-Maarja khks (vt. kirj. lhk. 9/10 ja 4. joon.). — 57. Pelgukoht „Külaaseme saar“ Nõo khks Külaaseme kl. lähedal mäda soos. Suurem liivane nõmm. — 58. Pelgukoobas „Põrgu haud“ Rõngu khks Rõngu lossist umbes 1 km. Väike-Rõngu poole tee ääres. Soost ümbritsetud haud. — 59. Pelgukoht „Linna-mägi“ Põlva khks Juurika ja Kõritsa kl. lähedal Liinatsoos. Kungas. — 60. Pelgukoobastik „Suur-Taevaskoda“ Võnnu khks Ahja as. lähedal Võhandu jõe kõrges kaldas (vt. lhk. 11/12). — 61. Pelgukoobastik „Väike-Taevaskoda“ Võnnu khks Võhandu jõe kaldas, Suurest-Taevaskojast umbes 0,5 km. allpool. — 62. Pelgukoht „Kirstumägi“ Põlva khks Vedo kl. lähedal Pragi as. metsas. Väike kungas keset sood. — 63. Pelgukoobastik praeguse Petseri kloostri maa-aluseis „katakombes“. — 64. Pelgukoopad Rõuge khks Räestos hra Tamme tl. kohal Pimeoru lõunapoolses järves kaldas. — 65. Pelgukoobas Simuna khks Salla kl. Siimu tl. maal Emumäel. — 66. Pelgukoobas „Saare auk“ Simuna khks Salla kl. Jaaguni tl. maal Emumäel. — 67. Pelgukoht „Sõjasuunamägi“ Helme khks Taageperas Lupe tist üks 2 km. loodes. — 68. Pelgukoopad Paistu khks Koduorus Sabaku tl. lähedal. — 69. Pelgukoobas „Nõtskme koobas“ Räpina khks Võhandu jõe kaldas. — 70. Pelgukoopad olla Võnnu khks Kurista mägedes. — 71. Pelgukoobas Mustjala khks Kudemetsa as. lähedal. — 72. Pelgukoopad Valjala khks Lääne kl. „Kalmu põllul“. — 73. Pelgukoht „Pätsi paju“ Lääne-Nigula khks Turapi kl. lähedal pehmes soos. — 74. Pelgukoht

1) 1. joonise allkirjas seisab klambris ekslikult: ühev. krt. VI:22; peaks olema: kahev. krt. VI:22.

„Pärnimägi“ Martna khks Laiküla kl. karjamaal, soost piiratud. — 75. Pelgukoht Vigala khks Tiduvere rabas. — 76. Pelgukoht „Raksle mägi“ Kirbla khks Rootsikülast 1 km. loodes. Soosse ulatav seljandik. — 77. Pelgukoht „Kärje mägi“ (?) Mikhli khks Ämmu raba saarel. — 78. Pelgukoopad „Paosaun“ Karksi khks Vitsi tl. heinamaal. Soosaarel koopasarnased augud. — 79. Pelgukoht Iisaku khks Mäetaguse valla Marjasaare tl. ja Tudulinna valla Meurasaare tl. vahel soos. Soosaar.

Kuna eelolnud loetelu kindlasti on puudulik, pelgupaikade enam-vähem loodetav üksikasjalisem käsitlemine aga eeldab võimalikult täielist materjali, palutakse kõiki asjast huvitatuid saata teateid nii loetelus ülestähendatud, kui uute pelgupaikade kohta aadressil: Ülikooli Arkeoloogia Kabinett, Tartu, Aia t. 46.

E. Laid.

Uus tähtis uurimus Hansa ajaloo alalt.

Üks parim Vene ajaloo tundja Saksamaal, Bonni ülikooli professor Dr. phil., Dr. jur. h. c. Leopold Karl Goetz on avaldanud tähtsa teose Saksa-Vene kaubanduse alalt keskajal: „Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters“. See teos, mis on ilmunud juba 1922. a. Lüübekis Hansa Ajaloo Seltsi väljaannete seerias (Hansische Geschichtsquellen, Neue Folge, Band V), on jatkuks sama autori juba 1916. a. ilmunud väärtuslikule teosele: „Deutsch-Russische Handelsverträge des Mittelalters“ (Vaata selle teose arvustus: O. Greiffenhagen, „Saksa-Vene kaubandus keskajal“, Ajalooline Ajakiri, 1924, nr. 4). Dr. Goetzi uurimus ei ole mitte ainult tähtis Saksa üldkaupmeeskonna ja Saksamaa linnade Hansa osavõtu tõttu sellest kaubandusest, vaid ta väärrib täiel määral ka meie kodumaa ajaloo uurijate ja harrastajate tähelepanu, sest meie kodumaa linnadel, eeskätt Tartul, Tallinnal ja Pärnul, on tähtis osa olnud keskajal nii elavas Saksa-Vene vahelises kaubanduses. Hansa kaubandus Novgorodiga võimaldaski Vana-Liivimaa Eesti linnade majandusliku jõukuse, kiskudes nad kitsast kohalikust olemasolust laiaulatuslikumasse suurpoliitikasse, Hansa liitu ja Hansa kaubanduspoliitika põlevamaisse keerdsõlmedesse.

Dr. Goetzi uurimus ei ole sel alal just mitte esimene. Seda küsimust, s. o. Saksa-Vene kaubandust, on käsitletud ajaloolistes üldteostes ja osalt ka eriuurimustes ennemgi. Kuid selge on see, et kunni Dr. Goetzi töö ilmumiseni puudusid meil täielisemad, perspektiivirikamad ja üksikasjusse ulatuvad monograafilised uurimised Hansa-Vene kaubanduse alalt. Osa sellest, mis enne ilmunud, on puudulik, kas

selle tõttu, et uurimised ei ole ette võetud ega kavatsetud küllalt põhjalikult või jälle, et ei ole osatud või võidud uurimisainet, Hansa-Vene kaubandust puudutavaid algallikaid, täies ulatuses kasutada. See allikamaterjal on kasvanud aastast aastasse iseäranis Hansa ajaloo allikamaterjali „Hansisches Urkundenbuch“, „Hanserecesse“ j. t. rikkalikkude kogude täienemise läbi. Lisa annud on ka „Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch“ ja „Akten und Rezesse der Livländische Ständetage“. Ka Vene allikate kogu on kasvanud ja kriitilise valgustuse tõttu teaduslikuks käsitlemiseks käepärasemaks saanud. On siis ka loomulik, et nüüd allikamaterjali rõhkuse tõttu Dr. Goetzil hoopis kergem oli Saksa-Vene kaubandust valgustada kui endistel uurijatel, kel võimalus puudus tarvitada nii suurt allikatekogu.

Varemaist uurimusist on muidugi vananenud N. G. Riesen-kampffi „Der deutsche Hof zu Novgorod bis zu seiner Schliessung durch Iwan Wassiljewitsch III. i. J. 1494“ (Tartus, 1854); vananenud on ka M. Berežkovi (Бережковъ): „О торговлѣ Русскихъ съ Ригою въ XIII-мъ и XIV-мъ вѣкахъ“ (ilmunud Журн. Мин. Нар. Просв., 1872). Koguni puudulikult ja ebakriitiliselt on allikamaterjali ja kirjandust tarvitanud A. Winckler oma teoses: „Die Deutsche Hansa in Russland“ (Berliinis, 1886). Võrdlemisi põhjalikum samalaadilist tõi Vene uurija A. J. Nikitski: „Исторія экономического быта Великаго Новгорода“ (Moskvas, 1893), kuid selles teoses leidub enam ühe kaupleva poole, s. o. Novgorodi majandusliku olukorra kujutamist kui Hansa-Novgorodi vahelise poliitika, läbikäimise jne. jälgimist. Ka kannatab Nikitski teos muidu mitmete puuduste all. Üsna väärtuslik on Kieli ülikooli professori Dr. E. Daenelli uurimus: „Die Blütezeit der Deutschen Hanse“, millises teoses on käsitletud Hansa kaubandust tema õitsengul, XIV aastasaja teisest poolest kuni XV aastasaja viimase veerandini. Olgugi et see teos põhjalik ja käsituselt süstemaatiline, siiski on selles terve Hansa kaubanduse üht eriharu, Hansa-Vene kaubandust, ainult üldjoontes kujutatud. Võrdlemisi palju vähem tähtis kui äsjamainitud Daenelli uurimus on Saksa-Vene kaubanduse jälgimisel episoodiline, olgugi üsna hoolikalt kirjutatud Walther Steini „Beiträge zur Geschichte der deutschen Hanse bis um die Mitte des fünfzehnten Jahrhunderts“ (Giessenis, 1900), kus ka Saksa-Vene kaubanduse iseloomulisi momente mõnevõrra riivatakse.

Lüvimaa linnade osa tähtsusest Saksa-Vene kaubanduses huvita-
tuile on abiks P. von Osten-Sackeni uurimus: „Der Kampf

der livländischen Städte um die Vorherrschaft im Hansekontor zu Novgorod bis 1442" (Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, Band VII, Heft 3, selle äratrükk ilmunud Tallinnas 1912. a.). Osten-Sackeni uurimuses domineerib kaubandusajaloo käsitlemine poliitilise ajaloo raamides. See teos ei ole sisult nii perspektiivne, süstemaatiline ja selge kui Dr. Goetzi teose vastavad osad. Teostest, mis veel mõnevõrra Saksa-Vene, eriti ka Liivimaa-Vene kaubandust keskajal puudutavad, oleks mainitav ka M. Gurlandi dissertatsioon: „Der St. Petershof zu Novgorod (1361—1494), innere Hofverhältnisse" (ilmunud Göttingenis 1913. a.). Selle autori teos on eriti mainitav seepoolest, et ta esimeses joones silmas peab Liivimaa linnade osa Novgorodi Hansa kontori ajaloos. Selles teoses ei ole küll jälgitud Hansa-Vene kaubanduse suurust, iseloomu jne., vaid kontori siseolukorda, kontori valitsemist. Gurland märgib ära Saksa-Vene kaubanduses neli perioodi; viimases neist, nimelt umbes XV aastasaja keskelt kuni 1494. a., näeb ta Novgorodi Hansa kontori valitsemisel Liivimaa linnade mõju-konnas olevat. Selle jaotusega on peajoonetes nõus ka Dr. Goetz, kuid tema märgib õigusega ära selle asjaolu, et Gurland Hansa-Vene kaubanduse perioodide määramisel end juhtida on lasknud Novgorodi kaubanduse üksikküsimusist ja nimelt Liivimaa linnade osavõtust sellest kaubandusest. Goetz ise aga arvestab Saksa-Vene kaubanduse perioodidesse jagamisel Saksa-Vene kaubanduse kogu arenemiskäiku.

Balti Saksa uurija O. Stavenhageni: „Die Anfänge des livländischen Städtebundes innerhalb der deutschen Hansa und seine Teilnahme an der Kölner Konföderation" (ilmunud Baltische Monatschrift, Band 52, Riga, 1901) käsitleb Liivimaa linnade mõju tõusmist Saksa, eriti ka Saksa-Vene kaubanduses, ühenduses Kölni konföderatsiooniga XIV aastasaja teise poole esimesel aastakümnel, kui Hansa linnad kokkupõrkesse sattusid Daani võimuga Daani kuninga Waldemar IV Atterdagi ajal. Hansa linnade võit Daani üle ja Liivimaa linnade abi Hansa linnadele selles võitluses aitas mõnevõrra kaasa Liivimaa linnade mõjuvõimu kasvamisele Hansa väliskontorites; nii said nad juba XIV aastasaja keskel Novgorodi Hansa kontoris Visbyga üheõigusluse seisukohale. Peale selle on olemas veel terve rida suuremaid ja väiksemaid uurimusi ja kirjutusi Hansa-Vene kaubanduse kohta, mille loetlemine siin kohal liig kaugele viiks, kuid mis siiski üht või teist viisi Hansa-Vene kaubandusega tutvunemisel tähelepanevad ja ka Dr. Goetzi poolt ühel või teisel viisil arvestatud.

Kõigist seinni ilmunud uurimustest Saksa-Vene kaubanduse kohta keskajal on mainitavam hiljuti ilmunud Dr. Goetzi teos oma ulatuse, allikamaterjali ja kirjanduse süstemaatilise ja kriitilise kasutamise tõttu. Goetzi töös on jälgitud Saksa-Vene kaubandust vanematest aegadest alates kunni Novgorodi kontori seismapanekuni a. 1494 ja samuti Saksa kaubitsemist Valge-Vene linnadega Väina jõe kaudu. Saksa-Vene kaubandust mõlemas suunas on Goetz selguse pärast lahus vaadeldud, jälgides uurimuse kronoloogilises osas Saksa-Vene kaubanduse algust, õitsengut, kaubanduspoliitikat, läbikäimise iseloomu ja peatudes tähtsamail Saksa-Vene kaubanduslikel lepinguil. Nii on Saksa-Novgorodi kaubanduse alal autor arvestanud lepinguid a. 1189, 1259, 1268—1269, lepinguid nn. Nieburi rahuni a. 1392 ja sealt edasi kunni 1493. a., eriti rõhutades nende lepingute tähtsust Saksa-Vene keskaja kaubanduses. Teose süstemaatilises osas on jälle üksikasjalisemalt silmas peetud Novgorodi suunas sinna viivaid kaubateid, esimeses joones kõige vanemat veeteed Neeva kaudu, siis ka maateid Liivimaa kaudu, nende teede kõlbulikkust ja neil juhtuvaid hädaohte, teede kinnipanekuid naabervõimude — Rootsi, Daani ja meriröövlite poolt, Liivimaa j. t. sõdade mõju teede tarvitamisele, kaubasoitude aegu, kaupade edasitoimetamise abinõusid, kaubanduse teel vahetatavaid kauba artikleid, Novgorodi suunas Venest läände veetavaid tooresaineid ja sealt Venesse veetavaid Lääne tööstuse saadusi, kaubandusliku läbikäimise vaimu, selle läbikäimise ulatust, sakslaste arvu Novgorodi kontoris, kaubanduskapitali piiramist, hinnapoliitikat, hansalaste teenistust, suur- ja väikekaubitsemist, kaubandusliku läbikäimise kohta käivaid määrusi, sellel läbikäimisel tekkinud tülisid ja nende lahendamisi, kaubanduse seisakuid, kaubandusest osavõtvaid isikuid — ojamaalasi, sakslasi, liivimaa-lasi ja eriti hansalasi.

Teose kronoloogises osas vaadeldakse süstemaatiliselt varjaagide osa Novgorodi kaubanduses, Saksa Ojamaa üldkaupmeeste tähtsust Novgorodiga kauplemises a. 1189—1269 ja Saksa linnade Hansa suurt mõjuvõimu Saksa-Vene kaubanduse kaitseisandana a. 1269—1392. Siin on eriti arvestatud ka Lüübeki-Wisby vahelist võistlust selle kaubanduse pärast. Kronoloogilises osas äratub erilist tähelepanu muidugi Liivimaa mõju kasvamine Novgorodi kontoris Hansa-Daani vahelise sõja ajal, Valdemar IV Atterdagi ajajärgul ja Liivimaa, eriti Eesti linnade tõusmine domineerivale seisukohale Hansa-Vene kaubanduses a. 1392—1494, s. t. kunni Novgorodi kontori kinnipanekuni.

Töö sisu tähtsamate osade äramärkimisel on siin peaaegselt arvestatud Saksa-Vene kaubanduse Novgorodi ala, tähendab just seda ala, mil on olnud eriline tähtsus Liivimaa Eesti linnade kohta. Selle vastu

tohiks teine piirkond — kauplemine Venega Väina jõe kaudu — esimeses joones huvitav olla Läti ajaloolastele, sest selle kaubanduse huvide piirkonda kuulus Riia, kes igapidi katsus seda kaubandust oma huvide ja kasude seisukohast juhtida.

Kõige eelõeldu põhjal on selge hiljuti ilmunud Dr. Goetzi teose tähtsus keskaegse Saksa-Vene kaubanduse uuringus, on selgunud ka see, kui vajaduslik see teos on Eesti ajaloolastele. Kahtlemata on Dr. Goetzil laialdase ja põhjalikuma allikamaterjali ja sellekohase kirjanduse tundmine ja paljude aastate visa töö järele õnnestunud sellesse tähtsasse küsimusse tuua võrdlemisi oma eelkäijatega perspektiivirikkama ja ühes sellega üksikasjalisema käsitluse. Muidugi vajab nii mõnigi üksikmoment selles suures probleemis veel põhjalikumat süvenemist, kuid see on edaspidistele uurijatele võimaldatud osalt jatkuva Hansa ajaloosse puutuva materjali ilmunisega ja ka senni ilmunud teoste tõttu, mis tunduvalt uurijate tööd hõlbustavad.

H. Sepp.

Dokument Põhja sõja ajaloost.

Aastal 1700 algas kauakestev ja Rootsi suurriigile saatuslik Põhja sõda. Rootsi vastu olid koaleerunud Saksi kuningas August II, Daani kuningas Friedrich IV ja Vene tsaar Peeter I. Viimasena neist algas sõjalise tegevuse Vene tsaar Peeter, kuulutades peale Türgiga tehtud rahu Rootsile sõja 30./19.20. augustil 1700. a.¹⁾. Venelaste esimeseks sõjaliseks operatsiooniks oli sõjakäik Narva alla ja selle piiramine. Narva alla jõudsid sinna määratud Vene väed järkjärgult. Esimeste väeosadega saadeti Narva alla tollaegne Novgorodi kuberner vürst Ivan Trubetskoi, kes sinna septembri kuu algusel jõudis. Vürst Trubetskoi tuli üle Narva jõe 22./12.13. septembril ja alustas Narva piiramist. Samal ajal hakkasid Alutagusel Vene rööv- ja rüüstesalgad liikuma, põletades ja rüüstates külasid ja mõisasid. Venelaste ootamatu pealetungimine, mis enne algas, kui sõjakuulutuse teade maale pärale jõudis, tekitas maal suure ärevuse.

Ka Tartus, mis võrdlemisi Vene piiri läheduses, oli hirmuks küllalt põhjust. Tartu linnanõukogu poolt saadeti kuulduste saabumisel, et Narvat venelaste poolt piiratakse, voorimees Jochim kiirkäskjalana järele vaatama, kuidas asjalugu Narva all on. Kui viimene pühapäeval 30./19.20 septembril kell 2 p. l. tagasi jõudis, andis tollaegne Tartu linna pürjermeister Johann Remmin Jochimilt

1) Daatumid tekstis on antud uue (Gregoriaanuse), vana (Juliaanuse) ja Rootsi ajaarvamise järele. Vahe vana ja uue ajaarvamise vahel oli a. 1700 11 päeva. Rootsis püüti vana ajaarvamist uuele sellega lähendada, et 1700. a. lisapäeva arvesse ei võetud (vana kalendri järele pidi 1700. a. veebruari kuus 29 päeva olema) ja nii oli 1700. a. uus ajaarvamine ainult 10 päeva Rootsi ajaarvamisest ees.

saadud teated kiires korras samal päeval Tartu linna komandandile ooberst Carl Gustav Skyttele edasi. Skytte jälle saatis pürjermeister Remminilt saadud teated järgmisel päeval 1. okt. / 20. 21. sept. Eestimaa kindralkuberner krahv Axel Julius De la Gardie'le edasi¹⁾. Teade venelaste pealetungimisest Narvale näib üsna aegsasti Tartusse pärale jõudnud olevat, sest voorimees Jochim, kes pühapäeval 30./19. 20. sept. Tartu tagasi tuli, oli Jõhvi mõisas teisipäeval 25./14. 15. sept. hilja õhtu, nii siis kaks päeva hiljem, kui vürst Trubetskoi oma vägedega üle Narva jõe oli tulnud.

Narva alla saadetud voorimees Jochim ei saanud edasi Jõhvi mõisast, mis tol ajal kuulus Liivimaal sakslaste vastu opereerivate vägede ülemjuhatajale, ratsaväe kindralile Otto Wellingkule. Siin kuulis ta, et Narvat piiratakse, et maa venelastest siinpool Narvat rüüstatud ja et Vene rüüstesalgad 2 penikoorma kaugusel Jõhvi mõisast. Jõhvi mõisas eneses rüüstasid ja määratsesid talupoegade salgad. Jochimilt saadud teated langevad enam-vähem kokku kaasaegse krooniku Christian Kelchi, tolleaegse Viru-Jakobi kirikuõpetaja, kroonikas ettetoodud andmetega²⁾; vahe on ainult selles, et Kelchi teated sellest, mis venelaste maaletungimisel sündis, kaugelt täielisemad ja tõele vastavamad on kui Jochimi omad, välja arvatud muidugi sündmused Jõhvi mõisas, kus Jochim isiklikult viibis pealtnägijana. Kelchi andmete suurem täielisus ja usaldusväärilisus on muu seas muidugi ka sellega seletatav, et Kelch Viru-Jakobi kirikuõpetajana sündmustele kestvamalt lähedamal oli kui Jochim, kes ainult lühikese aja Jõhvi mõisas viibis. Kelch jutustab üksikasjalisemalt Vaivara, Lüganuse, Jõhvi ja Viru-Nigula kihelkonna rüüstamisest. Kelchi järele põgenesid rüüstavate Vene vägede eest kohalikud elanikud, ka talupojad, lääne poole, ja maha jäid ainult mõned talupoegade salgad, kes venelastest rüüstatud ja hävitatud külates ja mõisates lõpuliku hävituse ette võtsid. Kelchi teadete järele rüüstati, nagu Jochimi jutu järelegi, enne vaenlaste päralejõudmist Jõhvi mõisat³⁾. Kuid Jochimi teatele, et rüüstatud maal enam ühtki sakslast ei leidu, võib Kelchi kroonika järele juurde lisada, et ka talupojad venelaste eest põgenesid ja et mõisate ja talupoegade mahajäänud vara rüüstamisest jne. osa võttis ainult osa talupoegi⁴⁾, kuna teised talupojad Eestimaa kindralkuberner krahv Axel Julius De la Gardie patendi mõjul ja kohalikkude kirikuõpetajate, nende hulgas ka Viru-Jakobi kiriku-

1) Tartu linna pürjermeisteri Johann Remmini teadaande (relation) koopia leidub ühes Tartu komandandi Carl Gustav Skytte kirjaga (dat. 21. sept. 1700. a. tolleaegse Rootsi ajaarvamise järele) Eesti Riigi eskarhiivis Eestimaa kindralkuberner krahv Axel Julius de la Gardie'le 1700. a. sissetulnud kirjade hulgas.

2) Vaata: Christian Kelch „Liefländische Historia“, Continuation 1690 bis 1706. Nach dem Originalhandschrift zum ersten Mal abgedruckt. Mit Einleitung, Nachweisen und Personenregister versehen von Johannes Lossius. Dorpat, 1874, lhk. 134—138.

3) Kelch, Continuation, lhk. 134—135.

4) Kelch teatab (Continuation, lhk. 134): „And wann sowohl Teutsche als Bauren aus ihren Häusern und Wohnungen ausgingen, fielen etliche lose Buben, die sich von denen Bauren selber zusammen rottiret hatten, wieder ein, nahmen weg und spoliireten, was die Flüchtenden hinterlassen haben“.

õpetaja kroonik Kelchi enese ergutusel osa võtsid maakaitsest Kunda ja Purtse jõel¹⁾). Huvitav on voorimehe teadaandes see üksikasi, et Jõhvi mõisas talupojad kubjal ühe silma noaga välja torkisid. Siin avaldus muidugi rahva kättemaksu kirk vihatud mõisa majandusametniku kallal — kubjad on enamasti ikka rahva poolt vihatud olnud. Muidu on avaldatav dokument huvitav sellegi poolest, et ta näitab, kui võrd meie ajaga võrreldes toleaeagne kultuuriline olukord tehnilise kultuuri suhtes taga oli ja missuguste primitiivsete abinõudega toleaeegsed inimesed enesele tarvilisi teateid pidid muretsema. Nii tundubki Tartu linnavalitsuse poolt Narva piiramise üle teadete muretsemiseks väljasaadetud voorimehe lugu mõnevõrra kurioosumina. Kuid kõik on aegade ja neis tarvitusel olevate abinõude võimalustega seletatav.

H. Sepp.

Relation.

Des Fuhrmans Iochim Welchen E: E: Raht umb sich zu erkündigen ob Narva Von den Reussen belagert und wie es da zu stünde durch tag undt Nacht weggeschicket gehabt, gleich itzo, allss, d: 20 Septemb: ad 1700 nach mittage Klock 2 wieder Zu rüch gekommen undt berichtet derselbe Wie Er den dingstag Abendt späte zu Jewe auff S: Excell: des Hⁿ General Wellings guth angelanget, da Er denn dem Hoff gantz voll mit bauren gefunden, Welche in der Eine Stube gefressen undt gesoffen, in die Herren Stube aber hetten Sie ihre Pferde stehen gehabt und alls tolle leute sich angestellet, alle die Fenstern weren in den gemechern entzwey geschlagen, undt der hoff gantz Spollyret gewesen. Der Amptman solte in Narva sein und der Pastor Knieper²⁾ hette sich nach Rewall retteriret. der Feindt selber were zu Jewe zwar noch nicht gewesen, allein die Parteyen hetten sich schon ein oder 2 meile davon sehen lassen, massen ihm dann des Hⁿ Alsefisoris Duncams Amptman welcher mit Zweyen Kerlen zu Recognosciren Aussgeritten gewesen, berichtet, das Er Eine Parthey Reussen, mit Vierkandtigen Mützen und Weissen Paltrögken, von ungefähr 50. Man stark zu Fuuss ihm entgegen Komen gesehen, Worauf Er sich wieder zu rüch gewendet, da dan dieser Exprefiser von Jewe auch wieder umbgekehret, Weilen Sie stündlich daselbst den Feind vermuthen gewesen. H:r Obrilter Aminhoff³⁾ ist am dingstag

1) Kelch, Continuation, lhk. 134—137. Vaata ka Christian Kelchi, Das Kirchenbuch zu St. Jacob, mis Lossiuse märkustega ära trükitud Kelchi Liefländische Historia Continuation'i lisana, lhk. 587.

2) Thomas Kuiper sündis Tallinnas, õppis Tallinna gümnaasiumis, selle järele jatkas õppimist Wittenbergi ülikoolis, kutsuti Jõhvi kirikuõpetajaks 20. märtsil 1688, a. Suri a. 1710. H. P. Paucker, Estlands Geistlichkeit, Reval, 1849.

3) Zacharias Aminoff sündis 1651. a., algas sõjaväelise karjeeri ja sai 1689. a. juunikuus Viiburi lääni jalaväe rügemendi ooberstiks, oli Põhja sõja ajal Viiburi linna komandandiks; suri a. 1710 (Adam Levenhaupt, Karl XII:s officerare, Stockholm, 1920). Kui teade Narva piiramisest kindral Wellingkule Ruhja juurde laagrisse jõudis, siis saadeti W. poolt A. Narva garnisonile ühes Soome musketaäridega täienduseks, pidi aga teel, leides venelasi ees, tagasi pöörduma ja võttis kaasasolevate Soome musketaäridega Eestimaa kaitsest osa Vene rüüste- jne. salkade vastu Kunda jõel ja mujal ja katsus vaenlaste üle teateid muretseada.

selbst auff Jewe gewesen, undt Weilen Er nicht Weiter können kommen, seinen Rückweg auf Wesenberg genommen. Sonsten hetten ihm die Bauren berichtet, dass der Feind zwey lager geschlagen, eines auf Poppelmans Hoff, und das under Ohngefehr $\frac{1}{2}$ Meile von Narva Zwischen Jurowa und Prestane, undt Köndte Mensch mehr weder auss noch ein in Narva Kommen, der Feind nehme auch alles Korn und Vieh Was Er nur immer Kriegen Köndte weg, und brachte ess nach dem lager. Auffm Lande nach Narva hin sehe Es sehr Elend aus, und funde man fast keinen Deutschen mehr, in dem Alles weggeflüchtet Were, undt die bauren haussirten ärger Alls der Feindt. Wie Er auff Jewe gewesen habe Er Vernommen dass die bauren den Cubbias mit den messer Ein auge aussgestochen und die beyden Höfes Wächtern Erbärmlich mit Schlägen Zugerichtet Weilen Sie Anfänglich, ihnen Keine Gewalt Zu üben verstatten wollten.

So viel in der Eyle

Dieses habe auss dess Expresen munde Aufgesetzt. Dorpt d: 20 Sept: 1700

Joh. Remmin
p: t pro Consul.

Akadeemiline Ajaloo-Selts 1924./25. tegevusaastal.

Akadeemiline Ajaloo-Selts võis oma hiljutisel aastakoosolekul rahuldustundega tagasi vaadata viieaastasele tööle. Vähemalt osa neist eesmärkidest, mis püstitasid seltsile 11. märtsil 1920. a. ta asutajad, on saavutatud, nii mitmel alal töö täies hoos käimas, nii mitmed uued tööd ja ülesanded üles kerkinud. Nii tahab selts lähemal aastail erilist tähelepanu pöörda ajaloolise materjali korraldamisele ja väljaandmisele, mis oleks eeltööks meie ajaloo tulevastele uurimustele, tahab ikka laiemaid ringkondi koondada enese ümber, et töö oleks hoogus ja saavutused avarad.

Seltsil on senni olnud 54 koosolekut. Selle arvuga on märgitav üks haru, ühtlasi kõige vanem haru seltsi tegevusest, mis tahtis koondada ajaloo harrastajaid, huve äratada ja elustada, teadmisi arendada ja süvendada esitatavate teaduslike ettekannete ja omavaheliste läbirääkimiste kaudu. Kuigi vast mitte mõeldavalt elavad, on seltsi koosolekud siiski omanud teatava kindla rühma osavõtjaid nii üliõpilaste kui õpetajate ringkonnas; kõnelejaist pole puudus olnud ja läbirääkimised on, eriti möödunud aastal, olnud tihti väga elavad. Eriti tähtis on siinjuures märkida kaht asjaolu, mida seltsi juhatus alati on taotelnud ja mis nüüd täies määras saavutatud: see on Eesti ajaloo iseseisvat, edasiviivat käsitlemist ja üliõpilaste aktiivset osavõttu. Möödunud tööaasta 12 koosolekul esitatud 21-st referaadist olid 13 üliõpilasilt (esimesel aastal 2), ülikooli õppejõududelt 8 (esimesel aastal 10); 17 referaati olid pühendatud kodumaa ajaloo ainetele, kuna 4 oli üldajaloo alalt.

Koosolekute kõrval on seltsil aja jooksul tekkinud terve rida tööalu, mis senni laiematele ringidele ehk vähem tuntud, kuid mille väärtus on kindlasti suur. Et mõnd ettekujutust anda sellest töö kasvamisest, saagu siin esitatud mõned arvud: tegevusaastal 1920./21., s. o. esimesel aastal, oli seltsi rahaline läbikäik mk. 525; tegevusaasta 1925./26. eelarve on kokku seatud mk. 1.178.500 peale. Selle tööpiiride avardumise materiaalselt kergendab peamiselt vastutulek Vabariigi Valitsuse, Tartu Ülikooli ja seltskonna poolt.

„Ajaloolise Ajakirja“ kaudu, mis alustas 1925. a. oma neljandat aastakäiku, on seltsil võimalus tutvustada laiemaid ringkondi ajalooeaduse edusammudega meil ja mujal. Ajakirja on toetanud paljud kaastöölised, loobudes tavalisest honorarist: ka on kujunenud kindel lugejaskond, mille tõttu materiaalne kulu ajakirja väljaandmiseks seltsil aegajalt väheneb ja võimalus avaneb ajakirja suurendada.

Endiste suvede eeskujul töötasid 1924. a. seltsi 5 stipendiaati (ühes viie Eesti Kirjanduse Seltsi omaga) Lääne- ja Hiiumaal, üks Tallinna linna arhiivis; tänavu lähevad seltsi ülesandel 5 töötajat Pärnumaale, üks kodumaa pelgupaiku uurima. Tehtud töö tulemuseks on suur kogu materjali osalt täiendava, osalt aga sootuks uusi seisukohti loova tähendusega meie uuema ajaloo suhtes ja võrdlemisi täieline ülevaade meie arhiivide seisukorrast. Töö aktuaalset iseloomu arvestades tahetakse tuleval suvel rakendada tegevusse 10 stipendiaati.

Eesti ajaloo bibliograafia koostamise alal on jätkatud eelmisel aruandeaastal alustatud „Livländische Geschichtsliteratur“ läbitöötamist. Peale selle on bibliografeerimise otstarbel läbi võetud ajaloolisi ja bibliograafilisi ajakirju ja väljaandeid a. 1914—1917.

Biograafilise Leksikoni toimetamistööd on niivõrd jõudsalt edenened, et Leksikoni I vihk sügisel 1925. a. K.-ü. „Looduse“ kirjasutusel trükkis läheb. Ka II vihu koostamiseks on kõik eeltööd juba tehtud, nii et vihk loodetavasti juba suvel a. 1926 trükkis ilmub.

Oma tööd jatkas ka Eesti ajaloo oskussõnastiku toimikond cand. H. Sepp'a juhatusel. Tööga on jõutud R täheni.

Ajaloo arhiivi ja üliõpilaste seminar- ja laudaturitööde trükkis avaldamiseks on eeltööd tehtud, materiaalseil põhjusil pidi aga nende ilmumine tulevaks aastaks edasilükatama.

Möödunud tegevusaasta juhatus oli järgmine: prof. A. R. Cederberg — esimees, cand. P. Treiberg — abiesimees, ül. H. Ottenson — kirja-toimetaja, ül. R. Kleis — laekahoidja, mag. H. Kruus ja ül. A. Oinas — juhatusliikmed. Praegusse juhatusse kuuluvad (valitud aastakoosolekul 3. mail 1925) prof. Cederberg, cand. Treiberg, ül-d Kleis, Ottenson, prof. Köpp ja mag. Kruus. Liikmeid on arvalt 100. Muudatustest seltsi elus võiks märkida põhikirja uuendamist ja seltsi registreerimist rahukogus.

Seltsi koosolekuil on aruandeaasta jooksul peetud järgmised referaadid.

28. sept. 1924. — P. Treiberg: „Versailles'i rahu a. 1919 uuemate avalduste põhjal“ (ilmus „Ajala. Ajakirjas“ nr. 3, 4 a. 1924). Samal koosolekul I. Libe: „1924. a. suvel Ridala kihelkonnas leitud „palvekirjad keisrile“. Üks neist esitab „Kiltsi, Assuküllä ja Hapsallo kirriko valla kohtu“ protokoll 7. juunist

1868. a. ja oli kirjutatud segaduste puhul ühenduses raharendile üleminekuga. Teise palvekirja tekst on pärit a. 1883 (84?). Dokument näib olevat esialgne kavand, kokkuseatud Spuhl-Rotalia poolt Aleksander III-dale õnnesooviks troonile astumise puhul. Palvekirjade tekstid üldtähtsat ei sisalda, kajastavad pigemini tookordseid kohalikke meeleolusid (üksik- asjaline aruanne E. K. Seltsi arhiivis).

26. okt. 1924 — prof. J. Kõpp: „Laiuse kihelkonna sise- ajaloo st XVIII a. s.“ Ettekanne tugib arhiivandmeil, saadud meie Keskarhiivist, Läti Riigiarhiivist, Tallinna Linnaarhiivist j. m. Kõige vanem dokument on seejuures 1725. a. „kirikukatsumise“ protokoll, leitud kõneleja poolt mõõdunud suvel Riias. Korduvate kiriku visitat- siooni protokollide kõrval on kasutatavad aastast 1780 peale kiriku kon- vendi protokollid, a. 1786 „koolikatsumise“ protokoll, lühike kirikukroo- nika kirikuõpetajailt Mühlings'ilt, Jannauit j. m. Need allikad, ehkki neis statistikale, samuti eestlastesse puutuvatele asjaoludele nõrk tähele- panu pöördud, võimaldavad nii mõneski suhtes heredama pildi Laiuse kihelkonnast XVIII a. s. kui see meil teistest kodumaa kihelkonnist olemas.

Jälgides rahva arvu kõikumust käsitledavas ajajärgus, leiame, et Rootsi aja lõpul märgitud 300 pere asemel a. 1725 sõja ja sellega kaasaskäinud hävituste mõjul neid on ainult 120. A. 1734 on perede arv 233, millist kiiret kasvu vaevalt võib loomuliku juurdekasvu arvele panna, pigemini peab oletama juurdevoolu välispoolt. A. 1739 on esitatud kõik tänapäev tuntud külad, seejuures veel terve rida teisi, mis praegu kadunud või seisab nende asemel mõis või üksik talu. Ka esineb Kossi-Võhma (praegu Kõssimaa) küla, millest näilikult tuletatud keskaegne Laiuse nimetus Vemel (ka Vemela, Vaymel j. m.). Aastast 1766 on teada täpne kihelkonna liigete arv, nim. 4700, a. 1775 on see 5190.

Vaadeldes statistikat sündinute ja surnute üle a. 1739—1757, näeme, et surnute arv 45—50% sündinute arvust, misjuures tavaliselt 50—60% surnuist langeb alla 10 a. lastele. Arvud kõnelevad küllalt selgelt, kui raskeis tingimuses kasvasid Eesti talupoegade lapsed. Laste ristimise asjus näib Laiusel kindel kord valitsenud olevat. A. 1766 tunnistas kiriku- õpetaja, et lapsed ristitakse tavaliselt teisel või kolmandal päeval; hiljem koondati see talitus pühapäevadele ja lubati ka kõstrit ja talupoega, tingi- musel, et ta pole joodik, lapsi ristida.

Koolidest XVIII a. s. esimesel poolel pole kõnet. Püsisid kiriku- õpetaja n. n. kodukatsumised ja loetamised kirikus. A. 1752 on Laiusel iseseisev koolimaja 36 õpilasega. Kooliaeg kestab Mardist Ülestõusu pühadeni; koolis käidi 1—3 talvel. Kirikuõpetajale tehti ülesandeks (a. 1752) kooliealised lapsed mõisa teatada, kust nad siis kooli käsutati. Laste puudumise korral karistati vanemaid kolmel esimesel nädalal rahatrah- viga, hiljem vitstega. A. 1766 on olemas kindel leer, mis kestis 6 nädalat. Samast aastast teatatakse kihelkonnas olevat 7 mõisakooli, kus õpivad 147 last, a. 1775—225. A. 1786 ülemaalse visitatsiooni puhul konsta- teeritakse Laiusel koolimaja „korstna ja akendega“. Sügisel tulla lapsed hulganisti kokku, kuid kevadeks olla tihti kõik kadunud. Ellakveres mainitakse naine kooliõpetajana ja toonitatakse ta tublidust. Kooliõpe- tajad pole ise oma seisukorraga kaugeltki rahul: nii on üks neist just kooli visitatsiooni ajal voores, mõisale määratakse selle eest trahv. Maaga

kooliõpetajad ei saanud kõrvalpalka, maata said 6 vakka rukist, 2 vakka otri, seejuures maksis iga peremees ühe mati rukist, puuduva osa ja odrad andis mõis. A. 1752 tunnistab kindralsuperintendent Zimmermann, et koolid Laiusel heas korras. A. 1775 mainitakse 2626 lugeda oskajat kihelkonnas, millist arvu muide väga tagasihoidlikult peab usaldama.

Rootsiaegseid kitsendavaid määrusi talupoegade pulmade pühitsemise ulatuse kohta korratatakse ka Vene ajal. A. 1752 teatab aga Laiuse mõisa valitseja, et alla nädala ükski pulm ei kesta. Otsustatakse: kahe nädala jooksul aastas olgu kogu kihelkonna pulmad peetud, leskedele ja „tähtsatel põhjustel“ erandi tehes. On tuntud määruised talupoegade kirikuskäämise kohta. Rahvas kaebab korduvalt, et töö mõisais laupäeviti liig hilja lõpeb ja esmaspäeviti liig vara algab — kirikuskäämiseks ei jätkuvat aega. A. 1766 on Tähtvere talupojad laupäeviti vabad, Laiusel pääsevad nad aga alles kukelaulu ajal mõisast, mujal mõisais päikese veerul. Uuendatakse määrus, et teolised laupäeviti varem koju lastaks, samuti korratatakse korraldusi igapäise palvetamise kohta mõisais. Laiusel ei tunta kiriku sammast, ehkki käsutatud on seda püstitada. A. 1796 otsustab kirikukonvent kaotada n. n. kirikukoti, mis jumalateenistust segavat. Mõisnikud kohustuvad selle asemel igaüks aastas 1 rubla maksma kirikukassasse.

A. 1730 on tuntud suurem protsess talupoegade ja kirikuõpetaja vahel päevade pärast kirikumõisale. Protsess lõppes tagajärjetult talupojale. A. 1792 müüb tuntud Laiuse kirikuõpetaja Jannau, sel puhul täiesti oma aja vaimus toimides, 10 kirikumõisa talupoega ja ostab nad oma Võitvere mõisa jaoks 600 rubla eest. A. 1756 tapeti Vaimastvere mõisnik ooberst Schwarz sama valla tüdruku poolt. Kirikuõpetaja Mühlings mõistab mõisniku eluviisid hukka ja keeldub teda matmast. Alles Riia õuekohtu otsuse peale maetakse tapetu. Süüalune anti Tartu õuekohtule üle, kuid asja käigu lõpp on senni teadmata. Sündmust mäletab Laiuse rahvas veel tänapäev.

9. nov. prof. M. J. Eisen: „Kuusalu rahutuste peategelane Mikk Kivi“. Kuusalu rahutused on üheaegsed Mahtra sõjaga ja esile kutsutud rahva pettumusega Aleksander II reformes. Kolga mõisniku parun Fersen'i nõuet teoorjust edasi teha ei täideta. Asi läheb lahendamiseks adrakohtuniku kätte, kelle ees siis Mikk Kivi esineb teiste eestkostjana. Sõnavahetus lõpeb käsitsi rüelemisega. Kivi vangistatakse ja antakse sõjakohtu alla. Kuu aja pärast kinnitab kindralkuberner ta surmaotsuse, mis hiljem muudetakse: 4 kord 100 soldati vahel kadalippu jooksta, 2 aastat sunnitööd ja jäädavaks Siberi asuda. 3. märtsil 1859 saadetakse Kolga mõisa õues nuhtluse esimene osa täide 300 soldati ja hulga ülemate juuresolekul. Kivi süü piirdus ägedusega adrakohtuniku vastu, kuid see oli tingitud viimase väljakutsuvast ülesastumisest.

Samal koosolekul ül. R. Kleis: „Ajaloo allikate mõistest ja klassifikatsioonist“. Ajaloo metodoloogias on tema praktilise tähtsusega eriosa juures, mis käsitleb neid üksikuid meetodilisi põhimõtteid ja võtteid, mis ajaloo uurimise õiges teaduslikus suunas võimaldavad, sama tarviline tema teoreetilisel üldosa. On küsimusi ja seisukohti ajalooteaduse põhiprobleemides, millistes iga ajaloolane teatava määraneni peab olema orienteerunud, mis näilikut arvesse ei tule praktilises uurimistöös.

kuid seda vaid näilikult, kuna nad ajaloolase teadvuses mõju omavad ja tema töö suuna mõjutavad. Siia kuuluvad ka küsimused ajaloo allikast: mida kujutab endast ajaloo allikas, milles tema tähendus, millised on allikate kriitika ja interpretatsiooni loogilised alused j. n. e.

Käsitelles ajaloo allika mõistet ja võrreldes selle definitsioone mõne metodoloogi juures, peatub kõneleja pikemalt Lappo-Danilevski arutustel, kusjuures ajaloo allikaks osutub: inimliku psüühika realiseeritud produkt, mis kõlbulik ajaloolise tähendusega faktide uurimiseks. Et ajaloo allika mõistet, sisu ja ulatust täpsemalt selgitada, peaks peatuma ajaloo allikate pealiikide iseloomustamisel. Allikate süstematiseerimine omab tähtsuse ka veel selles suhtes, et sellest on tingitud nende uurimismetoodide varjundid. Senni on puudunud ühtlane ja üldtunnustatud ajaloo allikate klassifikatsioon, kuna on puudunud kindlad klassifikatsiooni alused. Kõige harilikum on vast ajaloo allikate kahte pealiiki liigitamine: jäänused ja traditsioon. Lähtekohaks on asjaolu, kas allikas ilmeneb tendents teatud ajaloolist materjali järeilmale jäädvustada või mitte; seega on liigituse aluseks mitte mõni kaasasündinud erinevus, vaid hiljem leitud, otstarbekohasuse seisukohalt tarvitusele võetud vahetegemine. Veel suuremaid puudusi omavad teised liigitused.

Pikemalt on liigituse lähtekohtadel peatunud Lappo-Danilevski. Hinnates allikaid nende tähenduse järgi ajalooliseks tunnetamiseks, võib neid liigitada 1) nende väärtuse järgi üldse ajaloolise tõelisuse tunnetamiseks, 2) nende iseloomustava sisu väärtuse järgi antud liigi ajalooliste faktide uurimiseks. Vastavalt sellele liigitab Lappo-Danilevski allikad fakti kujutavateks ja fakti tähendavateks. Sellele liigitusele vastab harilikult allikate puhasempiiriline jaotamine asjalisteks ja kirjalikkudeks. Tunnetusteoreetiliselt seisukohalt, tunnetava subjekti läheduse järgi tema uurimisobjektile, jõuab ta ajaloo allikate liigitamiseni kahes pealiigis: kultuuri jäänused ja ajaloo traditsioon. Realistlikust seisukohast võib seda jaotust sarnastada ka objektiivselt antud allikate positiivse jaotusega: siis oleneb jaotus nendesse kahte pealiiki sellest, mida mõista ajaloolasele objektiivselt antud kultuuri jäänuse või traditsiooni all. Defineerinud need, peatub kõneleja mõlema liigi all-liikidel: 1) kultuuri reproduktsioonel, kultuuri jäänustel kitsamas mõttes, kultuuri produktidel, 2) puhtal ja segatud traditsioonil. Ajaloo allikate liigitusel nende konkreetsisu järgi tuletab Lappo-Danilevski faktilise ja normatiivse sisuga allikad.

23. nov. ül. A. Karu: „Tallinna garnisoni kapitulasioon sügisel a. 1710“. Referaat on kirjutatud Põhjamaade ajaloo seminartööna ja sellena teataval määral piiratud, kuna Tallinna linna ja Eestimaa aadli kapitulasioonele pühendatud erikäsitlused. 1710. aastaga kaotab Rootsi riik Läänemeremail oma tegeliku võimu. Maa vallutatud varem, kapituleeruvad sel aastal Riia, Pärnu ja Rootsi võimu viimne asukoht — Tallinn, vähe üle ühekuulise piiramise järgi 29. sept. 1710 katku hävituse tagajärjel, nagu ajalookirjanduses toonitatud. Sügavama sideme puudumine kunagi Rootsi riigi ja Läänemeremaade vahel sai saatuslikuks esimesele momendil, mil kuningas sunnitud oli provintside kaitsmises tugima eestkätt kohalikkudele jõududele. Tallinna kindlustamist ei võinud sõja raskustega koormatud kodanikkond küllaldaselt toetada, liiatigi olles isiklikkude huvide eest väljas ajal, mil venelased

kapituleerunud linnele jagasid ohtraid õigusid. Vaevatud vägede kõrval, kellele alati tohib piiratud lootusi panna, moodustas kaaluva osa Tallinna kaitseväest aadel, kelle ridadest oli ka asekuberner Patkul. Rootsi riigi ja Liivi aadli terav vahekord ning viimase alatine silmitagemine võitjale poolele on aga küllaldaselt tuntud. Usaldatavam Rootsi element garnisonis oli piiramise ajal tähtsusetu.

Üldine garnisoni arv ulatus vähe üle 5000 mehe. Augusti algul Lasnamäel laagrisse asuva Vene väe arv pole täpselt teada, igatahes ei olnud arviliselt kummalgi poolel erilist ülekaalu. Küll aga oli Rootsi garnison hästi varustatud ja ta seisukoht kindlustatud, linnale juurdepääs seejuures mere ja Teliskopli poolt kogu aeg vaba. Selge on, et linn ei kapituleerunud sõjalise tegevuse tagajärjel. Mõlemad pooled seisavad kuuaega peaaegu täiesti tegevusetu, lastes katkul end hävitada, mis sel moel lõpuks osutubki üheks tõeliseks kapitulatsioonipõhjuseks. Venelased kindralleitnant Baueriga eesotsas püüavad Tallinnagi all sama poliitikat ajada, mida Vene valitsus üldiselt Läänemeremaade suhtes ajas, nimelt universaalide ja lubaduste kaudu võita maa elanikke oma poole. Kirjanduses on märkusi, mis salajasemat ühendust piiratud ja piirajate vahel oletada lasevad. Lisaks tuleb andmeid, mis õieti kahtlaselt asekuberner Patkuli teguviisi iseloomustavad — nii Greiffenhagenil Tallinna arhiivi materjali põhjal kui Rutenschiöldil raportis kuningale. Patkuli on süüdistatud ta korralduste otstarbetuses ja ebakohasuses; veel enam, Rootsi abivägede kohale jõudes septembris arutatakse Tallinnas väljatungi tarvidust ja siis otsekohe süüdistatakse Patkuli selle takistamises ja venelastega salajasel läbikäimises. Aadel näilikult toetas Patkuli teguviisi täie innuga, samuti Nieroth kapitulatsioonile alla kirjutades. Rootsi abiväed on oma algatusel püüdnud mõnevõrra aktiivsed olla, millel aga muidugi ei võinud olla suuremat olulist tähtsust.

Kapitulatsioonile eelsündmused ja selle sisu selgitavad vastastikku üksteist. Rootsi riigi nii sõjalise kui tsiviilvõimu edustajana on Patkul täieliselt unustanud Rootsi huvid aadli ja linna suhtes, mille kaitsmist vähemalt vormis oleksime oodanud. P. 26 põhjal on teadlikult jäetud seisuste õigused nende eneste määrata, kes loomulikult ei hakanud arvestama Rootsi riigi huve. Hooletusse on jäänud samuti Rootsi riigi sõjaväe huvid, välja arvatud abiväed, kellele tingiti äramineku vabadus. Kapitulationis on esikohal tähtsusetult punktid, mis korraldavad sõjaväelaste siiajäämist, otsekui arvestades nende alatist siiajäämist, kuna tsiviil-mahajääjate õigused, peale üksikutele eesõiguste nõutamise, ülekaalus aadlile, ei leia loetelus kaitset. Üldse ei tundu Tallinna garnisoni kapitulationis hoolt maa põhjalikumaks evakueerimise eest. Ei esitatud ka tingimust, et Rootsi vägesid ei kasutataks sama riigi vastu, nagu see Pärnu all oli sündinud ja Tallinna all hiljem kordus. Venelastele on sarnased kapitulationipunktid näilikult hästi vastuvõetavad olnud. Rootsi viimne võim ei lahkunud Läänemeremailt niivõrd sõjaliste kaotuste tagajärjel, kuivõrd parajal silmapilgul kohaliku võimukandvama elemendi isiklikkude huvide mõjul tehtud üleandmistele tõttu üldse ja Tallinnas eriti. On esialgu kindlate dokumentaalsete tõenduste puudumisel veel raske öelda, kas meil on siin tegu täielise äraandmisega, kuid saamatus ja nimelt just tahtmatu Patkuli ja teiste juhtivate sõjameeste poolt Rootsi

riigi huvide eest valvel olla on täitsa kindel ja sõduri seisukohalt ei ole seegi kaugel äraandmisest.

Samal koosolekul prof. A. R. Cederberg: „Vana Liivi kroonika Linköpingi raamatukogus“. Prof. Cederberg on leidnud Linköpingis osalise ärakirja Jürgen Helms'i kroonikast, kes senni tuntud väheste andmete põhjal Arndtil, Gadebuschil, Recke-Napiersyl. Kroonika teated, mitte küll olles, nagu öeldud, sõnasõnaline ärakiri Russovist, Henningist j. t., sisuliselt uut ei paku; kroonika väärtus seisab enim esitatud vanus piltes.

7. dets. mag. H. Kruus: „Eesti opositsioonist Tartu linna omavalitsuses a. 1878—1914“. Referent peatub esmalt Tartu linna omavalitsusliku korralduse juures kunni esimese Vene linnaseaduse maksmapanekuni a. 1877 ja selgitab üldjoontes neid põhjusi, miks Eesti opositsioonil vana korra ajal võimatu oli avalduda. Ühe takistusena toonitab ta siin linna sennist õiguslikku korraldust, millesse 1877. aasta töi olulise muutuse: linna omavalitsus organiseeriti nüüd kõigist maksualustest, kusjuures valijaskond jagati maksude suuruse järgi kolme klassi, millest igaüks valis ühe kolmandiku (arvult 20) linnavolinikest. Esimestel linnavalimistel a. 1878 ei olnud Eesti vastasrind veel tekkinud. Ka järgmistel valimistel a. 1882 ei esita eestlased tugevamat opositsiooni. Neli aastat hiljem aga (a. 1886) on eestlaste ja sakslaste vahetorkord juba märksa teravamaks kujunenud. Hoolimata eestlaste esmakordsest kindlamast organisatsioonist ja elavamast kihitustööst viivad sakslased kõik oma kandidaadid läbi. Suurte vormiliste eksimuste pärast tühistatakse küll 1886. a. esimesed valimised, kuid sama aasta sügisel toimepandud uued valimised ei anna eestlastele siiski paremaid tulemusi. Viimased linnavalimised (a. 1891), mis Vene esimese linnaseaduse põhjal ette võeti, olid erakordselt loitud: iseseisva rühmana eestlased seekord ei esinegi.

Vene teine linnaseadus, mis kinnitati 11. juunil a. 1892, andis valimisõiguse ühetaolisuse alusel kinnisvarade omanikele, kusjuures varaobjektide väärtus Tartus pidi olema vähemalt 1000 rubla, milline määr eestlasile kindlasti oli liig kõrge. Kuid teatavas ulatuses avardas uus seadus Eesti opositsiooni väljavaateid. Sellest hoolimata jäid eestlased esialgu (1894. a. valimistel) iseseisva rühmana siiski esinemata. Ka järgmistel valimistel (a. 1898) on Eesti opositsioon nõrk. Sakslastega kokkuleppel pääsevad seekord linnavolikokku ka rida eestlasi, nende hulgas „Oleviku“ toimetaja Grenzstein ja „Postimehe“ toimetaja Hermann, kuid silmapaistvamat tegevust Eesti opositsiooni kasvatamiseks nad linnavolikogus ei avalda.

1902. a. linnavalimised teostuvad eestlaste ja sakslaste kokkuleppevaimus ja on säärastena viimased Tartu omavalitsuse ajaloos. Eestlased saavad seekord linnavolikokku võrdlemisi rohkearvulise rühma oma agara juhi J. Tõnissoni eestvõttel. Ja siit peale algab Eesti opositsiooni kasvamisest Tartu omavalitsuses eriti hoogus ajajärk. Töötatakse haridusolude parandamise, linna tapamaja asutamise, tervishoidlike sundmääruste maksma paneku j. m. eest. Kogu Tõnissoni volikogus oleku aeg (kunni a. 1906) on endine rahu ja kodune asjaajamine linnavalitsuses kadunud, ehkki eestlaste protestid nii linnavolikogus kui kuberneris ees olid tavaliselt

tagajärjetud. 1906. a. valimised mööduvad aja mõjul ärevalt. Kokkulepe sakslasiga puudub täieliselt. Viimased soetavad omale kunstlikult hulga hääli. Eestlased jäävad täieliselt alla. Eesti rühma juhiks saab K. Parts. Rahulikult möödub ka 1910. a. valimistele järgneva linnavolikogu tegevus. Viimastel valimistel tsaariaegses Tartus (a. 1914) kaotavad eestlased jällegi. Kuid Tartu linna omavalitsuses aastate kestes esinenud oppositsioonil oli siiski oma kasvatav mõju, mille tähtsus ei piirdu kohaliku linnaga.

Samal koosolekul ül. A. Lätti: „Ajaloos traditsioon Hiiust (Kärdla, Pühalepa)“. Kõneleja annab ülevaate Hiiu saare praegustest oludest, peatub siis mõningail asjalisil mälestusil, Vallipea mäel, Nõniba küla sõjaaukudel jne. ja esitab pikemalt Hiius nii levinud mereröövli Ungern-Sternbergi nimega seotud traditsiooni. Kindlasti pole siin tegu, nagu mõnel pool seletada püütud, ainult ühe protsessiga, mille tagajärjel kunagi üks U.-Sternberg Siberi saadetud; rahvas eraldab väga hästi selle loo Kõrgesaare tulitorniga seotud juttudest. Katku kohta esineb Hiiuski jutt kahest ellujäänust (aruanne Akad. Ajal.-Seltsi arhiivis).

8. veebr. 1925 ül. A. Soom: „Arhivaari ülesannetest teadusliku töö edendamiseks ja arhiivi ametnikkude ettevalmistusest“. Tutvustanud kuulajaid küsimuste lahendamiseks välismail (tugedes siin peamiselt Lõher'i „Archivlehre“le), püstitab kõneleja mõningaid sihtjooni Eesti arhiividele. Arhiiviametniku ülesanded on laialdased: ta peab suutma soovijale abiks olla aine kätteleidmises, arhivaali hindamises ja tarvitamises, ametiasutustele ära kirju ja tõlkeid teha jne. Meil Eestis on arhiivi otsekohesele korraldamisele kasuks muretseda administratiiv- ja kohtuasutuste ülevaated, nende ajalood, topograafiliselt kindlaks teha nende võimupiirid jne. Laiemalt võttes peab arhivaar tutvustama teadusilmale arhiivi sisu, äratama huvi kogude vastu, uurimise hõlbustuseks trükki toimetama tähtsamad dokumendid, kokku seadma registrid jne.

Tähtis on arhiivile ta ülesannete täitmisel esijoones valitsuse seisukoht, millest ära ripuvad arhiivi majanduslikud ja õiguslikud võimalused. Teine tähtis arhiivi töö edukuse eeltingimus on teaduslikult ettevalmistatud arhiiviametnikkond. Mõnes välisriigis, näit. Skandinaavia riikides ja Soomes, on vastava akadeemilise hariduse kõrval ainult täiendav praktika nõutud; Prantsuse „École des Chartes“i, endistesse Vene arkeoloogilistesse instituutidesse või Müncheni arhiivkursustele pääsesid akadeemilise haridusega isikud, õppides neis veel 2—3 aastat, lisaks praktiseerides arhiivis. Vastavalt on õppekavad eri mais laialdased ja mitmekesised. Kõneleja esitab üksikasjaliselt Lõheri normid Saksa arhiiviametnikkudele, samuti tutvustab Hollandi, Prantsuse, Itaalia, Skandinaavia, Poola ja Vene arhiivõppeasutuste nõuetega. — Loomulik on, et väiksel riigil, nagu Eesti, kus vast mitme aasta kohta üht arhivaari vaja, ei saa tahta arhiivikooli asutamist. Välismail ettevalmistunud stipendiaadid suudaksid meie omapärastes oludes vaevalt täiel määral oma teadmisi kasutada. Kõneleja soovib esialgseks küsimuse lahendamiseks arhiiviametnikuks ettevalmistuvale võimaldada valida vastavaid aineid meie ülikooli nii filosoofia- kui ka õigusteaduskonnas. Valitsus võiks stipendiumite kaudu võimaldada hiljem praktiseerimise mõnes väljamaa eeskujulises arhiivis.

Arhiivi juhatus peaks püüdma neid jõude siduda arhiiviga, loobudes juhuslikest töötajast.

Samal koosolekul ü. l. O. Männik: „Ülevaade stipendiaat-tööst Hanilas, Varblas ja Karuses“ (Ajaloo-Seltsi arhiivis).

22. veebr. ü. l. M. Aškevitš: „Tallinna linnaarhiiv“. Tallinna linnaarhiiv pole mitte ainult meie maal tähtsam linnaarhiiv, vaid üks tähtsamaist põhjamais üldse. Arhiivi ajalugu vaadeldes tähendab kõneleja, et XIX a. s. kesken oli arhiiv täitsa korraldamata. Korraldustööde algatajaks oli Fr. v. Bunge a. 1843. Mõne aastakümnelise vaheaja järgi jätkati tööd (a. 1883) Theodor Schiemanni, hiljem G. v. Hanseni, siis Otto Greiffenhageni ja tänapäev Paul Johanseni poolt. Arhiivi sisu jaguneb kaheks pealiigiks: raamatud ja aktid. Esimese liigi peaosakonnad on: 1. Codices manuscripti (väärtuslikumad on 4 Lüübeki õiguse käsikirja XIII ja XVI a. s.). 2. Linna raamatud (Stadtbücher), kõige vanem neist kuulub 1361. aastasse, eriti arvukad XV a. s. peale. Suurima tähtsuse omavad seejuures n. n. „Denkelbuchid“ (kõige vanem a. 1382—1518), linna ja kodanikkude varandusliku seisukorra peegeldus, n. n. „Erbebücher“ XIV a. s. peale ja „Buch der Wetherren“ (a. 1394—1570). Suure tähtsusega on edasi saatekirjad, algul katkendlikud, kuid a. 1515—1626 täieliselt alalhoidunud, siis alamkohtu protokollid (a. 1479), Lüübeki appelleeritud kohtuotsused a. 1458—1515, linna-otsused a. 1514—1569. Kõrge poliitilise väärtusega on „Konzeptbücher“ ehk „Missivbücher“, 1385. a. alates, üksikasjalised Tallinna poliitilise elu peegeldused. 3. Rae protokollid (a. 1526 alates), 4. Gildide põhikirjad, n. n. Schragen XIV—XVIII a. s. 5. Linna rahaasjandust puutuvad raamatud, esijoonel „Kämmereibücher“ XIV—XVIII a. s. Erilise tähtsusega on ka vakuraamatud ja linna rendiraamatud. 6. Päranduse nimestikud. 7. Kaupmeeste raamatud, mis tähtsast materjali annavad kaubandusajaloole XIV a. s. alates. 8. Sadama raamatud.

Arhiivis leiduvad aktid täiendavad andmeid linna majandusliku elu kohta, nimelt osakonnad: linna rahandus, rahaolud XIV a. s. alates, kaubandus XIV a. s. alates, kusjuures eriti rõhutama peab kaupmeeste kirju XV a. s. peale, linna põllumajandus, gildid ja ametid j. t. Õigusliku olukorraga teevad tegemist järgmised osakonnad: XV. a. s. juriidilised paberid, XVI ja XVII a. s. protsessid ja osakond „Criminalia“. Sisepoliitilist elu peegeldavad osakonnad: maa-asjad (eriti ka talupoegade kohta tähtis), XIV—XVI a. s. maapäevade ja seisuste-päevade retsessid ja relatsioonid, Liivimaa linnad (Tallinna kirjavahetus teiste Liivi linnadega XVIII a. s. lõpuni), osakond Liivi sõda (eriti Tallinna piiramist a. 1570—71, 1577 puudutav). Terve rida osakondi käsitlevad XVII ja XVIII aastasada näit, kindralkuberneri kirjad, ülemkomandantide kirjad, justiitskolleegiumi reskriptid j. t. Ka kiriku ajalugu leiab valgustamist mitmes vastavas osakonnas, mille dokumentidest väärivad nimetamist: Georg Mülleri 33 eestikeelset jutlust a. 1600—1606, piiskop Rudbeckiuse visitatsiooni protokollid XVII a. s. j. t. Tallinna suhteid välismaade ja linnega valgustavad osakonnad: saatkonnad, Suecia, Danica, Polonica, Russica, Hansa, kirja kontseptid ja sissetulnud kirjad. Lõpuks juhib referent tähelepanu põhidokumentide kogule XIII. a. s. alates.

Samal koosolekul ül. Mauer: „Näiteid ajaloo traditsioonist Kullamaal“. Asjalisist mälestusist väärib esijoones tähelepanu tüübiline keskaegne Kolovere loss (nimi tuletatud sõnust „kole veri“, sõja aegade mälestusena). „Orgmägi“, paar klm. lossist on näilikut vana linnamägi. „Liivimõis“ olla a. 1389 rüütel Lieveni poolt omandatud ta Riia maal asunud maade vastu. Patsu soos on n. n. Kellamägi, kus olevat peidus Haapsalu lossi varandus ja kiriku kell. Luiste mõisa pargis on 11 (varem 12) põlist kuuske, kuhu rahva jutu järele maetud 12 hõbe apostlit, näilikut kujud. Jõeääre küla esineb teistest rikkuselt; Orlov oma ajal Koloveres olles annud talud rendile; a. 1859 osteti siin esimesed talud kogu kihelkonnas. Huvitav ja rikkalik on rahva mälestus Kolovere omanikkudest Buxhöwdenitest, mida kõneleja illustreerib näidetege. Lõpuks peatub kõneleja Loosalu küla neljal Rootsi-aegsel dokumendil (aruanne E. K. Seltsi arhiivis).

8. märtsil ül. J. Vasar: Karl Schirren ajaloolasena“. Toonud eluloolisi andmeid, asub kõneleja Schirreni elutöö vaatlusele. Eriti Baltimail on Schirren suure populaarsuse omandanud poliitikategelasena, esijoones oma Liivi autonoomia kaitseks Vene panslavistide, eriti J. Samarini pealetungimiste vastu kirjutatud kuulsa „Livländische Antwort'iga“. Sennised käsitlused Schirrenist, esijoones terve rida ta surma puhul kirjutatud nekrolooge (Hallendorff, Hausmann, Rachfahl j. t.) tõstavadki ta poliitilist tähtsust esile. Nooremas elueas avaldas Schirren mitmed tööd geograafia ja statistika alal, samuti mõned tuntud tööd ajaloo topograafiast. Alles nende kaudu siirdus Schirren puhasajaloo käsitlemisele. Schirreni ajalooliste tööde arv on võrdlemisi suur; enamiku neist moodustavad aga lühikesed retsensioonid Põhja sõja ajajärku puutuvate raamatute üle.

Kõneleja käsitleb Schirreni ajaloolist toodangut kolmes ajajärgus. Esimene ajajärk, kus Schirren produtseeris ühenduses akadeemilise tööga (läinud a. s. viiekümneandad aastad) on annud tähtsamana ühe tähtsama töö kogu Schirreni toodangus, nimelt „Beitrag zum Verständnis des Liber Census Daniae“ a. 1859, esijoones Breverni sellekohase töö arvustus, mitmeti selgitav ja täiendav, kuid n. ö. hüperkriitiline, nagu kõneleja illustreeris seda näidete varal. Siin esinevad õieti teravalt Schirreni tüübilised jooned: ta analüütiliskriitilise mõistuse ülekaal loova fantaasia üle. Teine ajajärk Schirreni ajaloolises loomingu algab a. 1859 ja lõpeb ta lahkumisega kodumaalt a. 1869. Nende kümne aasta kestes on Schirreni peategevus sihitud poliitikale ja selle ajajärgu ajaloolised tööd on tingitud ta poliitilistest sihtidest. Schirren astus teravalt välja sel ajajärgul Vene ajakirjanduses iseäranis ägedaks muutunud pealekäämiste vastu Liivi autonoomiale. A. 1863 ja 1864 ilmuva „Dorpater Tageblatti“ pea kõik juhtkirjad on Schirreni sulest ja nii mõnedki neist puudutavad ka ajaloolisi aineid. Kujunenud olukorra juures oli vaja selgitada Balti saksluse laiematele kihtidele käesolevat poliitilist momenti. Seda arvas Schirren kõige paremini võivat teha minevikust oleviku jaoks õpetust nõutades.

Nendele motiividele vastavalt hakkab Schirreni huvi sest ajast peale koonduma Liivi iseseisvuse kaotamise ja Põhja sõja ajajärgu peale. Viimasest on ta kinni pidanud oma surmani. Selle ajajärgu uurimiste viljana

esineb seeria ajaloolisi ettekandeid, millest tähtsamad on Wolter v. Plettenbergi üle (a. 1861), Burchard Waldis'i üle (a. 1861) ja Patkuli üle (a. 1869). Neis tõis kõneleb Schirren esijoones kui tuline patrioot, mitte kui objektiivne ajaloolane. Igatahes on Schirren hiljem oma laialdaste uurimiste tõttu Põhja sõja ajaloo üle neis tõis tunduvalt pettunud. Tähtsad on siin selgemini kui mujal esitatud Schirreni ajaloo filosoofilised vaated: ühest küljest ajaloolise individualiteedi ja teisest küljest kausaliteedi tihti liigne rõhutamine (eriti iseloomustav on ses suhtes ta tugevana ja tahtekana kujutatud Plettenbergi lootusetu võitlus langeva Liivi eest). A. 1869 järgi, mil Schirren sunnitud oli Baltimaalt lahkuma, pühendas ta enda täieliselt juba varem valitud ülesandele, Põhja sõja ja selle eelajaloo uurimisele, kasutades välismaade arhiive. Kuid nii Põhja sõja kui Patkuli ajalugu jäid kirjutamata. Võib olla mõjusid seks kaasa pettumused oma endistes kangelastes, kui ta poliitikast võõrdudes jälle kriitilisemalt asju käsitama hakkas. Selle ajajärgu väike toodang piirdub esijoones retsensiooniga Põhja sõja ajalugu puudutavate raamatute üle (Carlsoni, Brückneri, Martensi j. t. tööd). Need arvustused pakuvad mitmeti uut Põhja sõja tekkimise põhjuste ja Karl XII hinnangu suhtes.

Tähtsad on Schirreni teened ajaloolise materjali kogujana. Kaaluvama osa moodustavad siin senni trükis avaldamata arhiivaalide välja kirjutused (arvult üle 82.000) Põhja sõja ajaloo üle, mis ta pärandusena üle läksid Liivi rüütelkonnale ja praegu Stockholmis riigiarhiivis asuvad. Trükis ilmunust on tähtsamad: a. 1861—85 väljaantud „Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit“ ja a. 1865 ilmunud „Liivi maapäevade retsessid“.

Samal koosolekul ül. M. Kiiseman: „Vene usu tulek ja 1905. aasta Märjamaal rahva traditsiooni põhjal“. Vene usu tsentrumiks on kaks küla — Sõtküla ja Kasti, misjuures esimeses rahvas oma usku vahetas tavalistel ainelistel põhjustel, teises peamiselt teatavate isikute agitatsiooni tagajärjel. Märjamaa õigeusu kogudus on võrdlemisi noor, asutatud a. 1886. 1905. a. on rahva mälestuses „Suure mässu“ ehk „peksu aja“ nime all elav ja ühtlasi valus. Nagu mujalgi etendasid siin peaosas välispoolt sissetulnud jõud. Suure agarusega töötas hilisemal karistamishooajal mõisnikkudega kontaktis kohalik pastor Haller, kes seetõttu kogudusega niivõrd vastollu sattus, et hiljem sunnitud oli lahkuma. Pealekaebuste tagajärjel nuheldi Märjamaa meestest umbes 80, kuna 3 mahalastavat välispoolt olid. Peksmine sündis suure teatraalsuse ja toorusega. Tänapäeval mäletakse tollekordset vallavanemat ja ta abi, kes omal vastutusel nuhtlusviise pehmenanud laiemate pinkide muretsemise j. m. teel.

22. märtsil ül. E. Laid: „Kodumaa muistsed pelgupaigad“ (ilmunud „Ajak.“, nr. 1, 2, 1925).

Samal koosolekul arvustab prof. A. R. Cederberg Nieborowski tööd „Der deutsche Orden und Polen in der Zeit des grössten Konfliktes“ (ilmus „Ajak.“, nr. 1, 1925).

5. aprillil prof. M. J. Eisen: „Rootsi kuninga puud Eestis“. Rootsi valitsus on sügavad jäljed jätnud meie rahva mälestusse. Eriliselt on mälestused seotud Karl XII isikuga: viib is ju see

kuningas meie maal novembrist 1700 kuni maini 1701. Viimasega on ühendatud enamikus need puud, mis üle kogu Eesti on tuntud Rootsi kuninga puude nime all. Neist puist on osa üliloomulikult kasvama hakanud (kuiv kepp, look, ais jne.), seega ennustades hea Rootsi valitsuse tagasitulekut, — usk, mis veel suure ilmasõja päivil väljendus mõnel pool. Sarnaseid puud tuntakse Nõos, Vinni mõisas, Baltiskis, Narvas, Sangaste-Keenis, Patkūlas (Helmes) j. m. Loomulikult viisil kasvama hakanud puud tuntakse Paluperas, Vana-Antslas, Kirepis, Sangastes, Kanepis, Hummulis, Rāpinas, Vorbuses j. m. Nimetamisväärsed on Laiuse kiriku mõisa rohtaeda istutatud puud, kuna siin mälestus tööoludele enam vastaks, Karl XII kauast siinviibimist arvestades. Kõneleja toob näiteid teiste rahvaste mütoloogiast, kus esineb sama motiiv: kuivanud puu kasvama hakkamine. Eestis on see motiiv küll täitsa omapäraselt arenenud.

Samal koosolekul ül. H. Mühlberg: „Külade hävitamine ja rahva väljarändamine Emmaste ja Keina kihelkonnis Hiiu maal rahva traditsiooni põhjal“ (Esimene osa ilmus „Aj. Ajakirjas“, nr. 1, 1925). A. 1865, 1867 ja 1869 olid Hiius kevad aastad. On püütud kergendada rahva viletsust töö muretsemisega, vilja sisseveoga jne., kuid samas liikuma hakanud jutud parematest eluvõimalustest Venemaal lejavat elavat vastukõla. Juunis a. 1869 jõuavad esimesed väljarändajad Peterburi, kust nad äärmiselt viletsusse sattununa hiljem koju tagasi toimetatakse. Takistusist hoolimata on kiriku kroonika andmete põhjal umbes 150 inimest Emmastest ja Keinast väljarännanud (aruanne E. K. Seltsi arhiivis).

26. aprillil ül. K. Vanik: „Ülevaade kardinal Fleury poliitikast (algusest kuni II-se Wieneri alliansini)“. II Wieneri allians oli hästigi markeeritud pöördepunkt XVIII a. s. esimese poole poliitilises sündmustikus Lääne-Euroopas. Ka Prantsuse kardinal Fleury poliitikas oli mainitud alliansi teatava perioodi lõpp-punktiks. Seda enam vähem iseseisvat perioodi käsitleb käesolev referaat. Kokkuvõttes jõuab referent järgmistele otsustele. Fleury polnud Bourbon'i hertsogi poliitikaga rahul, ta katsus võimule tõustes seda muuta. Ta püüdis Hispaaniale läheneda, küll aga ka samal ajal Inglisega suhteid säilitada. Ühtlasi suutis ta ka Austriaga võrdlemisi hea vahekorra luua. Pariisi preliminariiate (31. V. 1727) tekkimisloos mängis Fleury õige silmapaistvat osa: talitas iseseisvalt, sundis Meriiriigidki järeleandmisele ega olnud, nagu küll on toonitatud, erilisel Inglise mõju all. Pariisi preliminariiate ja Pardo artiklite (6. III. 1728) loomise vahelisel ajajärgul hoidis Fleury tublistigi Hispaania poole, ent Inglise mõju Hov. Walpole'i isikus sundis teda ka Hispaaniaga teravamalt tooni tarvitama. Tagajärjeks oli umbusk ja pahameel Hispaania poolel. Sel ajajärgul on siis Inglise mõju küll juba silmatorkav. Soissons'i kongressil (suvel 1728) kaotas Fleury oma rahuarbiitri renommée'st paljugi, negotsieerides Austria saadiku Zinzendorfiga aegaviitvalt ja kõhklevalt, tekitades umbusku nii Hispaanias kui Meriirikides. Soissons'i kongressist kuni Sevilla lepinguni (9. XI. 1729) kaotas Fleury veelgi: kaotas nimelt võimaluse iseseisvalt toimida. Ingliseid ähvardasid Austriaga kokku leppida ja Hispaania nõudis oma garnisoni Itaalia aladele saatmise toetamist. Prantsusmaa pidi tahes või tahtmata ta soovidele vastu tulema, et lepingut Inglis-Austria-Hispaania vahel ära hoida. Sevilla

legingust, millega Hispaania garnison Itaalia lubati, — nii siis vahekord Austriaga äärmiselt pinevaks aeti, kunni II-se Wieneri allianssini (16. III, 1731) oli Fleury oma poliitilises tegevuses õige inertne. Siin paistab eriti silma ta kergeusklikkus inglaste vastu. Need tegid kõik, et Prantsus-Hispaania vahekorda halvendada ja läksid siis pärast ise Austria poole üle. Fleury ei teinud sel ajal enda kaitseks vähematki. Lõpuks leiab referent, et Prantsusmaa osutus II-ses Wieneri allianssis kaotajaks. Materjaalseks kaotuseks olid kaubanduslikud kahjud, tingitud pinevast vahekorrast Hispaaniaga. Poliitiline kuulsus ja mõju kahanes tal kahepaiksuse ja osalt inertse tõttu tublisti. Nende kaotuste ärahoidmiseks oli käsitletud perioodil eriti kaks võimalust olemas, mis aga kasutamata jäeti. Esimene võimalus oli Soissons'i konverentsi ajal. Siis oleks referendi arvates Fleury võinud pragmaatilist sanktsiooni pakutud tasu eest küll tunnustada, oleks sellega enam seisukorra peremeheks saanud. Teine juhus oli Sevilla lepingu ja II-se Wieneri allianssi vahelisel ajajärgul. Siin oleks energiline ja plaanikindel väljaastumine Austria vastu, ükskõik mis kujus, ja ka inglise tõelise meelsuse hoolas sondeerimine asja paljugi suutnud parandada.

3. mail prof. J. Kõpp: „Jooni Eesti haritlase psüholoogias ärkamise ajal“. Meie rahva minevikus kohtame õige varakult tüüpe, kes talurahva seisukorrast välja jõudnud. Nii on tuntud katoliku ajal mõned eestlased-preestrid, XVI. a. s. Tallinnamaal koguduse õpetaja j. t. Selles uues seltskonnas, kuhu talupoeg hariduse tõttu tõuseb, nähtakse rahvas toorest massi, kellele oma madalusest välja püüda isegi Jumala poolt keelatud. Isikus, kes uude ümbrusse tungib, nähtakse sissetungijat, kes omale seisukoha veel omandama peab; selle eeltingimus oli, et isik uue ümbrusega ühte sulaks. Seda nõuet oli asjaosalistel seda kergem täita, et koolis satuti sarnase mõjutavuse alla, tihti aga juba kodus: mis oma, see oli väärt, et temast võimalikult ruttu lahti saada, suur aukartus oli kõigi võõra ees. Eriti kannatasid selle pähe all n. n. pool- ehk väikesakslased — mõldrid, kõrtsmikud, opmanid j. t. Sel teel kaob suur hulk Eesti rahva liikmeid sakslaste, Venemaal ka venelaste hulka. Üsikus heredad erandid on need, kes ustavaks jäävad oma rahvale: K. J. Peterson, Fählmann, Kreutzwald j. t. Neid mõjutasid seks mitmed motiivid: loomulik oma rahvasse kuuluvuse tunne, teatav seemine tarve jääda ausaks enese ees, ka humaansus. Tihti on ümbrusel ja kasvatusel domineeriv mõju: ühtekuuluvuse tunne säilib ainult teoreetiliselt, oma rahva keskel tuntakse end võõrastena. Edasiharimise tee oli ühtlasi ümberrahvustamise tee.

60-dates aastates püütakse sellele nähtusele tõkkeid panna; tekib Aleksandrikooli mõte (a. 1860), asutatakse „Vanemuine“ (a. 1865), töötab „Eesti Postimees“, töötavad Jannsen, Jakobson, a. 1869 korraldatakse esimene laulupidu, algab oma tegevust „Eesti Kirjameeste Selts“, koonduvad Eesti üliõpilased jne. Ühelt poolt püütakse rahvasse kuuluvuse teadvust süvendada, teiselt poolt enesearendamise kaudu end ette valmistada oma rahva teenimiseks. Võitlusmotiiv eri rahvuste vahel meie maal aselab Eesti haritlased rahva juhtide kohale. Sihiks saab üheõiguslus, see tunne, et Eesti rahval on õigus osa võtta kodumaa saatuse kujundamisest. Tegelikult kujuneb see üheõigusluse püüde püüdeks ühevääriliseks saada sakslasiga, nii siis sama püüde, mis, nagu nägime, oli

võõrandanud hulga Eesti rahva liikmeid. Tähtsamaks teguriks peetakse haridust, eriti ka seltskondlikku. Eesti üliõpilased jälgendavad sakslaste kombeid, kui võõrad need ka ei tundunud, Saksa keel levib hädatarvilisena ja loomulikuna Eesti haritlaste kodudes, ka neis, kus vahel nii vaimustatud Eesti sõnad kostusid, näit. Koidulalt. — Selles ärkamisaja haritlase hingeelus peituvad nii mitme tänapäeva pahe juured: hinnates vaadetakse teiste poole, et teha eeskujude järgi, teistele sarnastumises otsitakse eluõigust. Ja ometi peab Eesti haritlaskonna arengu allikaks olema Eesti rahvas ja rahvuslik omapärasus.

Helmi Ottenson.

Varia.

Läinud aasta lõpul, 14 novembril, suikus tuttav Austria teadusmees ja poliitik Ludo Moritz Hartmann igavesele unele.

Meil ei ole vaja puudutada H. poliitilist tegevust, mille kaudu ta vähemalt viimastel aastatel Austria sotsiaaldemokraatliku valitsuse saadikuna Berliinis ja Bundesrat'i liikmena on väga tuttavaks saanud. Niisamuti pole vaja rääkida tema palju tähelepanu äratanud üritustest liita Austria vabariiki Saksa riigi külge. Meile on küllalt anda mõningad teated H:i kohta ajaloouurijana.

H., kes oli sündinud a. 1865, õppis Wienis, Berliinis ja Strassburgis, olles Otto Hirschfeld'i, v. Sichel'i ja Mommsen'i õpilane. A. 1889 avaldas ta, umbes samal ajal kui ilmus Charles Diehl'i töö „Etudes sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568—751)“, oma uurimuse „Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien“ ja määraiti Rooma ja keskaja ajaloo eradotsendiks Wiener ülikoolis. Samas ülikoolis sai ta a. 1918 erakorraliseks ja kaua aega kestvate konfliktide järele ka korraliseks professoriks a. 1922.

Suurema osa oma tööst on H. pühendanud Itaalia keskaja ajaloo uurimisele. Tema kõige märgatavam teos on „Geschichte Italiens im Mittelalter“, millest esimene köide ilmus juba 1897. a. ja viimane, kuues, 1918. a. Keskaja lõpuni ei saanud H. oma esitust viia; kuues köide käsitleb Ottode valitsusaega ja viib siis lugeja kunni XI aastasaja alguni. Selle järele kui Heinrich Leo 1830. aastates oli kujutanud Itaalia keskaega oma töös „Geschichte der italienischen Staaten“, ei olnud keegi ainet tervikuna käsitelnud. Kui Leo romantiku viisil kirjeldab meile Itaalia ajalugu ja ilma sügavama allikakriitikata lahendab ka kõige tähtsamaid küsimusi, on H. täiesti modern uurija, kes Monumenta Germania'e väljaandmise töös oli süvenenud keskaja allikatesse ja nendega põhjalikult tutvunenud. Ülevaate Itaalia ajaloo kohta on H. annud hiljuti ilmunud teoses „Kurzgefasste Geschichte Italiens von Romulus bis Viktor Emanuel“ (Gotha, 1924), mis sisaldades ainult umbes 300 lehekülge, muidugi peab võrdlemisi pealiskaudne olema. Veel võib vahest H. Itaalia ajalugu puudutavatest töödest nimetada tema „100 Jahre italienischer Geschichte, die Grundlagen des modernen Italien (1815—1915)“, töö, mis osade kaupa esiteks ilmus „Wiener Arbeiterzeitung'is“ ja siis, 1916. a., välja anti eri raamatuna.

Laiemates ringkondades on H. saanud tuttavaks tema juhatusel toimetatud üldise ajaloo kaudu „Weltgeschichte in gemeinverständlicher Darstellung“, millest ta ise (J. Kromayeriga koos) on kirjutanud Rooma ajalugu puudutava osa. Keskaja kohta käivad osad, mida ka sagedasti meie ülikoolis õperramatuna tarvitatakse, on selles koguteoses kirjutatud S. Hellmann'i ja K. Kaser'i poolt. Peale selle tuntakse ka Põhjamaades ta tööd „Untergang der antiken Welt“, mis väga kergesti kirjutatud ja millest vähemalt kaks trükki ilmunud. Ajaloometoodilisi ja sotsioloogilisi küsimusi puudutas H. oma töös „Über historische Entwicklung“ (a. 1904), mis autori oma sõnade järele on kirjutatud „weniger zur Belehrung anderer, als um sich selber darüber klar zu werden“. Teisi H. töid ei ole meil põhjust nimetada.

A. R. C.

Professor Rostovtzeff omab tähtsa koha vana ajaloo edustajate peres: ta on parim antiik-aja majandusajaloo tundja, silmapaistev arkeoloog ning väga tunnustatud eriteadlane papiroloogia alal. Sellega on seletatav, et küsimused, mis Rostovtzeffi poolt läbi töötatud, on valgustatud kõik külgselt ja otse hämmastava eruditsiooniga. Seejuures omab R. alati haruldase arusaamise ajaloo sündmustiku valgustamisel: ta oskab hinnata ka kõige väiksemate faktide tähtsust ja teab, kuidas neid koondada suurtesse ajaloolistesse kontseptsioonidesse. Seetõttu omavad tihti väga suure teadusliku väärtuse isegi tema väiksemad artiklid, mis pea alati uusi vaatekohti avavad. Otse suursündmusteks kujunevad aga tema suuremad konstruktiivsed tööd. Sarnaseks suursündmuseks tuleb pidada ka tema käesolevaga refereeritava teose ilmumist.

Selle tähtsa töö väärtust ei ole kahjuks võimalik hinnata üksikasjalisemalt käesolevas väikeses referaadis. Ma ainult nihutan teose peamise tulemuse esiplaanile.

Siitsaadik polnud Lõuna-Venemaa olnud ajaloolise uurimise objektiks suuremas ulatuses. Seda maad polnud uuritud integraalse osana antiik-aja maailmast, osana, mis tähtis omapärast, mõnikord väga tähtsat ülesannet üldises Idamaa ja Greeka-Rooma kultuurilises arengus. Arkeoloogid olid koondanud oma tähelepanu suurepärasele Greeka, Sküütia ja Sarmaatia leidudele ning rahuldusid nende klassifitseerimise ja dateerimisega, ilma et neid ajaloo otstarbeks oleks kasutanud. Ajaloolased jälgisid Lõuna-Venemaal asuvate Greeka kolooniate ajalugu, ilma katsed tegemata, seda ajalugu suuremas massitaabis esitada. Selle suuremaulatusliku ajaloolise uurimise, eelajast peale kuni Kiievi vürstiriigi tekkimiseni IX a. s., ongi omale ülesandeks võtnud R. Ajaloo all ei mõista ta seejuures mitte püsinud kirjanduslike teadete refereerimist arkeoloogilise aineistiku valgustusel, vaid katsed kindlaks määrata osa, mida etendas Lõuna-Venemaa maailma ajaloos üldse ning inimkonna kultuuri arengus eriti.

Vene aanaalid alustavad Venemaa ajaloo IX a. s. p. Kr. Tol ajal esineb Venemaa juba organiseeritud riigina omapärase poliitilise, sotsiaalse ja majandusliku struktuuriga. Selle Vene riigi tekkimine on tõepoolest iseärane: meie ees on linnade nõol rida tähtsaid kaubanduslikke keskkohi, mis omavad omavalitsuse, kuid alluvad võõrale sõjalisele võimule. Just linnade kaubanduslik iseloom on tähelepanuväärne, samuti kaubandusliku läbikäimise ulatus: Kiievi vürstiriik omab ses suhtes sidemed Konstantinoopoliga lõunas, Kesk-Aasias, Hiina ja Indiaga idas ning Balti ja Valge merega põhjas. Mitte midagi sellele pildile sarnalevat ei leia me tol ajal Lääne-Euroopas, mida iseloomustab seal valitsev feodaalne kord. Need Vene riigi algete iseärasused ja silmatorkav vahe tolleaegse Vene ja Lääne vahel olid siitsaadik selgitamata. Mispärast algab Venemaa oma arengu kaubanduse ja linnade süsteemiga ja Lääne-Euroopa samal ajal põllumajanduse ja n. n. feodaalse korraga? Mispärast arendas Venemaa feodaalse korra palju hiljemini, alles XIII a. s. peale, kuna Lääne-Euroopa samal ajal juba oli sellest loobuma hakanud? Mispärast omandas isegi siis Vene feodalism täitsa omapärase ilme, mis vähe sarnaleb Lääne-Euroopa omale?

Kuigi on varem katseid tehtud neid probleeme lahendada, pole resultate siiski saavutatud. Nende katsete tagajärjetus onoleb R. arvates järgnevalt põhjveast. On eksimus alata Vene ajalugu IX a. s. aanaalidega, seega identifitseerides Vene ajaloo Slaavi raasi ajaloo. Venemaa kui poliitilise ja sotsiaalse organismi ajalugu on tõepoolest palju vanem kui esimesed teated Slaavi rahvastest. Vene, maa-alana käsitatuna, oli olemas ammu enne IX a. s., moodustades kultuurilma osa juba Greeka klassilises ja rahvaste rändamise ajajärgus. Juba tol ajal olid olemas ka tulevase atengu põhjooned. Sellepärast tuleb Vene ajalugu käsitada mitte Slaavi raasi ajaloo, vaid Vene maa-alal ajaloo.

Selle osalt meloodilist iseloomu kandva prämissi tõestamiseks ongi pühendanud autor kogu oma töö, peale viimase peatüki („Vene riigi tekkimine Dnjepril jõel“). Siin pole, nagu juba tähendatud, võimalik edasi anda selle sisuka töö tulemust üksikasjalisemalt. Olgu vaid tähendatud siinkohal nii palju, et autoril tõepoolest korda on läinud kogu küsimust mitte ainult uuele alusele seada, vaid ka nähtavasti väga suurel määral lahendada. Ikka ja alati väljendab Lõuna-Venemaa, vaatamata tema kui „rahvaste värava“ kaudu sündivate rahvaste rändamise teele, ühtlase pildi ning kõigi seal püsinud riikide peamine struktuur jääb muutmatusks. Võrdlemisi väiksearvulised nomaadide salgad, toetudes tugevale aktiivsele sõjalisele organisatsioonile, valitsevad suurearvuliste allaheidetud rahvahulkade üle ja väljendavad seejuures suurt aktiivsust

kaubanduse alal, millega kaasas käib linnade asutamine. Nii vahelduvad kimmerlased, sküüdid, sarmaadid, gootid... kunni slaavlaste ilmumiseni Karpaatidelt ja Kiievi riigi asutamiseni, mis tähendas viimast lüli kaua püsinud ajaloo ahelas ja ühtlasi esimest lüli ühes uues ahelas, nimelt uues, nagu R. seda hästi on selgitanud.

Selle lühikese referaadiga on siiski liig vähe öeldud käesoleva töö tähtsusest, mis on täitsa harukordne. Asjast lähemalt huvitatu pöördugu seepärast otsekohe töö enda poole.

P. B.

*

„Von Bismarck zum Weltkriege. Die deutsche Politik in den Jahrzehnten vor dem Kriege“. Dargestellt auf Grund der Akten des Auswärtigen Amtes von Erich Brandenburg, 1921, 454 lk. Kähtlemata on ilmasõja põhjuste ja tekkimistingimuste uurimine üks tähtsamaist kõige uuema ajaloo uurimistulesandeist, millele küll veel mitmed sugupõlvad oma jõu peavad pühendama, enne kui selles küsimuses saavutatud tarvilised lõpptulemused. Kuid see asjaolu ei tohi keelda ka käesoleval momendil võimalustekohaseid käsitlusi esitamast seda mööda, kuidas avanevad arhiivid ja avalikuks tulevad uued, senni tundmatud faktid. Tuntud Leipzigi ajaloolase Erich Brandenburgi ülalnimetatud teos, mis kirjutatud Saksa välis- ameti osalt juba avaldatud, osalt veel avaldamata rikkalikku dokumentidekogude põhjal, tahabki olla sääraseks esialgseks, praegusel silmapilgul kättesaadava materjali põhjal tehtud kokkuvõtteks. Et teised sõjast osavõtnud suurriigid veel oma arhiivide vastavaid osi pole avanud, siis võib B. töö loomulikult üksikasjalisemalt valgustada ainult Saksamaa välispoliitikat ilmasõja eelseil aastakümneil ja piirbuda teiste suurriikide¹ välispoliitika teede ja abinõude suhtes sageli ainult enam või vähem usaldusväärsete oletuste ning hüpoteesidega. Kuid niisugusenagi viib B. teos ilmasõja eeloo uurimist suure sammu edasi. Brandenburgi käsitluste suurem täpsus, tema vaatluste perspektiivirikkus, tema kindlam ja põhjalikum ajajärgu tundmine paistab erilise selgusega silma, kui tema tööd võrrelda senniste samalaadiliste ülevaadetega, näit kas või krahv Ernst zu Reventlowi veelgi lugemisväärielse, sisuka teosega „Deutschlands auswärtige Politik 1888—1914“ või Veit Valentini a. 1921 ilmunud uurimusega „Deutschlands Aussenpolitik von Bismarcks Abgang bis zum Ende des Weltkrieges“, milles küll pearaskus langeb ilmasõjaeagsete välispoliitiliste suhete kirjutamisele.

Brandenburg läheneb oma teemile kähtlemata rahulikuma meeleaga ja suurema objektiivsusega kui eelmised autorid, püüdes käia põhimõtte järgi: kes tahab saada õige käsituse ilmasõja tekkimise kohta, peab parteilised pooldamised kõrvalt heites asjaolusid kindlate allikate põhjal tundma õppima. Selle tõttu võibki B. võrreldes Saksa ametliku, ülikoolides esitatud ajalooteaduse teiste edustajatega hoopis õiglasemalt hinnata Saksamaa ilmasõjaeagsete vastaste, eeskätt Inglise välispoliitika õigeid motive. Ta arvustab väga teravasti, kuigi mitte nii ägedas toonis, nagu seda J. Haller oma töös „Die Aera Bülow“ on teinud, Saksa välispoliitika juhlide Bülowi, Holsteini ja keiser Wilhelm II saamatut, väiklast, plaanitut ja kindlustatud esinemist. Wilhelm II kohta avaldab B. arvamist, et sellel impulsiivsel ja momendi meeleolude mõjul tegutseval valitsejal oma läbimõeldud poliitiline süsteem täieliselt olla püüdnud: „im ganzen hat Wilhelm II weniger wirklich die dauernde Führung gehabt, als durch plötzliches impulsives Eingreifen verwirklicht gewirkt“.

Inglis-Saksa suhete kujunemise kohta leidub B. töös palju uut väärtuslikku materjali ja mõnedki õiglased ning trelhavad otsused. Harva võib Saksa patenteeritud ajaloolaste juures leida niivõrra heatahtlikku ja ainult püüdest aru saada juhitud Inglise välispoliitika hindamist kui käesolevas teoses. Brandenburg eitab täiesti teiste Saksa uurijate poolt püstitatud väidet, nagu oleks Inglismaa kavakindlalt püüdnud Saksamaad isoleerida, tema „Einkreisungi“ teel hävitada, ja seletab Saksamaa üksijäänmist eeskätt Saksamaa enese välispoliitika juhtide vigadega, kes kõik Inglise lähenemiskatsed umbusklikult tagasi lükkasid. Bülow, Holstein j. t. olla püüdnud arbitri mundi osas püsida ja kõrval seistes Inglis-Prantsuse ja Inglis-Vene vastoludest Saksamaale kasu hankida. See hädaohtlik ühepäeva poliitika käinud doktriinäärsetele Saksa poliitikutele täiesti üle jõu ja põhjustanud Inglismaa lähenemise oma sennistele vastastele — Prantsus- ja Venemaale.

Ilmasõja sügavamaid põhjusi analüüeerides, rõhutab B. kõige pealt ilmapoliitilisi ja koloniaalseid vastolusid, mis iseäranis teravaks läksid aastasaja vahetusel, kui kõik mõeldavad vallutamisalad juba suurriikide vahel olid jaotatud, peale Marokko ja

Türglmaa. Siin püüdnud iga riik poliitiliste võimuabinõudega kindlustada võimalikult suured turud oma kaupadele, võimalikult laia töövälja oma kapitalide mahutamiseks ja võimalikult soodsad tingimused vajaliste tootesainete soetamiseks. Nende uute ilmapoliitiliste tülkuisimuste kõrval peab B. väga tähtsaks ka vanu Euroopa mannerriikide vastolusid: Saksa-Prantsuse ammuagset võitlust Reini pahemal kaldal asuvate maa-alade ja Vene-Austria võitlust Balkani pärast. B. arvates esinenud Prantsus- ja Venemaa selles suhtes aktiivse, pealetungiva poolena. Just nende riikide juhtivad diplomaadid, Poincaré ja Iswolski viinud oma äärmiselt osava ja raffineeritud diplomaatilise mänguga asjad sõjalise kokkupõrkeni. Selle vastu ei olevat ei Inglismaa ega Saksamaa sõda tahtnud. Hoolimata suurist sõnust olnud Saksa poliitika enim kartlik ja rahuarmastaja, arvab B., ära unustades, et just Saksamaa endale kõige pealt vajaduse nusi asumaid ning huvipiirkonde ja nende hankimisel ikka suurenevat aktiivsust hakkas üles näitama, kuna enam satureeritud Inglis-, Prantsus- ja Venemaa esinesid vähemalt selles suhtes tagasihoidlikumalt. Inglise lähenemiskatsete tagasilükkamise kõrval peab B. Saksa poliitika teiseks hukatuslikuks veaks rahvusliku põhimõtte ignoreerimist, mis Prantsuse revolutsioonist alates endale võidukalt teed murduud. Saksamaa sidus oma saatuse tihedalt Austria-Ungariga ja Türgimaaga. Kuid need minevikku vaibunud aja mädanenud jäänused, mis kord ilma rahvusliku põhimõtte arvestamata tekkinud ja XX aastajal täieliseks anakronismiks muutunud, olid ajaloo käigu poolt kadumisele määratud ja tõmbasid kokku varisedes ka Saksa nooruslikust jõnküllusest pakatava riikliku organismi endaga kaasa.

Brandenburgi kainen ja rahuliku ülevaadet ilmasõja eelloo kohta tuleb käesoleval silmapilgul pidada kahtlemata üheks paremaks sissejuhatuseks nüüdisaja suurima sõja tekkimise tunDMAõppimisel. Sellena võib seda igatlele julgesti soovitada.

P. T.

*

Tänavu kevadel ilmus Eesti Üliõpilaste Seltsi kirjastusel professor J. Kõpp'i sulest „Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu 1870—1905“. Käesolev teos käsitleb meie Eesti vanema üliõpilasteorganisatsiooni, Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu a. 1870—1905, selle saamislugu ja järkjärgulist arenemist. Sellele praegu nii arvrükkale üliõpilaste organisatsioonile panid aluse stud. theol. Andreas Kurrikoff, stud. phil. (pärast stud. theol.) Hugo Treifner, stud. med. Heinrich Rosenthal ja stud. pharm. Martin Wähner.

Esimene koosolek oli Liivimaa talupoegade vabastamise päeval 26. märtsil 1870. a. Koosolekutel, mis üksikute liikmete korteris ära peeti, loeti ja selutati „Kalevipoega“. Nii siis anti uuele kujunevale organisatsioonile rahvuslik ilmet ja Dr. Kreutzwaldi „Kalevipoeg“ määras noortemeeste esimese tegevussihhi. Sarnane „Kalevipoja“ õhtute pidamine kestis 2 aastat (1870—1872). Aegapidi kosus esialgu kinnitamatuult tegutsev organisatsioon. Seltsi liikmetega töötavad koos ka Tartu gümnaasiumi õpetaja Jakob Hurt, Peetri koguduse kirikuõpetaja W. Eisenschmidt ja tolle aegne „Postimehe“ toimetaja J. V. Jannsen. Suurema tähtsuse kujunevale organisatsioonile andis ka see, kui seltsi liikmed 1870. a. suvel Viljandimaale, Helmesse ja Tarvastusse, sõitsid, et tolleaegsete isamaalaste ja rahvusliikude tegelastega ühiselt nõu pidada. Helmes ja Tarvastus võtsid koosolekutest osa kohalikud Helme, Tarvasto, Suure-Jaani ja Halliste kihelkonna õpetajad ja Zimse kasvandikud A. Erlemann, Hans Wühner, I. Kapp, A. Rosenberg, ka Carl Robert Jakobson ja komponist A. Säbelmann (Kunleid) j. t. Neil koosolekutel rajati tolleaegsed Eesti kultuurilised ettevõtted, Eesti Aleksandri kool ja Eesti Kirjameeste Selts.

Kujunev selts ise kasvas aegapidi ja aegade mõjul esinesid seltsis mitmesugused voolud ja püüded. Esialgu tegutses selts illegaalselt „Vironia“ nime all (1873—1881). Peeti kõnesid, harutati koosolekutel keelekõsimumst, sõlmiti sidemeid rahvategelastega, võeti osa Eesti erakondade tülst, Jakobsoni ja Hurti ja Jannseni vaielustest, püüti sidemeid luua soomlastega jne. Suurem elavus organisatsiooni elus algas a. 1881, kui seltsil etteotsa tuline ja energiline üliõpilane Aleksander Möttus sai. Kavatsetakse korporatsiooni asutada. Selts vastu on jälle Tartu ülikooli Saksa soost üliõpilased ja ülikooli professoridki, kes Eesti üliõpilasi poliitilises tegevuses süüdistavad. Vastu on ka Riia õpekonna kuraator Lavrovski.

Nii ei läinud korda organisatsioonist Eesti üliõpilaste korporatsiooni luua. Kahtluse alla läheb ka sennine seltsi illegaalne olemasolemine. Et sellest pääseda, püütakse organisatsiooni „Eesti Üliõpilaste Seltsina“ legaliseerida. See õnnestubki

1883. a. 1884. a. kevadisel väljasõidul Otepäasse seltsi viilistlase, Otepää kirikuõpetaja Jakob Hurti juurde pühitsetakse suure väimustusega seltsi lipp. Eesti Üliõpilaste Seltsina jatkab nüüd organisatsioon oma tegevust edasi. Aegapidi luuakse suur raamatukogu, hoolitsetakse vanavara kogumise eest, antakse välja „Eesti Üliõpilaste Seltsi Albumid“ ja „Sirvilaudu“ ja harrastatakse mitmesuguseid rahvuskultuurilisi ettevõtteid. Seltsi liikmete arv kasvab aastast aastasse ja seltsi elu läheb igapidi intensiivsemaks.

Kahtlemata on Eesti Üliõpilaste Seltsil, eriti arkaalse ajal Eesti kultuurilises jne. arengumises suur mõju olnud, sest nii palju meie rahvuskultuurilisel alal tegutsenud töömehi on kuulunud sellesse organisatsiooni. Sellest seisukohast vaadates väärib küll prof. J. Köpp'i teos laiemate ringkondade tähelepanu.

Eriti tarviline on see raamat kodumaa ajaloo harrastajatele, kes sealtn üsna huvitavat ainet meie kodumaa hilisema ajaloo valgustamiseks leiavad. Autor on püüdnud ajaloolise ülevaate andmisel objektiivne olla ja inimesi ning nende tegusid hinnata, välja minnes aegade ja olukordade seisukohalt. Andmeid teose kirjutamisel on tarvitatud peamiselt Eesti Üliõpilaste Seltsi arhiivist. Ära kasutatud on protokollid, kirjad seltsi kroonikad jne., peale selle on arvestatud paralleelselt käesoleva teose sisuga ühenduses olevaid kirjutusi ajalehtedes j. m. Teose sisemisele väärtusele väärtuseks lisaks on kaunis välimus.

H. S.

Saksa, eriti muidugi Balti-Saksa uurijad on erilise huvi ja tähelepanuga käsitelnud oma uurimustes iseäranis viimastel aastakümnetel mitmesuguseid sise- ja välis-olukordi Vana-Liivimaaal. Selle tulemuseks on ka üsna väärtuslike lisade ilmumine Vana-Liivimaa ajaloo valgustamiseks. Erilised teened XV aastasaja teise poole Vana-Liivimaa ajaloo välissuhete uurimisel on olnud Saka soost uurijal Harald Cosackil. Harald Cosacki teened said selles suhtes märgatavaks juba tema uurimusega „Zur Geschichte der auswärtigen Verwicklungen des Ordens in Livland 1448—1483“, mis ilmus Riia Ajaloo ja Muinsusuurimise Seltsi poolt väljaantud teaduslike uurimuste seerias: Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte (Berlin, 1914. a.). See Cosacki uurimus põhjenes täielisena ja olulisena allikamaterjalide, väljaantud aktidematerjalide, kroonikate, vastava saksa- ja venekeelsete uurimuste jne. tundmisel ja kriitilisel kasutamisel. Teadagi oli selle tagajärjeks Vana-Liivimaa välissuhete üksikasjalisem ja perspektiivsem valgustamine. Muidugi ei ole siin detailide andmisel ja sündmuste harutamisel kaugeltki veel mitte viimane sõna öeldud, sest ikkagi ei ole veel terve materjal allikate ja teadusliku kirjanduse näol veel ära kasutatud. Peajoontes oleks see mõõduandev ka hiljemalt ilmunud sama autori uurimuse kohta: „Livland und Russland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freytag von Loringhoven“ (ilmunud Hansische Geschichtsblätter, 48 Jahrgang, 1923, Band XXVIII, Berlin, 1923). See ajajärk on nagu eelminegi välissuhteliselt Vana-Liivimaa elus erilise tähtsusega, sest siis läks Moskva suurvürsti Ivan III ajal peamiselt Vene agressiivsete püüete tõttu Vana-Liivimaa ja Vene suhe teravaks, nii et see sõjaliste kokkupõrgeteni viis.

Viimases mainitud uurimuses on väärtuselt arvestatud ka ordu tollekordset vaenulikkust Riiaga, Riia suhet välisvõimudega, rootslaste appikutsumist, ordu ja Riia vahelist olukorra lahendamist 1486. a., ordu ja Rootsi suhete lõpulikkust arengumist Liivimaa siseasjus ordu kasuks. Oigelt ja perspektiivselt on aimatud ka Vene ja Poola vaheliste suhete ja nende teiste suhtumiste mõju Vana-Liivimaa vahelolevatele. Huvitavalt tähele pandud on ka Hansa, nende seas ka Liivimaa linnade vaherahu sobitamist a. 1487 Novgorodiga ja selle sobituse ja vaherahu lahkuminekut Vana-Liivimaa üldistest maahuvidest.

H. S.

Tallinna Püha Michaeli kloostri asutamine a. 1093.

Teatavasti on esimene v. Bunge poolt tema „Urkundenbuch'is“ avaldatud dokument Daani kuninga Eriki kiri aastast 1093, milles viimane lubab asutada Püha Michaeli auks kloostri sinna, kus kesksuvel leidub noolelaske ulatuse pikkune ja laiune lumeväli pabkluu ni ulatava lumega. Kui kuningas Erik Praagast piiranud, ilmutanud end temale Lunastaja ise ja nõudnud, et kuningas oma pattude lunastamiseks asutaks kiriku ja kloostri ja allutaks kloostri Cistertsienlaste ordule¹⁾.

See kuningas Eriki poolt antud ja meie päivini säilinud kiri olevat, nagu teatatakse, olnud Püha Michaeli kloostri asutamiskiri, mis suure haruldusena kloostri alal hoitud, kunni see, nähtavasti XVI aastasajal, ükskord siirdunud Tallinna rüütelkonna arhiivi, kus seda hiljemini hoiti.

Juba põgus pilk sellele iseärasele dokumendile peaks meie arvates näitma, et see moodustab oskamatult tehtud võltsimise. Tarvitseb ainult ükskord läbi lugeda dokumendi ladinakeelse teksti, et otsusele jõuda, et see dokument milgi tingimusel ei või olla eht. Põörakem tähelepanu kas või ainult järgmistele tõesti jämedatele vigadele.

1) Aastal 1093, millest kiri on dateeritud, ei valitsenud Daanis kuningas Erik, vaid Olof. Meie arusaamise järgi ei saa ühtki kronoloogiat nii palju käänta, et Erik Ejegod juba aastal 1093 oleks oma venna Olof-Nälja järgi kuningaks saanud, ja mõni teine Erik ei või käesoleval juhtumusel tulla küsimuse alla.

2) Cistertsieni kloostri asutamine mainitud aastal võiks ju päris hästi sobida, kui ainult sellenimeline ordu tol momendil juba

1) F. G. v. B u n g e, „Liv- Esth- und Curländisches Urkundenbuch“, I, Reval 1853.

oleks olemas olnud. Kuid, nagu üldiselt teada, läks Montier-la-Celle'i prior Robert alles a. 1098 Citeaux'sse ja asutas seal oma kuulsa kloostri. Nii on täiesti võimatu, et Daani kuningas oleks võinud rääkida sellest ordust juba viis aastat varemini, kui see uus nimi oli leitud.

3) Samuti sobiks väga hästi selle ilusa summa — 4000 floriini (quatuor mille florinos) kinkimine kirikule ja kloostriale, kui ainult floriinid oleks juba neil ajal tuntud olnud. Teatavasti tulid aga floriinid tarvitusele alles XIII aastasaja keskpaigas. Sellepärast osutub võimatuks, et Daani kuningas poolteist aastasada varemini oleks võinud kinkida neid veel olematuid ja nime poolest tundmatuid rahasid— ja tervelt 4000 tükki.

Peale selle juhivad mõned vähem silmapaistvad asjaolud meid sinnapoole, et kõne all olev dokument tundub olevat õieti kahtlane. Oli raske leida kohast nime sellele paigale, kuhu kirik ja klooster pidid asutatama ja sellepärast oldi sunnitud abi otsima meeldivalt ja salapäraselt kõlavast, kuid ebamäärasest väljendamisviisist. Nimelt tulid kirik ja klooster asutada

in quo loco in medio aestatis nix usque ad calcem pedis esset, ut sagitta longe ac late sagittari posset,
milline koht teatavasti võis olla mõeldud, kus tahes.

Teiseks äratavad ka kirja läbilugedes meie tähelepanu iseärased sõnad:

dum nos civitatem Pragam obsedimus.

Ei ükski Daani ega, niipalju kui meie teame, ükski muu allikas ei tea, et Erik Ejegod oleks piiranud Praagat. See asjaolu tundub samuti õieti imelikuna. On küll tõsi, et üks Böömi prints Bretislav 1090. aasta ümber, sattudes tülli oma isaga, Böömi kuninga Vratislaviga, alustas mässu tema vastu ja piiras teda Praagas¹⁾. Kuid niisugused väiksed piiramised, ja koguni kui on jutt isast ja pojast, ei olnud keskajal niiväga haruldased. Ka viibis, niipalju kui me teame, Erik Ejegod just sel ajal Rootsis.

Kolmandaks ei tunta meie teades ajaloolises kirjanduses ühtki teist dokumenti, milles Daani kuningad nii vara, s. t. juba Sven Estridinpoja poegade ajal oleks oma aunimedele juurde lisanud tiitli „dux Estoniae“. Ja see on ka üsna arusaadav, sest Baltimaade tõelisest vallutamisest ei saa veel kaua aja jooksul juttu olla.

1) Palazky, „Geschichte von Böhmen“, I, lk. 325 (laenatud Fr. Kruse tööst „Urgeschichte des Esthnischen Volksstammes“, Moskau, 1846, lk. 514 võetud tsitaadi järgi).

Kõigest sellest hoolimata on õieti palju kirjutatud kuulsa kloostri-dokumendi kaitseks. Isegi nii autoriteetlik uurija, nagu v. Bunge, jätab küsimuse õieti lahtiseks. „Deshalb ist es jedoch nicht durchaus notwendig, unsere Urkunde für unecht zu erklären, zumal in ihr der Erbauung des Klosters in Reval oder in Esthland gar nicht gedacht wird. Sie könnte daher allerdings im Jahre 1093 bereits ausgestellt, und — nachdem in späteren Jahren das damals nur projectirte Kloster wirklich in Reval errichtet worden — diesem Kloster als Stiftungsurkunde übergeben sein“¹⁾. Ilma et tahaks lähemalt käsitleda selle asutamiskirja veidrat säilitamist kloostri jaoks, mis asutati peaaegu 160 aastat hiljemini, tähendagem ainult, et v. Bunge kuidagi viisi ei seleta Daani kuninga nime võltsimist ja cistertsienlaste nimes leiduvat võimatust.

Arvestades kõike eelöeldut, tuleb meil kindlasti ühineda nendega²⁾, kes tugides enam või vähem kindlatele argumentidele on pidanud mainitud kloostri asutamiskirja võltsituks. Ja olgu seda veel kord rõhutatud, et „Notum facimus“ kiri, nagu seda keskaja kirjade hariliku äratähendamisviisi järgi võiksime kutsuda, on haruldase oskamatusega tehtud võltsimine.

Kuid tekib küsimus, millistel põhjustel on Tallinna Püha Michaeli kloostri mungad säärase võltsimise ette võtnud. Sellele võime vastata, et kõige pealt oli teatavasti kloostri elanikele väga meele järgi näidata oma kloostrit võimalikult vana asutusena, mis asjaolu teadagi suurendas selle autoriteeti. Kuid võltsimiseks oli kindlasti teisi tähtsamaidki põhjusi, ja need selguvad kirja enda põhjal. Kirja lõpul öeldakse nimelt järgmist:

Insuper sic damus eisdem sanctimonialibus quatuor mille florinos ad emendum curias et villas, et si postmodum ditiores efficiantur, possunt sibi curias et alias villas magis pro suo posse emere et eisdem curias cum villis tam libere et pacifice possidere, ut illa, quae iam in praesenti habent et possident.

---

1) v. Bunge, „Urkundenbuch“ I, Regesten, lhk. 1. Kõige kategoorilisemalt peab dokumendi ehtsusest kinni Friedrich Kruse oma kirjutuses „Vertheidigung des Fundationsbriefes des St. Michaelisklosters zu Reval“, Verhandlungen der Gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat, I, ja oma suures uurimuses „Urgeschichte des Esthnischen Volksstammes“, Moskau, 1846.

2) Neist mainigem esijoones W. Arndti, kelle artikkel „Ueber die Stiftung des St. Michaelisklosters zu Reval“ leidub „Archiv für die Geschichte Liv- Esth- und Curlands“, herausgegeben von Dr. F. G. v. Bunge, II, Dorpat, 1843.

Selle järgi oli suuremeelne kuningas oma pattude lepitamiseks annetanud kirikule ja kloostrile õieti suure summa raha selleks, et need kirikuasutused võiks endale maid (curias et villas) omandada. Samal ajal andis kuningas lubaduse, et nad ka tulevikus võivad jõudu mööda maid harida ja neid vabalt ja takistamatult omada, niisamuti kui seda varandust, mis neile juba kuulus. Niisugune suurepärane kuninglik kingitus eeldas muidugi, et klooster tõepoolest juba oli maid hankinud, ja lubadus, et ta ka tulevikus võib seda teha, oli loomulikult väga tähtis. Võib olla sellega ka mingi argumentum ad casum seotud, s. t. et kloostri vennad mingisuguse kindla eesmärgi jaoks, näit. mingi tüli puhul XIV või XV aastasajal, mis vast puutus Püha Michaeli kloostri maaomandust, eriti hädapärast vajasis õndsas rahus puhkava Daani kuninga Eriki antud lubadusi. Kahjuks ei saa meie seda küll tarviliste allikate puudusel tõestada, kuid abinõu ise, nimelt dokumentide võltsimine pühade eesmärkide huvides, oli keskajal õieti hästi tuntud¹⁾.

Asja nii olles peame täiesti kindlaks tehtuks, et „Notum facimus“ kiri on võltsitud ja et võltsimine on ette võetud teatavate aineliste eesmärkide huvides. Nüüd jääb järgi küsimus, kas on võimalik selgitada, millal kõne all olev võltsimine on sündinud.

Kiri ise on säilinud meie ajani ja on nähtavasti hiljuti saabunud Tallinna rüütelkonna arhiiviga Tartu keskarhiivi. Sellest on, niipalju kui teame, olemas vähemalt kaks facsimilet, neist üks Kruse eelmäinitud kirjutuses Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes, esimeses köites ja teine sama Kruse töös „Urgeschichte des Esthnischen Volksstammes“, lisana raamatu lõpul. Me ei taha facsimile põhjal avaldada mingisuguseid oletusi dokumendi vanaduse ja selle võimaliku kirjutamisaja kohta; ka ei pea me endid nende küsimuste otsustamiseks küllalt kompetentseks. Balti õpetlane ja kroonikate avaldaja C. J. A. Paucker, kes ise näinud ja uurinud „Notum facimus“ kirja algupärast eksemplari, ütleb selle küll olevat nimetatud dateerituks aastast 1093, „obwohl das Original dieser Urkunde, wenn gleich daran ein Siegel hängt, das aber, weil es gänzlich zerbröckelt, eingenäht ist, kein so hohes Alter verräht, und wahrscheinlich nur ein Machwerk der Mönche des 14-ten Jahrhunderts ist“²⁾. Jäägu Pauckeri otsusele see väärtus,

1) Arndti arvamine (v. Bunes Archiv, II, lhk. 85), et ainult aastaarvu ja rahaüksuse võltsimine võiks tulla kõne alla (nimelt olla marga asemele kirjutatud floriin), ei näi meile tõenäolisena.

2) „Monumenta Livoniae antiquae“, III, Riga und Leipzig, 1842, Moritz Brandis, Chronik, lhk. 191.

milline sel võib olla, kuid ka kiri ise annab meile mõningaid, juba eespool mööda minnes mainitud teateid, millistele tugides võiksime vast teha teatavaid otsusi kirja ea kohta.

See asjuolu, et kirjas Daani kuningat nimetatakse „dux Estoniae“, tõendab meile teatava tõenäolisusega, et „Notum facimus“ kiri ei võiks kirjutatud olla enne Valdemar Suure (Daani kuningas a. 1157—1182) aega või, veel parem, enne Knut VI valitsemiseaega (1182—1202). Viimaksnimetatud kuninga aunimede hulgas leiame ka tiitli „dux Estoniae“. Kuid kirjas on koht, mis meid viib nüüdisajale veel lähemale. Nagu mainitud räägitakse selles neljasttuhandest floriinist, mis kloostrile annetatud. Floriinide tarvitamist mainitakse nähtavasti esimest korda aastal 1252, milline aasta meile niiviisi kõne all oleva dokumendi suhtes annab kindla terminus post quem¹⁾.

Kuid kirjas leidub veel üks koht, mis on eriliselt kütkestanud meie tähelepanu ja õigupoolest käesoleval korral põhjustanudki selle kuulsa privileegikirja tekkimisloo põhjalikuma jälgimise. See iseärane koht puudutab kuninga unenägu Praaga piiramisel:

„Nobis per Divinam revelationem tempore nocturno Creator omnium rerum et Salvator nostrae humanitatis, dum nos civitatem Pragam obsedimus, quod ipse seipsum nobis mirabiliter apparuit, quasi esse cruci affixus. Cui interrogavimus cur iterum se crucifigi fecisset, et ipse nobis responsum dedit, ut peccatori fuimus, quomodo nostra peccata cum crucifixissent, et nisi si nos non fabricari faceremus unam ecclesiam in nomine sui sancti Mychaelis, tunc non perciperemus veniam de peccatis nostris“.

Imelikul kombel esineb Daani kuninga Erik Adraraha (Plov-pennig) ajaloos, kelle ajal teatavasti asutati esimene Tallinna klooster, nimelt Püha Michaeli auks a. 1249 ellu kutsutud cistercienslaste naisklooster, samasugune jutt, milles peaosatendab üks Böömi vürst. Vürst Venzeslaus, kes elas keiser Otto I ajal, oli tapnud oma venna Boleslause. Erik Adrarahale oli see Venzeslaus end unes ilmutanud, teatanud, et Eriki saatuse olevat sama kui tema enese, nimelt vend surmavat tema, ja palunud, et ta asutaks kloostrit. Kuningas ei olnud kunagi enne niisugusest Böömi vürstist kuulnud. Ta korjas piiskopilt ja teistelt tema kohta teateid, ja kui ta Venzeslause saatuse kohta oli selgusele jõudnud, hakkas ta ehitama Cisterciensi ordu kloostrit

1) Cf. ka Arndt, „Ueber die Stiftung des St. Michaelisklosters zu Reval“, ltk. 85.

Tallinna. Kuid veel enne, kui klooster oli valmis saanud, surmas ta vend tema, nagu püha mees oli ennustanud¹⁾.

See teade Venzeslause ilmutamise kohta kuningas Erikile esineb ka teistes vanades kroonikates²⁾. Huitfeld on oma ajaloos asjast umbes samasugusel kujul jutustanud, lisades, võib olla oma peast, juurde selle joone, et kuningas Erik Valdemaripoeg selle une Tallinnas näinud, kust ta Venemaale olla kavatsenud minna³⁾.

Püüdes jõuda selgusele selle kohta, kuidas jutt Böömi pühikust on võinud sündida, on meile meelde tulnud, et Valdemar II, Erik Adraraha isa, esimene abikaasa Dagmar oli Böömi printsess. Viimane suri küll õieti vara (a. 1212), kuid ühendus Daani ja Böömi hoovide vahel kestis edasi. Meile on just selle kohta teade säilinud, et Dagmari poolõde Praaga Agnes, kes oli tuntud oma usuliste üritustega ja Assisi Claraga seisis sõprusvahekorras, on olnud läbikäimises daanlastega. Nagu oletatud, olevat Regensteini krahvinna Ingerd Roskilde Clara-kloostri asutamisel selleks Praaga Agnesilt tõuke saanud⁴⁾.

On väga võimalik, et tema läbi ka Erik Adraraha on ergutust saanud kloostri asutamiseks kas Tallinnasse või kuhugile mujale tema laias riigis. Sellega on vast ehk seletatav Böömi aimestiku esinemine legendi aja oludele kohandatud jutustuses. Praaga Agnesilt saadud äratuse kasuks räägib ka see asjaolu, et esimene Tallinna klooster oli naisklooster.

Legendi jutustus Böömi vürstist on nähtavasti mõlkunud selle munga meeles, kes pühade eesmärkide huvides on võltsinud „Notum facimus“ kirja. Kuid võltsitud kirjas on jutustus osutunud ümmargusemaks ja mõjurikkamaks: kuningas Erik Adrarahale näitas end

---

1) „Scriptores rerum Danicarum medii aevi“, I, lhk. 124. „Petri Olai Chronica regum Daniae“.

2) „Scriptores rerum Danicarum“, II, lhk. 262. „Petri Olai Excerpta ex historia Daniae“. — Petrus von Dusburg, „Chronicon Prussiae“, Francofurti et Lipsiae, 1679, pars III, cap. 66, lhk. 167, kus leiame järgmise kohta: An. MCCL Henricus, rex Daniae, a fratre suo iuniore Abel occiditur, ut pro eo regnaret, sed justo Dei iudicio ne pro malitia commodum reportaret, secundo anno est a Frisonibus occisus. Hoc factum praedixit regi S. Wenzeslaus, dux Bohemorum, qui ante CCC annos eodem modo a fratre suo fuerat interemptus, et rogavit dictum regem Henricum, ut in honorem sui nominis ecclesiam faceret fabricari, sicut fecit, scilicet monasterium ordinis cisterciensis in Revalia, quae est sita in terra Lyvoniae“. Muidugi teada on kroonika kirjutajale juhtunud viga, kui ta Eriki asemel kirjutab Henrich. v. Bunge, „Urkundenbuch“, I, Regesten, lhk. 1.

3) Arild Huitfeldt, „Danmarcks Rigis Krönicke“, Köbenhafn, 1652, lhk. I.

4) Ellen Jørgensen, „Helgendyrkelse i Danmark“, Köbenhavn, 1909, lhk. 24.

unes ainult väike maapealne vürst, tema eelkäijale aga, kui viimane 150 aastat tagasi Praaga all leeris oli, „creator omnium rerum et salvator nostrae humanitatis“ ise.

See, kui nii võib öelda, Böömi ainekiku laenamine „Notum facimus“ kirjasse näib tõestavat, et kiri on kirjutatud alles Erik Adraraha surma järgi, alles siis, kui legendid tema elust ja surmast olid saanud tuttavaks. Millal see sündis, on küll võimatu täpselt kindlaks teha; võimalik, et alles XV aastasajal, nagu Wilhelm Arndt meid tahab uskuma panna.

A. R. Cederberg.

Tartu linna tekkimise ajaloost.

Teated praeguse Tartu linna tekkimise kohta on tumedad. Pole teada linnaõiguste saamise daatum, s. o. tähtpäev, millest tuleks arvestada sõna tõsisel mõttes linna kui õigusliku (juriidilise) üksuse olemasolu. Kõige vanem kiri, mis mainib raadi ja mis seega eeldab teatavat väljakujunenud linnakorda, esineb Tartu foogti, rae ja kodanikkonna palvena Lübeckile toetada neid müüri ehitamisel, on ilma aastaarvuta dateeritud „feria VI post phasca in Tharbato“,¹⁾ millest muidugi midagi ei saa järeldada. Käekirja iseloomu järele on arvatud see kiri XIII a. s. keskelt pärit olevat, ja nimelt pea sõna sõnalt: 1250 a. ligidalt, sest kirjas mainitud foogt viidi ühendusse ühes teises kirjas (aastast 1248) mainitud „dominus H. eiusdem civitatis (sc. Tharbatensis) advocatus“²⁾. Esimesena on meie teada Gernet tähelepanu juhtinud sellele „dominus H. advocatus“³⁾. Ta näeb sellena linna foogti („Stadtvogt“), tähendab aga juurde, et linnafoogti olemasolust veel ei saa järeldada, et ka linnakord juba siis olemas oleks olnud. Kõneldes ülalmainitud Tartu toetuse palvest Lübeckile, toetub ta faktile, et foogt siin e n n e raadi ja kogukonda on nimetatud, ja oletab, et rae juhatus seisnud sel ajal juba 1248. a. mainitud foogti käes, kes vististi pealegi maavalitsuse ametnik olnud. Selle mõtte on hiljemini Christiani Gernetilt omandanud hea usu peale, kusjuures mitte küllalt õnnelik kõnekääne „Die Anführung des seit

1) „Liv-, Esth- u. Curl. Urkundenbuch“, I, hrsg. v. Bunge, Reval, 1853, nr. 216, lhk. 273.

2) „Urkundenbuch“, III, nr. 200-a., lhk. 37—39.

3) A. v. Gernet, „Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat“ (= Verhandlungen d. Gel. Estn. Ges., XVII) Dorpat, 1896, lhk. 156 sqq.

dem Jahre 1248 nachweisbaren Vogts vor dem Rate lässt erkennen, dass . . .“ võimaldab mulje, nagu oleks juba ka a. 1248 foogt rae ees mainitud¹⁾).

Vaatleme seda linnafoogti natuke lähemalt. Mainitud kirjas käsitletakse ühe Tartu piiskopkonna omanduseks langenud Pihkva maa-ala jagamist kiriku ja ordu vahel, missugune jagamine venna N(icolaus?), piiskop Alberti viitselegaadi, poolt Pikasillal ette võetud. N. teatab peale vormiliste sissejuhatavate kõnekäänete „ . . . quod nos de communi consilio et unanimi voluntati capituli Tharbatensis, domini H. advocati et vasallorum eiusdem ecclesiae . . .“ (— et meie Tartu kapitli, kiriku foogti isand H-i ja sellesama kiriku vasallide ühise otsuse ja üksmeelse soovi peale . . .“ [kirik muidugi Stifti mõttes]) teatavad korraldused oleme teinud. Edasi järgneb kokkulepete tekst, ja lõpuks leidub: „ . . . cedulam hanc sigilli nostri et capituli Tharbatensis, nec non domini H. eiusdem civitatis advocati sigillorum impressione roboramus . . .“ („ . . . selle kirja kinnitame oma ja Tartu kapitli pitseri, samuti ka isand H. sama „civitas'e“ foogti pitseri allavajutamise . . .“).

Edasijärgnevast tunnistajate nimepidisest loetelust näeme meie, et see „dominus H.“ — Henricuse nimeline on olnud. Teise nime-tuse — „advocatus civitatis“ — põhjal ongi Gernet teda linna foogtiks pidanud („civitatis“ — „kodanikkonna“ mõistes), olgugi, et teda kirja eelosas selgesti stiftifoogtina (advocatus ecclesiae) mainitakse ja olgugi et kirja eelosas mainitakse kapitel, stiftifoogt ja *vasallid, kuna lõpus juurdelisatud pitserite märkimisel kapitel ja — korraga — linnafoogt (kes siin nimetatud stifti vasallide ees) figureerivad. Kahjuks ei ole ei Gernet ega ka Christiani sellest eeldusest vastavaid järeldusi teinud, kuna vastolud, mis sellega siin esinevad, neile pole silma puutunud. Meie peaksime nimelt oletama, et Tartu, olles ilma linnaõigusteta, seega väikese õigusteta turupaigana, siiski maaseisuste hulka kuulus, ja stifti valitsemisest osa võttis ning oma foogti võis lasta pitseri alla panna. Kui Tartu hiljemini linnaõigused sai ja võimsaks teguriks arenes, oli maaedustamise õigus imelikul kombel kaduma läinud: temalt kui linnalt enam selle järele ei päritud; alles palju, palju hiljemini suutis ta — ja sugugi mitte kergesti — maavalitsemise kohta oma mõju uuesti maksta panna. Niisuguse oletuse mõttetus on muidugi käegakatsutav. Sellepärast tuleb meil ka teisel juhtumisel

1) T. Christiani, „Einiges über die Verfassung und die Privilegien der Stadt Dorpat“ (= Aus Dorpats Vergangenheit, 2), Dorpat, 1918, lhk. 3.

„advocatus eiusdem civitatis“ all mõista „Stiftifoogti“, mis täiesti võimalik on, sest tarvitati ka „civitas“ „territooriumi“ ja selle sarnases mõistes, millele juba Arbusow on tähelepanu juhtinud¹⁾.

Sellest selgub, et „der seit 1248 nachweisbare Vogt“ osutub ligema vaatlemise juures nõrgalt põhjendatuks ja mittevastuvõetavaks. Ja sellega kaob ära ka oluline põhi kõnesolevat Lübeckile saadetud palvekirja dateerida just 1250. aasta ligidusse. See dateerimine kaotab oma aluse veel teiselgi kaalutlusel.

Laseme oma silme eest mööduda sündmustiku käigu. A. 1224 valutati Tartu. Piiskop Hermann määras Tartu oma asukohaks, seadis siia oma doomkapitli ja reisis varsti Saksamaale tagasi. Tema läänitamisel ja riigivürsti seisusse tõstmisel sai ta -ka õiguse Tartus ja kus see tarviline näib olevat linnu asutada²⁾. Ometi puudub meil iga-sugune näpunäide selle kohta, kunas ta just seda õigust tegelikult on tarvitanud. Christiani arvamisega, et varsti peale vallutamist alustati Doomkiriku ehitamist ja et sellele peagi järgnes linna rajamine, sest vastasel korral oleks Hermann vaevalt endale linna ehitamiseks lasknud volitused anda³⁾, ei ole küll võimalik päri olla. See kõlab ju nii, nagu oleks linna tõeline asutamine aset leidnud enne linna ehitamise õiguse andmist. Tõepoolest ei tarvitse mõlema nähtuse vahel olla mingisugust ajalist sidet. Pealegi on teada, et linnade ehitamise õigus oli ühendatud automaatselt markkrahvi õigustega niisamuti nagu näit. rahalöömise õigus, mis piiskopp Hermannile samuti anti tema tõstmisel riigivürstide seisusse, kuid mida Tartu piiskopid, nagu kindlaks tehtud, alles hoopis hilisemal ajal on tarvitanud. Me võime ainult oletada, et asuti viibimata linnuse („Burg“) ehitamisele, mis kindluseta olukordade tõttu tervele maale ju hädatarviline pidi olema. Suuremate linnade asutamiseks näib väga vähe soodus olevat silmapiik, mil terve maa veel käärimisel, vahekorrad võitjate ja võidetute vahel mittestabiilsed, pealegi idas mitteusaldusvääriline naaber.

1233. aasta novembri lõpus esitab kuningas Heinrich Lübecklastele ja Liivimaale reisivaile kaupmeestele tungiva nõude, et nad igal viisil toetaksid paganate ja tema teiste vaenlaste vastu piiskopp Hermannit, kes Eesti provintsi kaugelasuvail maa-alul kaitseb Jumala au ja Püha Rooma riigi autoriteeti⁴⁾. Siinjuures ei

1) L. Arbusow, „Die im Deutschen Orden in Livland vertretenen Geschlechter“, Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik, 1899, Mitau, 1901, lhk. 43.

2) „Urkundenbuch“, I, nr. 68, lhk. 72.

3) Christiani, l. c.

4) „Urkundenbuch“, I, nr. 129, lhk. 167.

ole mingisugusest linnast juttu. Loomulikult ei tõestaks see asjaolu iseenesest veel midagi: kuningas Heinrich ei tarvitsenud ju oma käskkirjas Tartu linna eriliselt mainida. Et ta aga siin kaupmeestele ülesandeks teeb piiskopp Hermann'i toetada, siis oleks igal juhtumisel linna mainimine võinud väga tähtsat mõju avaldada, sest kaupmehed oleksid kindlasti omanud suuremad huvid linna kohta kui piiskopp Hermann'i kohta, ja sellest oleks kuningas võinud loota seda suuremat agarust kaupmeeste poolt tema ülesande täitmisel.

Kuid kuidas lood sellega ka ei oleks, kui ka käesolevat dokumenti ei võiks kasutada otsekohese tõestusena selle kohta, et Tartu linna sel korral veel olemas ei olnud, siiski aitab ta väga tagajärjekalt toetada järgmisi daatume. 1234. a. tungivad venelased Liivimaale kunni Tartuni, kus asi lõppes sellega, et sakslased lüüa said. Teated selle pealetungimise kohta lähevad Tartu suhtes lahku. Vene kroonikad teatavad, et vürst Jaroslav olevat peatunud, ilma et ta oleks linnuseni (Burg) jõudnud. Paavst Gregorius IX-da kutsekiri kõneleb otse mingisugusest piiramisest, mis Vene teatega hästi sobida ei taha¹⁾. Kiri jätab igatahes mulje, nagu oleks tal aluseks täpsed, olgugi ehk küll asja ühekülgselt valgustavad „informatsioonid“; selles teatakse ka Kärkna lammutamisest kõnelda. Igatahes kõneleb kiri ainult mingisugusest piiramisest, mitte vallutamisest, ja just — mida siin eriti allakriipsutama peab — ainult mingisugusest „castrum Tarbate'st“, seega siis mingist linnusest, mitte aga linnast või asundusest (= Siedlung).

Kui hiljemini 1242. aastal tuntud lahingus Peipsi jääl sakslased lüüa said ja põgenema aeti, teab IV Nowgorodi kroonika selle sündmuse teates langenute hulgas nimetada ka „ратманы и паны“²⁾. See koht om Osten-Sackenit mõjutanud märkuse esitama, et see teade õige võib olla, sest meie teame, et lahingust osa võtnud Daani vasallid Tallinnast ja Tartu piiskopi mehed, kelle hulgas kergesti võisid olla ka kodanikud³⁾. See asjaolu eeldaks aga Tartu linna olemasolu. Käesolevast tekstist ei järgne aga, et meil siin tingimata Tartu kodanikkudega tegemist, sest näit. on selgesti mainitud, et ka Tallinn olnud võitlusest osavõtjate hulgas. Kuid pealegi on IV Nowgorodi kroonika nõrk kompilatsioon ja kõigest Nowgorodi kroonikaist

1) H. Hildebrand, „Livonica vornämlich aus dem 13. Jahrhundert im Vaticanischen Archiv“, Riga, 1887, lhk. 44, „... vallari fecerunt castrum de Tarbate“.

2) „Полное собрание русских летописей“, Томъ IV, Санктпетербургъ, 1848, стр. 37 „... паде Нъмецъ ратмановъ и пановъ 500“.

3) P. v. d. Osten-Sacken, „Der erste Kampf des Deutschen Ordens gegen die Russen“, Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, XX, Riga, 1910, lhk. 118, 120.

kõige vähem usaldamisväärline. Ka äratab otsekohe meie umbusaldust asjaolu, et just IV Nowgorodi kroonika nii hästi on orienteeritud vaenlaste sotsiaalsetes seisustevahedes, kuna teised kroonikad vaikivad selle kohta. Ja lõpuks tunnistab sõna „пане“ küllaliselt selle kasuks, et käesolev koht moodustab hilisema lisanduse. Neil põhjusil näib meile lubamatu olevat ainult selle ainsa allika põhjal mingisuguseid järeldusi teha, seda enam, et kohalikud allikad midagi ei tea kõnelda Tartu asundusest.

Kui meie nüüd tahaksime palvekirja Lübeckile dateerida võrdlemisi ligidale 1250. aastale, siis esineks umbes järgmine pilt. Kui 1242. a. katastroofi järele rahu Venega oli garanteerinud sakslastele Liivi omakspidamise ja sellega väljastpoolt kindlad vahekorrad kujunenud, siis — kas asus Tartu piiskop linna plaanikindlale rajamisele või jälle tekkis pikamööda linnuse mäejalale asundus, mis sai neljakümnendate aastate lõpul piiskopi käest linnaõigused (muuseas tuleb siin 1248. a. vaevalt arvesse, sest sel ajal oli piiskopitool vakant). Uus asundus oli veel liiga nõrk selleks, et ise omal jõul oleks suutnud tarviliste müüriehitustega hakkama saada, ja pöördus abi-palvega Lübecki poole. Meil pole teada selle sammu tulemus. Aga kui see ka eitav oli, peame siiski oletama, et järgneva 10—12 aasta jooksul linn oma enese jõul kindlustamiseks ikkagi midagi ära tegi.

Siis saabus aga täiesti iseärane katastroof. 1262. a. tungisid venelased maale. Ordumeister, kellel väljaspool tegemist, ei saanud kohe appi tulla ja kõigist vastupanekust said venelased varsti üle. Ja nüüd on järgmine asjaolu tähelepanemisväärt: ei ole mingisugusest linna võitmisest, ammugi veel piiramisest, isegi kõige täielisemais riimikroonika¹⁾ teadetes mingisugust juttu. Venelased põletavad päris endastmõistetavalt linna maha, mingisugusest linna väiksemastki vastupanekust ei lausuta poolt sõnagi. Küll aga, ja seda peab rõhutama, kõneldakse linnusest (Burg), mis seal lähedal asunud. Ainult kes linnusesse pääseb, jääb ellu. Kantsist lastakse ägedalt venelaste peale ja siit saadakse neile teatavat kahjugi teha. Kantsi edaspidist piiramist ei julge nad ettegi võtta, vaid tõttavad kiirelt, nagu tulnud, oma saagi ja vangidega tagasi. Kas on võimalik, et umbes 10—12 aastat kestnud müüriehitamise järele — Lübecki palvekirjas räägitakse, et müürid juba ehitusel on — linn ilma vastuhakkamata vaenlasele üle antakse? Meile ei näi see tõenäoline olevat. Terve kirjeldus riimikroonikas avaldab väga kindla mulje, et linna

1) „Livländische Reimchronik“, hrsg. v. Leo Meyer, Paderborn, 1876, p. 152. vv. 6607—6649.

langemine selleaegsetele tingimustele vastavalt oli täiesti iseenesest mõistetav. See on aga seletatav ainult siis, kui me oletame, et linn, kui ka üldse, siis ometi mitte rahuloldavalt kindlustatud ei olnud, igatahes aga ilma kaitse ringmüürita oli.

Seda oletust kinnitab veel Vene kroonikate teadete võrdlus selle sündmuse kohta¹⁾. On täiesti arusaadav, et venelased Tartu hävitamises metsikut kangelastegu nägid ja oma teadet vastavalt värvisid. Iseäranis iseloomustavana tuleb esile tõsta järgmine detail: linnal olevat kolm müüri olnud, mis kohe esimese tormijooksuga ära võetud. See Vene teade kolmest müürist on hilisematele vaimustatud, aga kriitikavaestele Tartu mineviku kirjeldajatele juhuse võimaldanud luua legendi Tartu kolmekordsest ringmüürist²⁾, — fantaasiakujutlus, millele raske teist suuremat kõrvale seada. Tartu oma kolme ringmüüri oleks ju ainuke sellelaadiline nähtus keskaja linnaolude ajaloos, ainuke mujal olematu juhtumine: üldiselt oldi rahul, kui suudeti üks ringmüüri võru valmis ehitada ja korras hoida. Seda arusaamatum on, et sarnase kolmekordse müüri taga venelastele mingit vastupanu ei suudetud näidata, et linn esimesel rünnakul ära võeti. Meile näib, et see väljendus (kui me selles lihtsalt Vene kroonikate mitte just väga harva ettetulevat liialdamist ei taha näha) ainult niiviisi on seletatav, et meil mingisuguse püstaiaga tegemist, millega ju värskest asutatud linnad harilikult olid ümbritsetud. Siis on juba mõeldav, et siin tegemist on kolmekordse planguga või muu sarnasega, mida venelased sõnadega „Три стѣны“ edasi on annud.

Niisugused provisoorsed kindlustused ei vajanud ehitamiseks palju aega. Näit. laskis 1277. a. Liivi ordumeister Ernst ühel Leedusse ettevõetud retke korral mõne nädalaga Dünaburgi ehitada, nagu riimikroonika seda üksikasjaliselt jutustab. See suutis sõjaväe äramineku järele leedulaste mitmenädalisele piiramisele vastu panna. Või jälle laskis a. 1369 kõrgemeister Winrich von Kniprode 35 päeva (15. IV—20. V.) jooksul ühel Memeli saarel Gotteswerderi linnuse kindlustused üles ehitada; see võeti küll septembris leedulaste poolt

1) Новгородская летопись. Полн. собр. лѣт. т. III, Спб. 1841, лhk. 57. Четвертая Новг. лѣт. Полн. собр. т. IV, лhk. 39. Псковская первая лѣт. Полн. собр. IV, лhk. 180. Софійская первая лѣт. V, лhk. 190. Воскресенск. лѣт. Полн. собр. VII, лhk. 163.

2) (Jul. Eckardt) „Zur Geschichte Dorpats“, Neuer Dorpater Kalender für das Jahr 1866, лhk. 10 „... hinter den dreifachen Mauern, welche die Stadt umgaben . . .“ Sedasama ütelist kordab autor 100s „Baltische und russische Culturstudien aus zwei Jahrhunderten“, Leipzig, 1869, лhk. 25.

ära, aga alles viie nädalise piiramise ja 18 viskemasinaga pommitamise järele.

Neist näiteist võiks jätkuda. Kui venelased suutsid siin linna ära võtta „esimese rünnakuga“, siis kõneleb see igatahes ainult selle poolt, et see ainult täiesti primitiivne linnus võis olla, ja linn sellega oli alles esimeses algelises saamise ajajärgus, mis palvega Lübeckile, milline 1250. a. pidi esitatud olema, end milgi tingimusel ei laseks ühendada.

Väga tõenäoliselt alustati katastroofi järele kõige energiaga müüride ehitamist, ja palvekiri Lübeckile tuleb vastavalt sellesse aega, tähendab peale 1262. a. asetada. Sellele dateerimisele oleks vaevalt võimalik ka paleograafiliselt midagi ette heita. Ka kirja iseloom võimaldab selle arvamise tõenäolisust: see on ju nii hädaldavalt abipalavas toonis kirjutatud, et ta saatmist vaevalt oletada võiks ilma eelkäiva perturbatsioonita. See on teine kord, kui linn Lübecki poole pöördub. Juba mõne aja eest oli üks kiri toetuse palvega ära saadetud, mille Lübeck ka „kõige armulikumalt“ vastuvõtnud. Kahju, et see kiri alal pole hoidunud. Kuid tagajärge ei näi sellel siiski olnud olevat, sest sundiv häda ja vaesus ajab palvet kordama; hädaldatakse kõige nukramalt iga võimaluse puhul ja palutakse nii hästi elavaid kui surijaid, kes ainult armuandi võiks anda, linna peale mõelda. Jah, isegi käskjalgade kulude katmisega, kes kirja kohale pidid toimetama, ei saa linn hakkama, vaid palutakse selleks otstarbeks kirikukorjandust. Aga see paik saaks, kui kindlustused lõpule viidaks, olema mitte ainult usu varjupaik meie provintsis, vaid ka kilbiks-kaitsemüüriks ümberkaudsetele maadele, kohalasujatele kindlaks paigaks, läbireisijatele mugavaks peatuskohaks, võimaldades rahu ligidatele ja kaugetele. Ja Lübeckile, kui asja kordaminekuks kaasaaitajale, langeksid osaks mõningad esidused.

Müüriehitus on seega kirja ärasaatmise korral käimas olnud, sest öeldakse selgesti „quod munitio nostra si ad perfectum venerit“, mida vaevalt kirjutatud oleks, kui asjaga sugugi ei oleks oldud peale hakatud. See jätab palju enam mulje, nagu käiks ehituse lõpuleviimine kodanikkudele üle jõu, ja see asjaolu sunnibki väljastpoolt abi otsima.

Et Lübecki kui kõige ligema poole pöörduti, on arusaadav: võidi ju oletada, et just Lübeck, kes „Saksa ühiskaupmehe“ (der gemeine deutsche Kaufmann) ühingus tõusis ikka enam juhtivale kohale ja kõige enam oli huvitatud Venemaaga kauplemisest, kõige meelsamini pidi toetama kindla tugipunkti (mida palves erilisel rõhutatakse) tekkimist. Ettevõtte tulemuse kohta puuduvad meil teated,

kuid tohib küll oletada, et ka selgi teistkordsel palvel ei olnud olulisi tagajärgi. Sest vaevalt võis Lübeck nüüd juba täieliselt toibunud olla 1251. a. raske tuleõnnetuse tagajärgedest¹⁾. Pealegi oli tal küllalt tegemist Maarja kiriku hiiglaehitusega, milliseks otstarbeks ta isegi välist abi vajas: nii oli Riia peapiiskopp Albert II Lübecki rae vastava palve peale saja marga suuruses toetust lubanud (1261. ja 1263. a. vahel).

Pilk linna põhiplaanile näib õigustavat arvamise, et enne müüritööde lõpulejõudmist mingi katastroof vaele on tulnud. Linnus ja linn asuvad ühises ringmüüris, mitte aga niiviisi, nagu näit. Tallinnas, kus kants ja linn omasid mõlemad omaette müürid. Silmnähtavalt on linna kindlustamistöö Tartus suurema kokkuhoidlikkuse tähe all sündinud. Peale selle näitab linnaplaan väga selgesti, et meil pole siin tegemist kordkorralt areneva ja kasvava linnaga, nagu näiteks Tallinnas, vaid kavakindla, süstemaatilise asundusega, mis otse geniaalselt leitud ja läbimõeldud ning mis hiilgavalt arvestab nii maapinna eritingimusi kui ka kaitsetarbeid.

Põhiplaani rajamisel on otsustandva tähtsusega olnud Doome-mägi, mis Emajõe jõesängist lõunasuunas sirbitaoliselt asetatud. Siia ehitati loss ja hiljemini katedraal, mis kaitseotstarveteks hiilgavalt sobivad. Müür lookles täpselt mäekallakut mööda ja sirbikujulise mäe mõlemas otsas ettevõetud väljajooksva müüri pikendamised andsid linnale (muidugi mitte täiesti korrapärase) poolsõõra kuju, mille poolitaja moodustab kolmas jõe paralleelne linnamüür.

Linnaplaan ise kuulub idakoloniaalskeemi tüüpi. Kõrvalekaldumised, mis pealegi väheolulised, on seletatavad ühest küljest äärmiselt ebasoodsa, soise maapinna tingimustega, teisest küljest sellega, et läbikäimist linnuse ümbruskonnaga püüti võimalikult mugavasti korraldada. Viimasel põhjusel asetati turuplats tsentrumist, kuhu ta keskaja linnades harilikult oli asetatud, eemale, perifeeriale lähemale. Oli ju Lossi tänav ainuke, mis võimaldas suuremate vankrite liikumist teataval määral, ja turule oli selle kaudu järjekult kõige kergem jõuda. Samuti on turu perifeeriline asend ja pikergune kuju seletatavad püüdega seda väljaspoolt tulevatele liiklemisteedele võimalikult kättesaadavaks teha ja võimalikult kunni jõeni välja viia. Olid ju Riia ja Tallinna teed kõige tähtsamad liiklemisvahendid, millistega teised kaugeltki ei suutnud võistelda (Tallinna ja Narva teed saabusid linna üle ainukese puusilla, mis asus praeguse kivisilla kohal).

---

1) W. B r e h m e r, „Beiträge zu einer Baugeschichte Lübeck's“, Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte u. Alterthumskunde, Bd. 5, lhk. 148—150.

Muidu aga moodustas tänavate võrk üldiselt idakoloniaalskeemile vastavalt üksteisest õiges nurgas läbilõikavate tänavate kompleksi.

Miks Neumann mingisugust „kolmandat, kuid harva esinevat tüüpi“ oletab, ei ole meile küllalt selge¹⁾. Veel vähem võime tema arvamisega ühineda siis, kui tema Tartu suhtes oletab kaht arenemisjärku, ja nimelt vanemat linnaosa, mis ulatunud umbkaudselt öeldud veidi Munga tänavast tahapoole, nii et Dominikaaniklooster asunud veel seespool, Cisterciensiklooster aga juba väljaspool linnapiiri, ja teiseks linnamüüride laiendamist Cisterciensikloostri ja Laia tänava sissetõmbamiseni linnapiirkonda. Nähtavasti tahtis Neumann Cisterciensikloostri tingimata ka Tartus asetada linnamüürist väljaspoole, nagu see mujal sagedasti, kaugeltki aga mitte alati esines²⁾.

Säärase hüpoteesiga on meil täiesti võimatu ühineda. Mingisugused kaaluvad põhjused ei sunni meid Tartu nunnakloostrit asetama linnamüürist väljaspoole. Teisest küljest omandaks linnamüür, mis täpselt maapinna tingimustele on kohandatud, Neumanni teooria tunnustamisega täieliselt ebatõenäolise kuju, nimelt sobi, mis täiesti võimatu tundub olevat ja end millegagi ei lase seletada. Tartu läbi mõeldud ja sihikindla linnaplaani juures ei ole mõeldav linna kasvamine Neumanni poolt loodud oletuste järgi.

Teisiti on lood Dr. Otto väidetega. Kõige vanemal linnaplaanil a. 1636 esineva märkuse põhjal: „Die breite Strass genant allhier ist zu Vors der Märkt gewesen“ on ta esitanud oletuse, et siin, tähendab umbes Laia ja Jakobi tänava lõikekohas, olevat asunud kõige vanem turukoht³⁾. Maapinna tingimuste seisukohalt vaadatuna — see on ainuke kõrgem koht soise madaliku keskel — oleks see väga võimalik. Et plaanikindlad linnaasundused nõjatuvad juba olemasolevaile asundustele või viimased lihtsalt endasse vastu võtavad, selle kohta on meile paljud teated säilinud (hästi kindlakstehtud näitena võib esineda liivlaste asundus Riia all). Ometi tulevad sääraised asundused nii juriidiliselt kui ka füüsiliselt linnaasundustest eraldada. Samuti on vastuvõetav, et mäe jalal mingi asundus võis tekkinud olla. Kuid siiski jääb lahtiseks küsimus, kas oli see turuasundus, millisele linnaõigused anti ja mis siis 1262. aasta katastroofi järgi müüre hakkas ehitama, või oli mingi teine hoopis uus

1) W. Neumann, „Der Stadtplan als geschichtliche Urkunde“, Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. XXI, lhk. 88.

2) W. Neumann, „Stadtplan als gesch. Urkunde“, *ibid.*, lhk. 97.

3) R. Otto, „Zur Ortsbeschreibung und Entstehungsgeschichte von Burg und Stadt Dorpat“ (= Aus Dorpats Vergangenheit 1), Dorpat, 1918, lhk. 7.

asundus tekkinud, millisele osaks langes venelaste pealetungimise esemeks saada. Mõlema oletuse suhtes on võimalik esitada tõestusi ja vastutõestusi. Küsimust ei tule küll iseenesest väga tähtsaks pidada, kuid see äratav meie huvi niivõrra, kui võrra seda siduda võib küsimusega esialgse turuasunduse rahvastiku rahvusliku algupära kohta. Loomulikult on ka siingi võimalikud ainult hüpoteesid, mis omavad vähema või suurema tõenäolisuse astme.

Selleaegsetes olusuhetes näib täiesti võimatu olevat, et maa-herrad oleks võinud anda linnaõigused asundusele, mille rahvastik oleks koostunud mittesakslastest, käesoleval korral eestlastest, sest sellest oleks kergesti võinud tekkida maa võimudele väga ebakohane võimutegur. Ennemini püüti kodanikke hankida Saksa riigist, hoolit-sedes igaviisi nende juurdevoolu eest. Selle kohta pakub eeskujulise näituse Riig, mille tekkimisega meie nii hästi tuttavad oleme Läti Hendriku kroonika tõttu. Kuid Saksa käsitöölise ja kaupmeeste juurdevool polnud üldiselt kaugelki nii elav, et linnades oleks võidud läbi saada hoopis ilma mittesaksa elemendita. Eriti võisid just Tartus asjad selles suhtes eriliselt halvad olla, sest alalised tülitamised Vene sõjaretkede poolt ei võinud meelitada võõraid siia asuma. Igatahes olid Riig ja Tallinn selles suhtes alguses hoopis õnnelikumas seisukorras. Alles sedamööda, kuidas julgeolek Tartus suurenes ja kaubitsemine uue kaubatee tõttu Emajõe kaudu hoogsamalt hakkas arenema, valgus ikka enam kodanlist Saksa elementi kohale ja tekkis tarve kindlama ladukoha (Stapelplatz) järgi. Selle läbi kujunes ka võimalus tagajärjeka linnarajamise teostamiseks. Nii-viisi ongi seletatav, miks Tartu asutamine võrdlemisi hilja sündis.

Kuid Dr. Otto leiab, ja mitte just ilma aluseta, et Jakobi kirik olevat olnud esimese turuasunduse kirikuks. Selle asend ja, niipalju kui meie otsustada võime säilinud plaanide põhjal, võrdlemisi väiksed dimensioonid räägivad veenvalt selle oletuse kasuks. Millised arhitektuurilised muutused Vene katastroof kiriku juures mõjutas, on meile loomulikult teadmata. See eeldab aga igatahes turuasunduse suhtes suuremat vanadust, kui see, mida meie Saksa elementide juurdevooluga võime ühendada: muidu oleks Tartu pidanud hoopis varemini linnaks muutuma. Järjelikult ei eksi meie palju, kui oletame, et siin Doomemäe jalal tekkis kõige pealt Eesti turuasundus või küla, mis oma kirikukesega varustati. Siin leidsid ka juhtumisi läbisõitvad kaupmehed ulualust niikaua, kui Emajõe kaudu kaubitsemine arenes, Saksa kodanliste elementide suurema juurdevoolu põhjustades, ja kui tarvidus Saksa elemente suuremal määral kohale tõm-mata tõuke andis linna rajamiseks. Üksikud erandid välja arvatud,

tekkisid Saksa linnad idas harilikult külade ehk asunduste läheduses ja omandasid neilt mõnikord oma nimegi. Vaevalt aga kasutati kunagi küla ennast linna otsekohese alana. Et Tartu Vene katastroofi ajal alles tekkimisel oli ja et meie kasutada olev allikamaterjal käesoleva küsimuse kohta puudulik, siis jääb vist küll lõpulikult lahendamata küsimus, kuidas olid lood selles suhtes Tartus, — kas oli juba enne olemas linnaplaan, mis pärast katastroofi teostamist leidis, või moodustas turuasundus, nagu Dr. Otto oletab¹⁾, uue linna algosa.

Tartu linna rajamise asetamine aastaise veidi enne 1262. a. ja linna-ala plaanikindel jaotamine katastroofi järgi annavad meile teatava toetuspunkti Doomkiriku vanaduse kindlaksmääramisel. Enamvähem toreda ja hiilgava piiskopikiriku asutamine võrdlemisi kaugel linnusest, ajal, mil Doomemägi erilise ringmüüri ei olnud kaitsitud, ei tundu, arvestades Tartu hädaohklikku välisseisukorda, kuidagi vastuvõetav olevat; veel vähem aga on seda provisoorilise puust katedraalkiriku ehitamine. Säärane kõrvalasuv ja kerge ligipääsuga kirik oleks esimesena vaenlastele ohvriks langenud. Pigemini lepiti esialgu kirikuga linnuse piirides (näited selle kohta ei ole haruldased: mainigem kas või Haapsalu ja Kuresaare kirikuid). Alles müüride ehituse lõpuleviimine lõi kohased tingimused suurema katedraalkiriku jaoks. Stiilisse puutuvad kaalutlused ei luba meid Doomkiriku ehitamist asetada ajajärku enne 1270—75. aastat, milline daatum end ka müüriehitamisega laseb põhjendada. Ja mis puutub linna koguduste kirikutesse, siis on nende dateerimine arusaadav üldse alles müüriehitamise dateerimise kaudu. Maarja kiriku kohta teame ainult niipalju, et ta oli esimene linna koguduskirik, järjekult siis vanem kui Jaani kirik. Seda oletust aitavad kinnitada vähesed säilinud Maarja kiriku kohta käivad joonised, niipalju kui need üldse meid lubavad mingisuguseid otsusi teha. Jaani kiriku ehitamise peame stiili analüüsi põhjal paigutama XIII aastasaja viimasesse veerandisse, pigemini selle lõppu (Assmussi astronoomilisi väljarehkendusi ei saa me käesolevas arutuse alla võtta²⁾). Maarja kiriku, kui kõige vanema linna koguduskiriku, ehitamise võiksime samuti kõige loomulikumalt asetada aastaise varsti peale Ven'e katastroofi.

O. Freymuth.

1) R. Otto, op. cit.

2) A. Assmuss, „Über die Orientierung der mittelalterlichen Kirchen Dorpats“, Sitz. ber. d. Gel. Estn. Ges., 1911, ltk. 29 sqq.

Saaremaa kiriku- ja konsistoriaalseaduse kava aastast 1650.

Kuninganna Kristiina ühendas oma donatsioonikirja kaudu 25. nov. 1650. a. tema poolt varem krahv Magnus Gabriel de la Gardie'le antud kingitused Kuresaare krahvkonnaks (grefskapet Arensburg).

Krahvkonna moodustasid Kuresaare linn ja loss kõige inventaariga ning suur hulk külasid ja kroonutalusid. Peale selle anti krahv de la Gardie'le „expektantsõigus“ kõigi nende tol ajal veel läänitatud külade ja losside peale, mis teiste omanikkude käes olid. Krahv sai oma krahvkonnaga suured õigused Saaremaal; nii jäi temale Saaremaal superintendendi nimetamise õigus, tema käsuvalitseja pidi olema eesistujaks „landsrättis“ ja kõik selle kohtuinstantsi poolt määratud trahvid ja maksukohustused pidid krahvile üle antama; Kuresaare linnakohtust pidi appeleeritama „landsrätti“; krahv vabastati sõjateenistuse kohustest ja kõigist kuningale maksetavaist kontributsioonest, kuid pidi Kuresaare lossi garnisoni üleval pidama; ka sai krahv õiguse tema poolt valmistatud raha liikvele lasta tingimusega, et sel oleks sama väärtus ja välöör kui kroonu omal.

Krahv de la Gardie on ka kasutanud neid õigusi, mis temale kuninganna donatsioonikirja läbi antud. Nii nõudsid Saaremaa kirikuolud korraldamist ja krahv määras sellepärast neli komissari, kes üheskoos Saaremaa praosti ja kirikuõpetajaskonnaga välja töötaksid kiriku- ja konsistoriaalseaduse kava¹⁾. Kava, mille nimetatud komissarid ja vaimulikud kokku seadsid, on see „bedencken“, mille meie allpool in extenso ära trükime. Doktor Fr. Westling, kes on toimetanud dokumendist ära kirja „Ajaloolise Ajakirja“ jaoks, on oma eelnimetatud töös seda mõne reaga refereerinud²⁾. Üks teine uurija on juba varemini sellele tähelepanu juhtinud, et kava kokkuseadmisel on eeskujuks olnud see „Konsistorial- und Kirchenvisitations-Ordnung, wie es im ganzen Liefflande einführo zu halten“, mis Rootsi valitsuse poolt antud 13. augustil 1634. a.³⁾ Saaremaa kiriku- ja konsistoriaalseadus kiideti krahv de la Gardie poolt heaks 28. oktoobril 1650. a. ja on nähtavasti otsekohe hakanud maksma. Eelnimetatud praost Pretorius on nähtavasti juba mõne võrra varemini Saaremaa superintendendiks nimetatud.

Käeolevaga trükitava dokumendi originaal on Dr. Westlingi teadaande järgi säilinud Tallinna konsistoriumi arhiivis. Tarvitame jubust, et tänada Dr. Westlingi tema lahkuse eest, millisega ta meie õiguse andis käesoleva dokumendi avaldamiseks meie ajakirja veergudel.

A. R. Cederberg.

1) Fr. Westling, „Några meddelanden om Ösels kyrkliga förhållanden under åren 1645—1650“ (Kyrkohistorisk årskrift 1915, Sverige, ltk. 338).

2) Westling, op. cit., ltk. 338—339.

3) Ernst H. J. Lundström, „Bidrag till Livlands kyrkohistoria“, Uppsala, 1914, ltk. 149—150.

Der Verordneten Gräfflichen Hhn Commissarien bedencken, wie es hinführo mit dem Consistorio, General und special visitation auch Kirchenordnung, biss auf fernere S-r Hochgräfl. Excellenz gnädigste approbation und declaration alhier auf Ösell zuhalten sey.

Demnach Ihre Königl. Maytt. Unsere Allergnädigste Königin und Fräuevlein S-r Hochwolgeb. Gräfl. Excellenz die Jurisdictionem Ecclesiasticam auff diesem Ländlein zu exerciren gnädigst concediret; Als wird das Consistorium alhie hinführo folgender gestalt besetzt und bestellet werden müssen; Nemblich es wird der H. Statthalter als Director des Consistorii mit dem H. Superintendente und dann zweijen Weltlichen aus dem Landgerichte, und zweijen Gestlichen vom Lande das Consistorium alhie besetzen, und alle vorfallende casus Consistoriales entscheiden, auch die Execution alles dessen so verabscheidet worden, Unsäumblich befo[r]deren helfen. Locus judicii wird sein alhier aufm Schlosse in der Landgerichts Stube, Tempus conveniendi aber wird sein 8 Tage vor den zweijen Landgerichts Terminen, der H. Statthalter als Director und der H. Superintendens sitzen bei samem oben am Tische, auff der rechten seite des H. Directoris sitzet der erste Geistliche Assessor, Auf der linken seite des H. superintendentis der erste Weltliche Assessor, und den ferner auf der rechten seiten der ander Weltlicher, auf der linken der ander Geistliche Assessor. Der Landgerichts Secretarius hat seine stelle vorm Tische; zu anfangs der ersten Consistorial juridica, werden alle die Hhn Consistoriales den Richterlichen Eijd zu leisten, und darauf die in den visitationibus befundene oder sonsten dahin remitierte Casus consistoriales Vor sich nehmen und dieselben nach Geistlichen und Weltlichen der Ausspurgischen Confession Consistorial-Rechten entscheiden; Daferne auch einige Parten vors Consistorium zu citiren sein möchten, so wird auf derselben anhalten, oder so oft es nötig der H. Statthalter ex officio die Citationes wieder die Parten cum Praefixione termini ergehen, und das die Citationes allemahl richtig eingelieffert worden, eine Zettel zu rücke bringen, und den consistorial Acten beijlegen lassen. In termino sollen die Parten ohne einige Procuratoren, jedoch nach gelegenheit mit einem oder zweijen Ihren gefolgtten freunden und anverwandten persöhnlich erscheinen, Ihre Klage und Antwortt allein mündlich vorbringen, welches alles Vom Gerichts Secretario fleissig Protocolliret, und wenn die Parten geschlossenn, dem Gerichte in präsentz der Partenn vorgelesen, auch darauff die Parten abgewiesen werden sollen. Die Vota der Hhn Consistorialen sollen von dem Untersten Geistlichen Assessore angehobenn, Vom Secretario verschrieben, und wehm die meisten stimmen gehen, solches soll pro concluso gehalten und angenommen werden, doch soll nicht allein bald zur anfang des ‚Processus‘, sondern auch vor publicirung des Urthels die güte den Parten vorgeschlagen und versucht werden. Sonsten sollen die Publicirte Urtheile in einem Buche verschrieben und noch vor endigung der

Juridica von denen Hhn Consistorialibus unterschrieben werden; Im übrigen wird sich dieses Consistorium nach der Lifflandishenn Dörptischenn ober-Consistorial ordnung wie auch ratione Processus nach diesen Künfftigenn Landgerichts Ordnung zu richten, und dahin alles zu ordnen wissen, das die Göttliche Ehre und Lehre nebenst guter Kirchen disciplin wie auch der Einwohner Heijl und Seeligkeit in diesem ländlein je länger je mehr befo[r]dert werden möge; Belangend die Visitationes und zwar Erstlich die Local und häusliche visitation der Hhn Pastoren, weilen allbereit vorhin vom Hn Episcopo Revaliensi eine sehr nützliche belehrung über die-selbe schriftlich ist abgefasst worden; (Als wird dieselbe bis auf Hochgedachter Ihrer Gräfl: Exellentz gnädige erklärungs billig beobachtet werden müssen. Die Generalvisitation aber des Hn Superintenten betreffend, selbige wird Er nach der ihm absonderlich eingereichten Instruction: (bis auf fernere der hohen Obrigkeit ordre)¹⁾ fleissig und eijferig zuverichten, bemühet sein. Sonsten will hochnötig sein, das man wegen der Kirchen Sühne, den darüber in Ao 1647 den 4. Februarii schriftlich abgefassten ordentlichen Process abgedachten Hn Episcopi Revaliensi in acht nehme, und demselben folge, wie nicht weniger derselben unterrichtung über die nützliche übung des Catechismi bestehende in 11 Puncten und in Ao 645 abgefasst, denen Hhn Pastorib[us] zur sorgfältigen Praxi und nachfolge bester massen hiermit recommendiret wird. Was ferner beider Kirchenordnung für dismahl zu erinnern, besteht Vornemblich in nachfolgenden Puncten:

1. Anfänglich und zum Erstenn, soll auf dem gantzen lande und der Graffschafft Ösell das wahre licht des Heijl. Evangelii, nach Form und weise der unverenderten Augspurgischen Confession in allen Kirchen und Schulen gelehret und geprediget werden, und sollen dabei keine andere Secten und Religion; wie Sie immer nahmen haben mögen, in diesem lande, Kirchen und Schulen eingeführet, geduldet und gepflantzet werden.

2. Der Gottesdienst und die Kirchen Ceremonien sollen gleichwie für diesem der Rigischen Kirchen gleich behalten, und in steter observantz gebrauchet werden.

3. Wann ein Priester bey einer Kirchspiels Kirche auf dem lande soll vociret werden, so sollen ewar die Kirchspiels Junkern das Jus Praesentandi haben und behalten: Wann aber des Praesentierten Priesters Persohn, lehr[e], leben und wandel von dem Superintendenten und gantzem Ministerio approbiret, und drauf in dem Examine tüchtig und würdig befunden worden, so soll er alsdann ordentlicher weise von dem Gräfl. Statthalter vociret, und in seinem Ampte, nach verrichteten ordentlichen Kirchen ordination Confirmiret und bestätigtet sein.

4. Es sollen aber zu Land Pastoren praesentiret und vociret werden, welche neben der Teutschen zugleich der Unteutschen Bauern sprach mächtig und kündig, zu mahlen etzliche die Predigten aus dem in die feder verfastem concept auswendig lernen, und dem

1) äärenärkus marginalis: dieses ward ausgelassen.

Volke fürpredigen können, Allein im Beichstuhl und bey denen Kranken; da man die Armen leute mit Gottes Wort reichlich Trösten soll, und auch billig alsdann eine fertige und ungezwungene Zunge von nöthen, oft ohne Trost bleiben, und nicht wenig in ihren gewissen beschweret werden.

5. Wann aber Einheimische und des Landes Eingesessene Kinder verhanden, derer Lehr unb lebend bekant, approbiret, und sonst zum heiligen Predig-Amt düchtig, sollen allewege denen frembden, obgleich die Einheimischen nicht zur stelle, auf hohen Schulen studirten oder anderweit sich aufhielten, präferiret und vorgezogen werden.

6. Alle die Jenige die auf verdächtigen Universitäten und Schulen studiret, die sollen nicht so balde an Kirchen und Schulen befördert werden, bis man allererst recht erfahre, was er für eine Religion gefasset.

7. Weilen das Peudische Kirchspiel ziemblich gros und daselbst auch die Arme leute in Spitalthofe von dem ordentlichen Priester mit Gottes heiliges wort, und darreichung der heijl. Sacramenten gar selten besucht, unterrichtet und getröstet werden; Als soll ein absonderlicher Priester dahin verordnet und eingesätzet sein, damit die Arme leute so woll wochentlich alls alle Sontage mit dem heil. Evangelio und Predigte Göttliches Wort getröstet und erquicket werden mochten, welches zu des Hn Feldherrn Hochgräfl. Excellenz. gutdünken und approbation remittiret werden sol.

8. Im Stätchen soll der Capplan alle Mittwochen und Sontage denen armen leuten im Hospital fürpredigen, und dieselbe mit Gottes Wort versehen und Trösten.

9. Wass zur Dänischen Regierungs Zeiten wegen abschaffung der Beichtpfenninge und Krügereien bey denen Pastoraten abgethan, darbey lest man es billig verbleiben, Hierwiederumb aber, weilen die Hhn Pastoren sich bishero von einem jeden hoffe nur mit einem Schinken und fladen befriedigen lassen müssen; Alss wird nicht ein Zweifel gezogen, die Kirchspiel Junkern werden sich hinführo, weilen jetziger Zeit alles Teur, mit Christlicher Wolthätigkeit gegen dieselbe zu erzeigen wissen, und anderen Leuten mit Ihrem Christlichen guten Exempel Vorgehen.

10. Mitt denen in vorigen Dänischen Zeiten an denen Landkirchen Vermachten gnaden haken, soll es also hinführo bei absterben der Pfarherren sein bewenden haben, Jedoch so lang die hinterbliebene Wittiben in ihrem Witwerstande verbleiben; Im wiedrigen soll der gnadenhaken, Vermöge Ihre Königl. Maytt. Christiani des Vierten in Dännemarck sub dato Copenhagen d. 29. May ao 1639. abgegebenen Indults wieder an die Kirche verfallen sein.

11. Die Vierzeitige Kirchen Opfere, auf denen Vier hohen Festen, als Weijnachten, Ostern, Pfingsten und Michäelis, mögen altem gebrauch nach zur steuern und Unterhalt d. Hhn. Pastoren auf dem ganzen lande verbleiben.

12. Weilen auch eteliche Kirchspielen auf diesem Lande ziemblich weiltläufig, und die Pauren fast bey 2 oder mehr meilen von den Kirchen abwohnen, und also an ihrem Christenthumb mercklich ver-

säümet; Als sollen disfals gute ordnungen gemacht werden, das die weitläufftige Kirchspielen getheilet und absonderliche Capelle erbauet und fundiret werden; Jedoch soll keine division der Kirchen vorgehen, es seij dann das die hauptkirche zur gnüge und wolversorget.

13. Ferner wird hochnötig zu sein erachtet, das die Hhn Pastores jedes orts neben den Kirchen Vorstehen fleissig beobachten, wie die Kirche und dazu gehörige gebauwde und Pastorate im bauwlichen wesen erhalten, die Kirchhöfe besäunet und Verwahret, Wie imgleichen sonderbahre Kirchenbücher und Inventaria darüber aufgerichtet werden möge.

Alle bei und Winkel-Schulen sollen in Stätchen abgeschaffet und eine ordentliche gute wolbestellet öffentliche Trivial Schule wieder eingerichtet, und mit gelährten, geschickten Collegen versehen werden, damit niemand ursach haben möge Privat oder Winkelschulen zu halten, und kann dz Schul Examen Jährlich einmahl umb Michaelis gehalten, und vom herrn Superintendenten einige aus dem Rath hierzu dienliche, darzu gezogen werden.

Datum Arensburg d. 10. Julij. A-o 1650.

Rembert Funchen   *Paul Helmes*   *Johann von Weydenhayn*   *Johannes Cotenius*
Sig.   *Sig.*   *Sig.*   *Sig.*

Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade.

II.

Prantsuse revolutsiooni objektiivse, teadusliku uurimise tähtsaim teerajaja Alexis de Tocqueville oli huvitaval kombel oma põlvnemiselt põline aristokraat. Juba noorest east peale vabaduse aate innukas pooldaja, tunnustas Tocqueville Euroopa sotsiaalse korra demokratiseerumise paratamatust, kuid püüdis samal ajal kaasaeglastele näidata abinõusid, mis takistaksid demokraatiat degenererumast despotismiks. Et inimesed üldiselt hindavad ühetaolisust kõrgemini kui vabadust, siis võib Tocqueville'i arvates demokraatliku korra alusel väga hõlpsasti kujuneda kõige äärmisem despotism, mis rikub hoolimatu jõhkruisega rahvastiku kõige elementaarsemaid vabadusi. Nii võib demokraatiat areng saada hukatuseks poliitilisele vabadusele, kui õigel ajal tarvitusele ei võeta kõiki vajalisi ettevaatusabinõusid. Vabaduse idee vaimustatud apostlina seadis Tocqueville oma elu pühaks missiooniks näidata inimesile, kuidas kooskõlastada demokraatlikku ühetaolisust kõrgeastmelise poliitilise ja individuaalse vabadusega.

Vanas Euroopas, leiab Tocqueville, asub vabaduse hoone väga nõrgal alusel ja võib kergesti kokku variseda. Piiramatu ainuvalitsus püüdis tervet ühiskonda nivelleerida ja kõiki inimesi asetada ühesugusesse seisukorda neist kõigist kõrgemal seisva, kättesaamatu ja vägeva võimu ees. Samal ajal tundsid inimesed suurt vastumeelsust seisusliku korra

vastu ja nõudsid kõigi kunstlike vaheseinte hävitamist, mis inimesi jaotasid üksteisest eraldatud oma ette korporatsiooneks. Vabadusest oldi aga jõutud juba ära võõrduda ega osatud küllaliselt hinnata tema headtegevat mõju. Sellepärast arenesidki püüded vabadusele hiljemini kui ühetaolisuse taotlemised ega saavutanud nii suurt jõudu kui viimased. „Euroopa rahvaste juures käis ühetaolisus vabaduse eel: ühetaolisusel seisis juba minevik selja taga, kui vabadus alles uudisena esines“. Euroopas võib poliitiline vabadus, mil puuduvad minevikus sügavamad juured, niisama kergesti hukkuda nagu ta tekkiski.

XIX aastasaja 30-dais aastais avaldatud ja peagi suure kuulsuse omandanud töös „La démocratie en Amérique“ vaatleb Tocqueville Ühisriikides valitsevaid poliitilisi olusid, niipalju kui need pakkusid suuremaid tagatiseid vabaduse kindlustamiseks. Ameerikas on vabadus orgaaniliselt kasvanud ühes ühiskonnaga ja ühetaolisus vabadusega algusest peale käiskäes käinud. Demokraatia on siin maksma pandud ilma revolutsioonita; inimesed ei saanud siin vabadeks, vaid sündisid vabadena. Tähtsate vabaduse tagatistena esinevad Ameerikas iseseisev kohus, föderatiivne riigikord ja laialine omavalitsus. Viimast peab Tocqueville üldse vaba poliitilise korra kõige kindlamaks aluseks: omavalitsusasutused suhtuvat samuti poliitilisse vabadusse nagu algkool teadusse. Rahvas õpib vabadust vääriliselt hindama ainult siis, kui tal võimalus olnud pika aja jooksul omavalitsuste kaudu oma poliitilist isetegevust arendada. Ükski äkiline pööre ei suuda temasse sisendada sügavat vabadusearmastust, kui see senni ei ole jõudnud kujuneda kestva arenemisprotsessi tulemusena. Et Prantsusmaal juba vana korra ajal tekkinud äärmine administratiivne tsentralisatsioon võimalust ei annud „vabaduse vaimu“ arenemiseks, siis ei võinud revolutsiooni ajal loodud vabad poliitilised asutused püsima jääda.

Viimase teesi üksikasjaliseks tõestamiseks pühendaski Tocqueville oma 1856. a. ilmunud epoothiloova teose „L'ancien régime et la révolution“. Napoleon III võimulepääsu järgi omandas aktuaalse tähtsuse küsimus selle kohta, miks prantslased hoolimata kõigist ponnistustest ei jaksu kindlustada poliitilist vabadust. Tocqueville, kes juba ennemini oli ennustanud vabaduspüüete nurjaminekut, andis oma tööga sellele küsimusele hästi läbikaalutud vastuse. Juba eelmised ajaloolased, nagu Louis Blanc ja Sybel, olid rõhutanud Prantsuse revolutsiooni sündmustiku rippuvust vana korra pärandusest, kuid, vallatud efektika revolutsioonidraama kütkestavaist piltidest, ei suutnud nad pühendada küllalist tähelepanu hallile, proosalisele vanale korrale. Nad ei leidnud mahti selleks, et visa ja süstemaatilise uurimistöö abil tungida keerulise ja ebamäärase vana korra õigesse olemusse, vaid piirdusid selle pinnapealse ja šabloonilise käsitlemisega. Tocqueville aga, kelle sügavusteni süübi pilk asjades ja nähtustes otsis olulist sisu ja püsivaid siduvussuhteid, kulutas aastaid selleks, et provintside arhiivide rikkalikkude allikate, intendantide kirjavahetuse, 1789. a. generaalstaatidele esitatud kaebekirjade, selle vana Prantsusmaa „poliitilise testamendi“, ja mitmesuguste teiste senni hoopis kasutamata või vähe kasutatud materjalide põhjal anda võimalikult teaduspärase pildi Prantsuse sotsiaalpoliitilise korra arengu kohta enne Suurt Revolutsiooni.

Oma uurimiste tulemusena leiab Tocqueville, et Prantsuse revolutsioon oleval olnud täiesti seaduspärane nähtus, mille ette valmistanud terve eelmiste ajajärkude ajalooline areng. Revolutsioon ainult viinud loomulikule võidule mitmed arengutendentsid, mis oleval avaldunud juba vana korra ajal, kuigi teistsuguste nimede all. Revolutsioon oleval hoogsalt ja tormiliselt lõpetanud juba aastasadu kestnud töö. Äkilise ja krampliku jõupingutusega teinud revolutsioon lõpu kõigele sellele, mis hiljemini isenesestki vähehaaval oleks kokku varisenud. Revolutsiooni tormidest väljakasvanud uus Prantsusmaa oleval sellega ainult vana loomulik järglane. Nüüdisaja Prantsuse elu kõige iseloomulikumad iseärasused kujunenud juba enne 1789. aastat: revolutsioon ei oleval neid muutnud, vaid ainult uude ümbrusse üle kannud. Nii kestnud hoolimata revolutsioonilisest murdeajast ajalooline kontinuiteet vana ja uue vahel edasi. Nüüdisaja ühiskonna juured ulatuvat sellega kaugele vana korra aegsesse pinda. Revolutsiooni ajaloo uurijaile püstitab Tocqueville nõude otsida uue juuri vanas ja seletada uusi nähtusi, lähtudes vanadest.

Revolutsiooni esimesel perioodil teinud prantslased küll suurimaid ponnistusi selleks, et oma minevikust täieliselt vabaneda. Nad vägistanud end iga viisi, et aga muutuda võimalikult vähem oma isade sarnasteks. Kuid peagi olnud nad sunnitud jälle pöörduma põlatud mineviku poole. Nad säilitanud alateadvuses vanast korrast suurema osa tundeid, harjumusi ja isegi ideid, nad kasutanud uue ühiskonna rajamisel vana lammutatud ühiskondliku ehituse jäänusi: „suur hulk vana korra aegseid seadusi ja harjumusi kaovad äkki 1789. a. ja ilmuvad mõni aasta hiljemini uuesti vaatepiirile, nagu mõned jõed, mis endid maa alla peidavad selleks, et veidi kaugemal uuesti päevavalgele tulla ja näidata neidsamu voogusid uutele kallastele“.

Eriti oleval kõik revolutsiooni aja äärmused ja pahed seletatavad vana korra aegse demoraliseeriva poliitilise süsteemiga, mis rahvale andis „hädahoitliku kasvatusena“. Tocqueville tõestab veenvalt, et bürokraatlik administratiivne tsentralisatsioon Prantsusmaal välja kujunes juba vana korra ajal. Rõhutades õigusega, et ka vana kord liikumatuna ja muutmatusena paigal ei püsinud, leiab Tocqueville, et XVIII aastasaja teiseks pooleks kuningavõim temale alluva ametnikkude bürokraatia kaudu oli jõudnud alistada kõik senni enam vähem iseseisvaina püsinud kohaliku elu avaldused keskvõimude kindlale kontrollile. Intendantide ja teiste ametnikkude kaudu tegutsev kuningas oli muutunud Prantsuse ühiskondliku elu ainuvõimsaks juhtijaks. Valitsus ei hoolinud seaduslikkusest palju, vaid otsustas kõik küsimused omavõliliselt enda kasude seisukohalt; ta kasvatas sellega rahvastikus servilismi ja halvas tema algatusvõimet. Vabanes revolutsiooni ajal oma sennistest isandatest, ei oleval Prantsuse rahvas jaksanud endalt maha raputada vana korra jooksul temale külgepoogitud paheliste kalduvuste ja halbade harjumuste iket. Tõelise vabadusearmastuse asemel vihanud revolutsiooniaegne sugupõlv ainult oma isandaid ja igatsenud ise nende asemele astuda. Kõik need aga, kes otsivad vabaduses midagi muud, kui teda ennast, on Tocqueville'i arvates orjadeks loodud. Sugupõlvdest, kes rohkem viha tunnud senniste sotsiaalsete vaheseinte vastu kui armastust vabaduse vastu, ei võinudki saada poliitilise vabaduse tõelisi teostajaid. Vaba inimese pea asetamine orja keha otsa ei jaksanud prants-

lastest teha õigeid vabaduse sõpru. Prantsuse vabadusvaesest ja algatusvõimetust ühiskonnast kasvasid sellepärast loomuliku tulemusena välja nii jakobiinide demokraatlik diktatuur kui ka Napoleon I ja III despootlik cäsarism. Et vana kord oma tsentraliseeriva ja nivelleeriva poliitikaga Prantsuse ühiskonda oli arendanud ühetaolisuse suunas, kuid vabadusele ja seaduslikkusele vaenulikus vaimus, siis jäi revolutsiooni saavutusist püsima eestkätt demokraatlik ühetaolisus, kuna poliitiline vabadus peagi hukkus ja hiljemini endale ei suutnud luua kindlat pinda.

Ka teiste küsimuste analüüsimisel ei lepi Tocqueville üldsõnaliste arutustega, nagu tema eelkäijad seda olid harjunud tegema, vaid murrab oma väärtusliku meetodi ja uute sisukate allikate kasutamise abil endale teed omapäraste järelduste ja tulemusteni. Nii leiab ta, et revolutsiooni lahtipuhkumist ei olevat põhjustanud mitte Prantsuse maa ja rahva seisukorra üldine halvenemine, vaid just vastuoksaks — teatav asjade paranemine, mis rahvale olevat annud uut julgust ja tema teinud vähem kannatlikuks maksvate kuritarvituste kohta. Talupoegade suhtes ei korda Tocqueville eelmiste ajaloolaste pateetilisi kõnelusi maarahva seisukorra väljakannatamatusest, vaid näitab üksikasjalise analüüsi teel neid reaalseid tingimusi, millistes tuli elada ja tegutseda Prantsuse talupojal XVIII aastasaja teisel poolel. Ta väidab, et pärisorjusest ja suurelt osalt ka teoorjusest vabanenud Prantsuse talupoeg juba maaomanikuks oli muutunud ja just oma suurema iseseisvuse mõjul hoopis teravamini tundis temale tehtavat ülekohut kui idapoolsete maade mitmeti raskemas seisukorras asuv pärisori. Omades kindla arusaamise ühiskonna sotsiaalse struktuuri tähtsuse kohta, iseloomustab Tocqueville paremini ja täpsemini kui ta eelkäijad eri klasside tõelist koosseisu, nende ilmet, tähtsust ja nende omavahelisi konkreetseid suhteid aastakümneil enne Suurt Revolutsiooni. Tocqueville'i töös esinevad igalpool apriooriliste arutuste asemel tõelisusest läinatud materjali abil moodustatud selged ajaloolised ja sotsioloogilised mõisted.

Ehkki Tocqueville varase surma tõttu oma kavatsatud tööst jõudis avaldada ainult üldise, sissejuhatava osa, mis käsitles vana korra suhteid revolutsiooniga, viimase põhjusi ja tähtsust, siiski tuleb tema „Vana korda ja revolutsiooni“ tunnustada Prantsuse revolutsiooni historiograafia üheks suuremaks saavutuseks. Alles tänu sellele erakordselt objektiivsele, kainele ja tasakaalukale teosele vabanes revolutsiooni uurimine iganenud kataklismide ja katastroofide teooria kahjulikest mõjudest ja hakkas nägema loomulikke siduvusi ning evolutsioonilist järjekestvust seal, kus senni oldi leitud ainult lepitamatuid ja ühendamatuid vastolusid.

Ka Michelet' sõbra ja kolleega Edgar Quinet' töö „La Révolution“, mis samuti kui Tocqueville'i teos kujunes Napoleon III valitsemisaja pettumusmeeleolude mõjul ja 1866. a. trükist ilmus, püüab eestkätt vastust leida küsimusele: miks prantslased, osates nii hästi vabaduse eest surra, ei oska elada vabadena. Mitmes teiseski suhtes lähenes teoinimene Quinet, kes revolutsiooni ajal ise püss käes barrikaadel võitles, aristokraatsele ja tagasihoidlikule mõistuseinimesele Tocqueville'ile. Samuti kui viimane oli Quinet vaimustunud vabaduse, eriti individuaalse vabaduse jutlustaja ja kummardaja. Quinet püüab Tocqueville'i eeskujul tuua teaduslikkuse vaimu ajaloo uurimisse (porter l'esprit scientifique dans l'histoire),

mõistab Prantsuse revolutsiooni ajaloo suhtes hukka sennised pinnapealsed aprioorilised arutelud ja seletab paljusid revolutsiooni nähtusi vana korra kurva pärandusega. Quinetgi eelistab ajaloofilosoofilisi kaalutlusi ja juurd-lusi ega pühenda sündmuste jutustamisele kuigi palju tähelepanu. Siiski ei küüni Quinet' teos Tocqueville'i poolt saavutatud kõrgusteni. Hooli-mata kõigist objektiivsuse taotlemisist jääb Quinet sageli meeleolutsevaks improviseerijaks, tundeliseks ja välisilma mõjudele hellalt reageerivaks publitsistikks. Maapaos elades ei saanud Quinet oma töö kirjutamisel kasutada Prantsuse arhiive; vaevalt oleks tal küll kodumaalgi püsivust jatkunud neisse Tocqueville'i kombel süveneda. Sellepärast ei suuda suure temperamendikuse ja hoogsa retoorikaga kirjutatud Quinet' töö oma teaduslikult väärtuselt Tocqueville'i chef-d'oeuvre'iga võistelda, kuid sisal-dab ometi terve rea huvitavaid tähelepanekuid ja vaimukaid märkusi.

Prantsuse vabaduspüüete nurjamineku probleemi lahendab Quinet õieti omapäraselt. Deistina kõrgesti hinnates usulise tunde elulist tähtsust ja terve eluaja võideldes selle moonutajatega, näit. jesuiitidega, jõuab ta otsusele, et poliitilise vabaduse kokkuvarisemise peapõhjust näha tuleb revolutsiooni aja äpardunud usu- ja kirikupoliitikas. Demokraatliku radi-kalismi ideede teostamine olevat Quinet' arvates võimalik ainult käsikäes usulise revolutsiooniga, mis deistliku või vähemalt protestantliku eetika asetab poliitilise reformi aluseks. Sellepärast saavutanud Inglismaa ja Ühisriigid, lähtudes protestantismist, ka poliitilise vabaduse, prantslased aga, ignoreerides usulise pöörde tarvet, ehitanud oma poliitilised reformid liivale ja sattunud uuesti despootliku valitsuse alla. Prantsuse revolutsioon alanud sellega, millega teised revolutsioonid lõpetanud, — usulise tole-rantsiga. Nii jäänud ühiskondliku edu tähtsama vastase ja vabaduse vihasema vaenlase, katoliku kiriku, jõud murdmata. Kuulutades tervele ilmale uue ajajärgu algust, ei julenud prantslased kätt panna kurja juure külge, jätsid puutumata vanade jõudude peakantsi, „kustunud aastasadade substantsi“, ja näitasid moraali reformi alal vähem julgust üles kui Saksi munk XVI aastasajal. Poliitiline ja sotsiaalne revolutsioon ei või õnnes-tuda enne usulist. Nii olevat esimese vähesed tagajärjed seletatavad Prantsuse revolutsiooni tegelaste mõistmatu arglikkusega usulisel alal.

Prantsuse rahvastiku sotsiaalse koosseisu käsitamises lähenevad Quinet' vaated teataval määral Michelet' omadele. Kodanluse ja lihtrahva vahed olevat olnud eestkätt kultuurilised, mitte sotsiaalsed. Quinet ei poolda neid „kärstuid autoreid“, kes ruttavad dateerima masside ja kodanluse sügavaid vastolusid juba 1789. aastast: ei olevat mõtet kanda neisse aegadesse tagasi meie tundeid ja kirgi, sest revolutsioon omanud küllalt omi. Hoolimata teatavaist vahedest olnud massid revolutsiooni ajal peaaegu kõigis tähtsamais küsimusis kodanliste kihtidega ühesugusel seisukohal ja pidanud end üldse vääriliselt üleval. Rahvas jäänud ikka rahvaks ega olevat muutunud põõblikks (le peuple est demeuré peuple, il n'est pas devenu populace). Vana korra ajal omanud kasvatuse mõjul püsinud rahvamassid kartlikkudena ja alandlikkudena, usaldanud truusüdamliselt oma juhte, kes kuulunud jõukamaisse, haritud kihtidesse, ja tegutsenud anonüümselt viimaste poolt antud hüüdsõnade järgi. Masside alandlikkus ja arenematus annud võimu üksikute juhtide poolt juhivatele klubidele, kes selle tõttu revolutsiooni peremeesteks saanud. Quinet'

arvates ei oleks rahvas ilma haritud kodanluse kaasabita revolutsiooni ajal midagi saavutanud. Mõnikord olla tormiline sündmuste käik isegi juhtide soovidest ette jõudnud. Nii tekkinud vabariik faktiliselt enne, kui teda oldi jõutud nõudmaga hakata.

Terrori ajajärgu käsitlemisel sammub Quinet üldiselt Tocqueville'i radades, arendades üksikasjalisemalt tema vaateid ja arutusi. Peamine vastutus revolutsiooni äärmuste, eriti terrori koleduste eest langevat neile, kes pändasid uuele Prantsusmaale lugematud haigused ja puudused. Nii tulnud prantslastel kannatada oma isade pattude eest. Teoorias reformaatid, osutunud revolutsiooni tegelased oma teooriate teostamisel mineviku inimesteks. Nad ei osanud tegutseda muidu, kui ainult hirmu abil ja laenanud vanalt korralt tema sõjariistad, võimutsemisviisid ja tema lugupidamatuse inimesiku õiguste ja väärtuste kohta, selle vana rõhumisaja kurva päranduse (triste legs de l'ancienne oppression). Hoolimata sellest arvustab Quinet, kes ise usulisel alal valju kätt oli nõudnud, teravil sõnul terroristide julma tegevust, eriti mõttevabaduse hävitamist ja nõuab aukartust vastaste poliitiliste veenete vastu. Katset terrori vabandada isamaa päästmise tarvetega peab Quinet loogikavaeseks sofismiks: ta leiab, et Prantsusmaa oma päästmise eest tänu võlgneb ainult väejuhtide osavusele ja vägede vaimustusele.

Radikaalse ilmavaatega demokraatlikest tegelasist julges Quinet esimesena asuda arvustavale seisukohale Suure Revolutsiooni mitme sennitunnustatud nähtuse kohta. Et see pealegi sündis Napoleon III reaktsiooni süngeil päevil, mil poliitilise vabaduse sõbrad lohutust otsisid sukeldumisest revolutsiooni heroilisse sündmustikku, siis tundus Quinet „revolutsiooni arvustus revolutsiooni enda nimel“ otse pühaduse teotusena ja kutsus esile õieti palju vastuväiteid. Kaugemast perspektiivist vaadatuna sisaldab Quinet' teos mõningate õigete tähelepanekute ja vaimurikaste iseloomustuste kõrval rohkesti küpsematuid, subjektiivseid, aprioorilisi arutusi. Sellepärast langevad paljud neist etteheiteist, mis Quinet oma eelkäijale teeb, tema enda peale tagasi.

Hoopis teravamal kujul kui Quinet' juures esineb eitav ja arvustav suhtumine Prantsuse revolutsioonisse Auguste Comte'i positivismi omapärase edasiarendaja, kirjandus- ja kunstiajaloolase Hippolyte Taine'i a. 1876—1894 ilmunud töös „Les origines de la France contemporaine“. Enne ajalooliste küsimuste juurde siirdumist oli Taine saavutanud teenitud kuulsuse Cousin'i kooli poolt loodud „offitsiaalse metafüüsika“ illusoorsete ja ebamääraste teooriate radikaalse hävitajana. Iga romantika ja müstika vastu tundis Taine äärmist antipaatiat: ta pidas täpseid loodusteaduste meetode ainsaks abinõuks teadusliku töö leidmisel ja püüdis inimlikke voorusi ning pahesid uurida loomulikkude produktidena „samuti kui suhkrut ja vitriooli“. Imetelles seisis Taine puhta teaduse saavutuste ees ja ootas selle edusammest terve kultuuri ümberloomist. Samal ajal hindas ta väga kõrgesti isiku vaimlist vabadust, nähes selles tähtsamat edutegurit, ja suhtus suure umbusaldusega kõigisse klerikaalsetesse vooludesse. Sellepärast peeti Taine'i Napoleon III keisririigi ajal üldiselt liberaalseks aatlejaks, kuigi ta ei teoreetiliselt ega ka praktiliselt sel ajajärgul poliitikaga tegemist ei teinud.

Saksa-Prantsuse sõja ja 1871. aasta Pariisi kommuuni tormilised sündmused äratasid Taine'i sennistes filosoofilisest rahust, sisendasid temasse tahte oma teadusmehe võimeid ja kogemusi rakendada isamaa haavade parandamise tööle ja tegid temast niiviisi ootamatult revolutsiooni ajaloo uurija. Taine'i hakkas huvitama küsimus, kas Sedani järgi välja kuulutatud vabariik Prantsusmaal suudab püsima jääda. Tema arvates peab iga poliitiline vorm, kui ta tahab püsida, vastama neile reaalsele tingimusele, millistes vastav rahvas elab. Iga rahva sotsiaalse ja poliitilise elu iseärasused on tingitud selle minevikust ja välisest ümbrusest, millistest iga poliitilise reformi puhul tuleb lähtuda. Süvenedes Prantsusmaa lähemasse minevikku, püüdis Taine teaduspäraselt lahendada 70-date aastate kestvusel väga terava kaju omandanud küsimust, kumb riigivorm on Prantsuse rahvale kohasem — kas vabariik või monarhia. Taine'i arvates rajati nüüdisaja Prantsusmaa alused sel „hirmsal, kuid viljakal ajajärgul“, mis algab revolutsiooni lahtipuhkemisega aastal 1789 ja lõpeb Napoleoni keisririigi väljakujunemisega XIX aastasaja esimese aastakümne lõpul. Sellepärast valis Taine oma ajalooliste uurimiste objektiks just selle sündmusterikka ja dramaatilise aja.

Oma eelkäijaile heidab Taine ette liigset subjektivismi; ta eitab ise igasuguseid väärtamisi ja tõelisuse hinnangut, nõuab ajaloolaselt täielist objektiivsust. Ajaloouurija suhtugu oma uurimisobjektisse samasuguse külma rahuga ja erapooletusega nagu loodusteadlane, kes uurib mõne putuka metamorfoose. Ühiskondlikkude nähtuste vaatleja sarnanegu füüsikule, kes välgu tegevust jälgides unustab oma rahe läbi hävitatud aia ja elektrinähtuste üle valitsevaid seadusi otsides seda ei arvesta, et just nende seaduste avaldumine temalt võimaluse võtnud lõunalaual värsket puuvilja nautida. Taine rõhutab mitmel korral, et tema teos kõrgemal seisab igast meelevaldsest subjektivismist ja minevikku ei püüa hinnata mõningate poliitiliste põhimõtete seisukohalt. Veel enam: ta väidab, et ta oma töö juurde asudes mingisuguseid poliitilisi vaateid ei olevat omanudki ja oma töö selleks just ette võtnud, et neid otsida (si j'ai entrepris mon livre, c'est pour en chercher). Sellepärast olnudki tal võimalik oma kodumaa tähtsat ajaloolist nähtust uurida samasuguse objektiivsusega, nagu oleks tal tegemist Ateeni või Florentsi revolutsiooniga. Taine oli veendunud selles, et ajaloo uurimisse tulevad üle kanda täpsed loodusteaduste meetodid, sest ajalugu ei olevat õigupoolest muud midagi kui rakenduspsüholoogia ja alluvat sellena üldisele loodusteadlikule, mehaanilisele seaduspärasusele. Sellepärast võis Taine oma elu lõpul väita, et ta terve oma elu kestvusel millegagi muuga ei ole tegemist teinud kui ainult psüholoogiaga — kas puhta või rakendatud psüholoogiaga.

Taine'i kirjavahetuse ja teiste andmete põhjal on nüüd küllaliselt selgeks tehtud, et ta siiski omas teatavad üldised poliitilised põhimõtted enne, kui ta oma teose juurde asus, ja et ta ajalooliste vaatluste abil ainult üksikasjalisemalt põhjendas ja edasi arendas juba varemini kujunenud vaateid. Taine oli liiga filosoof, üldiste ideede harrastaja ja otsija selleks, et Michelet' kombel lõbu tunda mineviku konkreetsete nähtuste lihtsast vaatlemisest ja nendega kaasaelamisest. Ajalooline tõelisus huvitas Taine'i eeskätt materjalina mingi üldise idee tõestamisel: minevikust väljanõpitud faktid pidid ainult abstraktsete põhimõtete kuiva luustikku

ümbritsema mitmevärviliselt sätendava elu värskete ja huvitavate üksikasjadega. Kõige pealt tunnustas Taine Burke'i eeskujul ainult orgaanilist evolutsiooni ja suhtus suure antipaatiaga igasugustesse vägivaldsetesse murrangutesse. Riik moodustab tema ilmavaates organismi, kelle eri osad oma vahel lahutamatult ühendatud. Üksikul isikul ei ole mingisugust õigust oma mõistuse nõuete või südame tungide seisukohalt olevaid asutusi arvustada ega nende äkilist muutust ette võtta. Eelarvamiste ja pahede puhul tuleb talitada ettevaatliku operaatorina ja ainult äärmise tarviduse korral elavast organismist mõni haige osa eemaldada. Kuid ka pahede arstimisel eelistatagu, kus vähegi võimalik, aeglast ja rahulikku evolutsiooni.

Taine'i poliitiliseks ideaaliks oli Inglismaa, kus elu arenes mõdukate ja ettevaatlikkude reformide kaudu. Oma kodumaa poliitilise küpsuse kohta oli ta selle vastu äärmiselt eitaval arvamisel: 1789. a. peale, väidab Taine ühes kirjas Guizot'le, on prantslased tegutsenud ja aatlenud osalt nagu hullumeelsed, osalt nagu lapsed. Sellepärast ei pidanud ta demokraatlikku vabariiki kärsitute ja poliitiliselt küpsematute prantslaste jaoks kohaseks riigivormiks ja ennustas 70-dais aastais selle peatset langemist. Eriti sisendas Prantsuse toores kodusõda 1871. a. Taine'isse suure umbusalduse laiade rahvamasside vastu. Juba ennemini oli Taine inimiseloole väga pessimistlikult vaadanud ja arvanud, et isegi kultuurinimeses kiskja elaja ürginstinktid võivad väga kergesti uuesti ellu ärgata. Üleelatud kommuuni koleduste mõjul omandasid need vaated Taine'is veelgi teravama kuju. Taine nimetab nüüd inimest verejanuliseks ja himuraks gorillaks, kes valmis on soodsal juhusel oma ligemisele kõrri kargama. Igas inimeses peituv ürgmetsaline vabanevat aga lihtinimeses kergemini kui haritlases. Väiksemagi affekti mõjul muutuvat mass metsi-kuks kiskjaks elajaks, kes mõirates maha murrab kõik, mis ta teel ees. Ka harilikes tingimustes talitavat rahvamassid enam instinktide, emotsioonide ja affektide kui mõistuse järgi: et nende ajudes juurduda, peab iga idee muutuma lihtsaks ja mõttetuks, masside kogemustele ja võimetele vastuvõetavaks legendiks. Üldse olevat mõistuse mõju lihtinimese ülalpidamisele minimaalne. Võimule pääsenud massid tegutsevat, „kui umbusklik ja julm sultan“. — vägivaldselt, jõhkralt ja ettemõtlematult. Arusaadavasti on Taine üldise valimisõiguse veendunud vastane: samuti kui Gustave Flaubert peab ta seda poliitilist instituuti inimsoo häbiplikiks, Prantsusmaa ainsat päästmisvõimalust näeb Taine poliitilise arusaamisega varustatud keskmiste rahvaklasside, kõrgema eliidi (élite supérieure) võimutsemises, sest tema arvates jaksavat ainult need haritud ja mõõdukad kihid kainelt ja tasakaalukalt teenida üldsuse huve.

Kasutades Tocqueville'i meetodi ühendab Taine vana korra ja revolutsiooni üheks evolutsiooniliseks tervikuks, kuid ei suuda siiski esitada ühtlast üldvaadet Suurele Revolutsioonile. Oma „Inglise kirjanduse ajaloo“ oli Taine revolutsiooni ja selle tegelasi kaitsnud Carlyle'i kallalekippumiste vastu. Ka oma teose esimeses andes, mis pühendatud vanale korrale, kujutab ta eelrevolutsioonilisi olusid niivõrra süngeis värves, et selle kirjelduse põhjal revolutsiooni lahtipuhkemine tundub olevat täiesti vältimatu paratamatus. Prantsuse kuningad lõhkunud sõnakuuleliku bürokraatia abil kõik ennemini maal tegutsenud elavad jõuüksused, halvanud

rahvastiku algatusvõime ja arendanud temas ainult „lamba voorusi“ — kannatlikku alistumist ülevalt tulevaille käskudele. Privileegid, mida miski asi enam ei olevat õigustanud, kestnud edasi; kodanlised kihid põrganud igal minutil vihatud takistustega kokku ja talupojad olnud otse meeletlikus seisukorras. Samal ajal peab Taine siiski võimalikuks ülistada Prantsuse aadli suurt ohvrimeelt ja teisi isamaalisi teeneid.

Teisest teose andest peale muutub aga Taine ägedaks revolutsiooni hukkamõistjaks. Ta unustab selle sünge pildi, mis ta ise vana korra kohta annud, eitab revolutsiooni tarvilisust ja näeb selles ainult XVIII aastasajal domineerinud eluvõõra ja ebateadusliku ratsionalistliku valgustusfilosoofia, „klassilise vaimu“ (l'esprit classique), tulemust. See filosoofia, mille olemuse kohta Taine ülevaate annab juba oma töö esimeses andes, sulgenud oma silmad reaalsete elunähtuste ees, ei olevat osanud näha inimesi nende reaalses mitmekesisuses kõigi nende karaktersete iseärasuste ja erinevustega, unustanud üldiste abstraktsete ideede kultiveerimise tuhinas vaadelda ja uurida konkreetset, individuaalset inimest. Klassiline vaim olevat heljunud kõrgel maa kohal, ehitades küpsematute üldistuste õhulosse. Tema mõjul minetanud XVIII aastasaja inimpõlved võime kainelt suhtuda tõelisusse ja andunud selle asemel utoopilistele, deduktiivsetele abstraktsioonidele. Optimistlik vaade inimiseloomule, kui kõige hea, üleva ja õilse allikale, olnud selle eluvõõra ideoloogia kõige meeletum ja kahjulikum tulemus.

Kitsas, abstraktne klassiline filosoofia olnudki Taine'i arvates Prantsuse revolutsiooni peamiseks põhjuseks ja selle eksimuste ning väärsammude allikaks. Lapsikus usus inimiseloomu headusse purustanud revolutsiooni aja seadusandjad kõik aastasade jooksul kujunenud tõkkes, mis senni kas hästi või halvasti, kuid ikkagi ohjeldanud masside ürgseid kirgi ja instinkte. Sellega vabastanud nad inimesis peituvat elaja vallale. Pimestatud rahva suvereniteedi teooria säravast revolutsioonilisest hiilgusest, ei kujutelnud revolutsiooni ajajärgu seadusandlike kodade liikmed nende miljonite tõelisi instinkte, rumalust, jõhkrust ja eelarvamisi, kelle üle neil tuli valitseda. Prantsuse asutavat kogu peab Taine utopistide akadeemiaks, kes, vallatud mingist rõõmsast deliiriumist, uue ja elujõulise organisatsiooni loomise asemel ainult mõnu tunnud kõigi olevate poliitiliste instituutide mahakiskumisest. Kõige selle tagajärjel pääsenud juba Bastille' vallutamisest peale masside anarhilised instinktid vallale: „spontaanseks anarhiaks“ kutsub Taine revolutsiooni esimest perioodi (l'anarchie spontanée on teose teise osa alatiitel). Õigupoolest ei olevat Taine'i arvates mingit õiget revolutsiooni olnudki, vaid ainult üldine lagunemine (ce n'était pas la révolution, mais une dissolution).

Klassilise vaimu kõige täiuslikumat avaldust näeb Taine jakobinismis, millise mõistega ta ära tähendab kõiki neid radikaalseid poliitilisi voole, mis tugisid rahva suvereniteedi ja ühiskondliku lepingu idee tunnustamisel. Taine arvab jakobiinide hulka (selle sõna laias mõistes) mitte ainult montagnarde ja girondiine, vaid isegi thermidoorlasi, kes küll ainult „teisi järgu lihunikud“ (bouchers subalternes) olnud. Sellepärast ei näe Taine 9. thermidori järgi alanud kodanlist reaktsiooni ega pea 1794. aastat üldse mingisuguseks murdeaajaks. Õieti üksikasjaliselt peatub Taine jakobiinil, kui psühholoogilisel tüübil, eritelles selle olulisi tunnuseid — kaldu-

mist sisutuule üldistusele, tegutsemist ühe lihtsa, affektiks moondunud idee mõjul, mõistuse fanatismi, dogmaatilist iseteadvust ja sallimatust teisitimõtlejate vastu. Kujukalt näitab Taine abstraktsete ideede hüpnotiseerivat jõudu inimeste suhtes, kelle peades faktid ja kogemused ei moodusta tarvilist vastukaalu väljastpoolt omandatud ideedele. Taine'i arusaamise järgi tegutsenud jakobiinid automaatidena poliitilisteks kirgedeks muutunud primitiivsete ratsionalistlikkude doktriinide mõjul. Süstemaatilisemalt kui ükski teine uurija analüüserib Taine jakobiinide teoreetilist programmi, peatub nende etatismil ja guvermentalismil, tungib liberaalse ideoloogia seisukohalt ägedasti kallale jakobiinide kõrvõimsa riigi ideaalile. Ta kõneleb ka jakobiinide riiklikust sotsialismist, nende püüdest vabastada vaesed majanduslikust rippuvusest, kuid möönab, et jakobiinid rohkem praktilistel kui teoreetilistel kaalumistel rikkunud eraomanduse põhimõtet. Radikaalsemad sotsialistlikud kavatsused heljunud tol ajajärgul veel udustes kaugustes (*dans un brouillard lointain*), kuid tegelikult olnud jakobiinide majanduspoliitiline rõõvsüsteem sihitud rikaste ruineerimisele ja vaesemate rahvakihtide appetiitide rahuldamisele.

Jakobiinide liikumise taga ei olevat seisnud üks kindel rahvaklass, vaid see komplekteerinud oma pooldajaid eri kihtidest, alates klassilise hariduse omandanud radikaalse intelligentsiga ja lõpetades ühiskonna põhikihtidega (täkuruunajad oma emastega, avalikud naised jne. — Taine'i mahlaka terminoloogia järgi!), kes pöördeajul rottidena ronivat põranda alt päevavalgele. Üldse olevat jakobiinid moodustanud väikse vähemuse Prantsuse rahvast, kuid nad vallutanud Prantsusmaa (la conquête jacobine on Taine'i töö kolmanda osa alatiitlik) jõhkra ja energilise rõõvlibandena, kasvades üldises anarhias ja lagunemises nagu seemned käärivast pinnast. Jakobiinide võimulepääsu aidanud hõlbustada nende eeskujuline organisatsioon, mille filiaalide tihe võrk terve rahva olla endasse mässinud. Jakobiinide võitu soodustanud ka vana korra ajal maksnud administratiivne tsentralisatsioon, mille mõjul rahvastik harjunud Pariisist käske ootama, teisest küljest aga asutava kogu poolt loodud detsentralisatsioon, mis rahvale rohkem pakkus, kui see vajas ja sellepärast, eriti sõjaoludes tarbe tekitas mingi kindlama poliitilise organisatsiooni järgi. Oma filiaalide kaudu, mis oma tegevuse juhtnõõrid Pariisist said, aitasid jakobiinid täita tühja koha Prantsuse administratiivses süsteemis ja kiskusid selle tõttu poliitilise võimu täiesti enda kätte. Edasi näitab Taine üksikasjaliselt, kuidas jakobiinide valitsemissüsteem kujunes vana korra valitsemisvõtete eeskujul ja kuidas vana korra ja jakobiinide administratiivse praktika vahel võib leida õieti palju otse hämmastavaid paralleele.

Taine'i teos Prantsuse revolutsiooni üle kuulub niisuguste tööde hulka, mille hindamisel vaevalt kunagi jõutakse üksmeelsele otsusele. Juba järkjärgulisel ilmumisel äratasid selle üksikud anded õige ägedaid vaielusi poolt ja vastu. Hiljemini pühendas Aulard Taine'i vaadete kummutamiseks terve raamatu „Taine historien de la révolution française“, kuid vahe peal juba surnud Taine võeti mitme autori, eriti A. Cochini poolt energilise kaitse alla. Tõepoolest sisaldab säärase väljapaistva psühholoogi töö, nagu seda Taine oli, terve rea suurepäraseid ja hästi õnnestunud psühholoogilisi iseloomustusi ja tabavaid ning väimukaid tähelepanekuid, valgustades mitmeid nähtusi,

näit. jakobinismi, enneolematu plastilisusega ja hoopis uutest külgedest. Teisest küljest on aga Taine'i tööle omased jämedad meetoodilised vead, mis tugevasti vähendavad selle väärtust. Omades filosoofilise, süstematiseeriva mõistuse, ei läbenud Taine kestva analüüsi kaudu ettevaatlikult otsida üldisemaid järeldusi, vaid andus kärsitult üldistavale sünteesiloomisele veel enne, kui uurimine oli alanudki. Faktide kogumisel otsis ta tõestusi juba kujunenud vaateile ja nägi allikais ainult seda, mis tema teooriaile vastas. Oma primitiivse sünteesi jämeda kirve abil raius Taine kindla käega kujutatavate nähtuste teravad kontuurid välja, hoolitsedes rohkem pildi elavuse ja värvikülluse kui ajaloolisele tõele vastavuse eest. Taine ei proovi tavaliselt allikate teadete ehtsust ega kasutatavate faktide tüübilisust, vaid ammutab vabalt oma teooriaile sobivaid fakte sageli õieti väheväärtuslikest allikaist — memuaarist, revolutsiooni vastaste pamflettidest jne.

Üldine idee, väitis Taine kusagil, on kui samm, mille otsas inimene istub: ta pakub küll tuge, kuid ei lase vabalt liikuda. See tõde osutus õigeks ka Taine'i enda suhtes, kes just oma üldiste ideede mõjul lugematuid kordi on väärtanud. Täiesti ekslik on näit. Taine'i põhivaade, nagu oleks revolutsiooni peapõhjuseks olnud XVIII aastasaja „klassiline vaim“. Ratsionalistlik filosoofia ei olnud kaugeltki mitte niivõrra pinnatu ja eluvõõras doktriin nagu Taine väidab: ta kujunes loomuliku reaktsioonina ühetaolisust ja vabadust eitava vana korra vastu ja seisis mõlema jalaga tugevasti Prantsuse tõelisuse pinnal, omades suure aktuaalse sisu ja sügava elulise mõtte. Ratsionaliste ei huvitanud mitte ainult vabaduse ja venduse sisuvaesed ideed, vaid ka viljakauplemise, agronoomiliste reformide j. m. küsimused. Revolutsiooni lahtipuhkemise põhjusi ei tule otsida ainult teatavates ideoloogilistes mõjurites, vaid terves vana korra sotsiaalsete ja poliitiliste keerdsõlmede kompleksis. Pidada Prantsuse revolutsiooni ainult Rousseau mõju tulemuseks, tähendab üks uurija¹⁾ õigusega, on sama lapsik, kui kirjutada selle lahtipuhkemine näit. Plutarchose arvele. Revolutsiooni aja seadusandlike kodade poolt tehtud vigade põhjus ei peitu kaugeltki mõne filosoofi „kihttiste“ teooriate mõjus, vaid eeskätt suurte reformide läbiviimisega seotud kolossaalseis raskusis ja tegelaste väheseis praktilisus kogemusis. Et asutav kogu ja rahvuskonvent kõigist hoolimata tegid väga palju loovat, ülesehitavat tööd, sellest mõõdub Taine vaikides, samuti kui ta tarviliseks ei pea peatuda sõja ja välisdiplomaatiliste komplikatsioonide läbi tekkinud ääretuil raskusil.

Ka alal, kus Taine erilise armastusega liikus, leiame terve rea suuri puudusi. Taine ei näita meile jakobiinide poliitiliste vaadete järkjärgulist evolutsioneerumist, vaid vaatleb neid ainult juba olemasoleva süsteemina, ta ei suuda jakobiinide psühholoogilist tüüpi kujutades individuaalpsühholoogilise analüüsi kõrval esitada tarviliselt sügavat massipsühholoogilist analüüsi jakobinismi kui sotsioloogilise nähtuse kohta. Ta lihtsustab üleliiga jakobiinide psühholoogiat ja laseb neid tegutseda ainult eluvõõraste idee-fanaatikutena, täieliste automaatidena. Ta näitab jakobiinide majanduspoliitikat hinnates äärmiselt puudulikku arusaamist üles ja annab üldse jakobinismi mõistele ebakohaselt laia tähenduse. Täis

1) Gooch, „History and historians in the XIX century“, lhk. 242.

äärmist antipaatiat Prantsuse revolutsiooni ja selle tegelaste vastu, vaatleb Taine seda grandioosi draamat oma pessimistliku misantroopia vaateprismi läbi ja pakub selle tõttu uue aja kõige suurema nähtuse kohta virildunud ja ebaõige pildi.

Kuna Taine Prantsuse revolutsioonis näeb eksalteeritud idee-fanaatikute ja ürgsete affektide mõjul tegutsevate hullunud masside poolt lavastatud saatanlikku draamat, toob Albert Sorel omas kaheksaköitelises teoses „L'Europe et la révolution française“ meid tagasi harilikkude surelikkude seltskonda ja esitab meile revolutsioonitegelasi kui tavalisi, reaalsete motiivide mõjul toimivaid inimolendeid, kes samast materiasst kui kõik teised inimesed. Omandanud tunnustatud nime Saksa-Prantsuse sõja diplomaatilise ajaloo uurijana, andus Sorel Prantsuse ja teiste Euroopa riikide vahelise võitluse kujutamisele Suure Revolutsiooni ja Napoleon I ajajärgul ja avaldas 1885. ja 1905. aastate vahel kestva, intensiivse töö tulemusena ülalnimetatud otse klassilise uurimuse. Ka Sorel kasutab revolutsiooni aja järgimisel Tocqueville'i meetode ning lähtekehti, vaatleb Prantsuse revolutsiooni kui vana korra aegsete olusuhete loomulikuks resultaati ja asetab selle sündmustiku Euroopa sotsiaalpoliitilise üldarengu peamagistraali. Ainult seob Tocqueville revolutsiooni aega Prantsuse sisepoliitilise arenguga, kuna Sorel eestkätt silmas peab selle siduvust vana Euroopa välispoliitilise seisukorraga. Sündmuste täpse ja üksikasjalise analüüsi teel jälgib Sorel välis- ja sisepoliitika vastastikust rippuvust, selgitades rahvusvahelise situatsiooni, keeruliste diplomaatiliste keerdsõlmede ja sõjaliste kordaminekute või kaotuste mõju Prantsuse siseseksukorrale. Niiviisi kujuneb pealtnäha väikeste faktide määratu suurest arvust peenike, viimsete detailideni läbitöötatud mosaiikpilt.

Terve revolutsiooni aja kestvusel ja sellele järgnenud Napoleoni ajal avaldunud Soreli arvates ka Prantsuse ja Euroopa välispoliitilistes suhetes endised, absolutismi ajast pärandatud traditsioonid ja instinktid, milliste lähemale tundmaõpile Sorel pühendab oma teose esimese ande. Sorel asub oma ülesande juurde ilma eelarvamisteta ja eriliste sümpaatiaeta, varustatud kõigi nüüdisaja ajaloolise uurimistöö meetodiliste ja metodoloogiliste võtetega, omades samal ajal põhjaliku ja mitmekülgse ajaloolise eruditsiooni, eriti diplomaatiliste ja üldpoliitiliste suhete kohta. Soliid ettevalmistus, terviklik üldvaade Suurele Revolutsioonile, teatava kindla uurimisalaga piirdumine ja kaine suhtumine oma uurimisesemesse, — kõik need asjaolud mõjusid selleks kaasa, et Sorel oma teosega viis revolutsiooni uurimise suure sammu edasi ja eriti neid keerdsõlmi suure osavusega lahti harutas, millistes Taine lootusetult oli pea kaotanud. Sorel püüab hoiduda julgetest hüpoteesidest ja jääda kindlale faktide pinnale; ta uurib ainult tõepoolest esinenud sündmusi ja tõeliselt elanud inimesi. „Selles seisab ajaloo ülesanne, kõik muu on tühine ja meelevaldne arutelu“. Lähenedes revolutsiooni ajajärgule tõsise teadusmehe objektiivsusega ja ettevaatlikkusega, ei lange Sorel kergesti oma eelkäijate, Sybeli ja Taine'i, liialdustesse ning vigadesse, vaid lahendab ülesseatud rasked ülesanded suure osavuse ja leidlikkusega. Ta ei kaota pead arhiividest välja otsitud lugematute väikeste faktide rägastikus, vaid rühmitab nad kindlate metodoloogiliste nõuete põhjal teaduspärasteks seeriateks, valitsedes nende üle nagu see, kel meelevald.

Soreli üldised vaated revolutsioonile lähenevad, nagu öeldud, Tocqueville'i omadele ja rõhutavad vast veel teravamini viimase poolt esitatud vaatekohti. Revolutsioon ei olevat takistanud Prantsuse ajaloo loomulikkudele käiku: ta olnud ainult episood, võib olla küll väga ebaharilik episood, kuid ikkagi ainult episood. Sellisena moodustanud ta Euroopa ajaloolise arengu loomuliku ja vajalise järje. Sorel väidab isegi, et revolutsioonil ei olevat olnud ühtki tagajärge, ka kõige erakordsemat, mis mitte ei oleks välja kasvanud sellest ajaloost ja mida võimalik ei oleks seletada vana korra pretseidentidega. Eriti ei olevat revolutsioon välispoliitilisel alal mingisugust uut jõesängi kaevanud, vaid ainult vanasse veidi vett juurde lisanud. Ka teistel aladel leiab Sorel kõikjal traditsioonide edasikestmist, aastasadade jooksul kuhjunud harjumuste elulist mõju.

Revolutsioon näis alguses endalt maha raputavat langeva absoluutse monarhia kirgedele, instinktide ju traditsioonide koorma, kuid peagi valdas Prantsuse ajalugu jälle selle revolutsiooni, mis tahtis hävitada tema traditsioonid. Prantsuse rahvas allutanud varsti oma pärandatud kirgedele ja oma eluliste huvidele kõik esimeses revolutsiooni vaimustuses välja kuulutatud abstraktsed ideed ja põhimõtted. Suurem osa rahvast jäänud külmaks utoopiliste sonimuste vastu ja näinud revolutsioonis eestkätt midagi reaalselt ja praktilist, nimelt kõigi katoliiklikefodaalse ilma mõtetute jäänuste hävitamist. Et seda revolutsiooni eesmärki pooldas Prantsuse rahva enamus, siis saavutati see täiel määral. Selle vastu olid vähemuse äärmised, radikaalsed püüded juba algusest peale pühendatud nurjaminekuks. Üks revolutsiooni vool omas sügavad juured Prantsusmaa minevikus, teise voolu kutsusid välja vana korra patoloogilised äärmused. Sellepärast osutus teine vool hukatusttoovaks ja omandas ainult mõõduva tähtsuse. „Sogane, tormiline ja jõurikas veevool laienes äikese järgi, tõrjus esimese voolu kõrvale või segunes sellega ja ujutas ka naabermaad üle; patriootilise tunnetepuhangu asemele astus määratsev proselütism, entusiasm degenererus fanatismiks. Revolutsioon lakkas olemast sündmus teiste reaalselt sündmuste kõrval ja moondus doktriiniks, usuks, Jumalaks“. Kuid ka hävitaval voolul ei olevat puudunud vana korras oma juured, mis teinud terrori ajajärgu kausaalselt paratamatuks. Sellepärast suhtub Sorel ka sellesse teisesse voolusse, terrori aega ja jakobiinide liikumisse, hoopis rahulikumalt kui Sybel ja Taine.

Absolutistlikud valitsejad valmistanud XVIII aastasadal oma meeleto talitamisega ise vana korra langemist ette. Kõik suhted, väidab Sorel, olevat absoluutseis monarhia is degenereerunud ja demoraliseerunud. Üks ja seesama sisemine kriis olevat puruks käristanud riikide enesekeskised suhted ja rikkunud eri riikides valitsejate ja valitsetavate vahekorrad. Põhjalikult ekslik olevat vaade, et revolutsioon ja Napoleon kummutanud maksva rahvusvahelise õiguse normid, asetades õiguse põhimõtete vastu võimu primaadi. Juba vana korra valitsused tallanud hoolimatult jalge alla kõik võõrad õigused, ei olevat enda suhtes tunnustanud mingisuguseid kohustusi ja pidanud õiguseks endi isiklikke kasusid. Välispoliitikas puudunud täieliselt kindlad põhimõtted ja ausad traditsioonid; nende asemel juhtinud valitsuste tegevust eri dünastiade apilad appetiidid, mis erilisel jõhkral avaldunud Poola riigi jagamise ajal. Välispoliitiliselt kindlustatud pärandust ja rahulikkude valdamist ei olevat XVIII aastasaja

riigid tunnud. Oma pahelise eeskujuga õpetanud valitsused rahvaid põlgama kõige vanemaid asutusi ja rikkuma kõige auväärsemaid õigusi. Kõüniline ja jõhker vana Euroopa lõpetanud oma olemasolu täielise moraalse pankrotiga. Selle vägivalla ja omavoli atmosfääris üleskasvanud revolutsiooni aja sugupõlvad ei olevat kusagil võimalust leidnud austama õppida teiste vabadusi ja õigusi. Sellepärast degenerereerunudki revolutsiooni ajal vabaduse ja venduse kuldne ajajärk nii kergesti tavaliseks despotismiks.

Poliitiliste, sotsiaalsete ja majanduslike tegurite kõrval omistab Sorel revolutsiooni ettevalmistavate tegurite hulgas suure tähtsuse ka valgustusfilosoofia abstraktsetele, üldistele ideedele. Laskudes reaalsete inimlike suhete pinnale, liitunud need ideed elavate inimrühmade tõeliste huvidega, instinktidega ning eelarvamistega ja toonud endaga eri tingimuses kaasa eri tagajärjed. Igaüks hingestas need ebamäärased põhimõtted oma kirgedega, toitis neid oma verega ja rüütas nad eelmistelt sugupõlvadelt pärandatud harjumuste ja instinktide rüüga. Ainult filosoofi teadvuses või matemaatiku mõistuses säilitanud XVIII aastasaja õilsed ideed oma metafüüsilise puhtuse. Iga vähemgi eluline mõjuavaldus muutnud nende iseloomu ja moondanud nad ümber vastavate erirühmade reaalsete huvide kohaselt. Tunnustades valgustuse aja humaanse ideoloogiat positiivset mõju revolutsiooni käigule, leiab Sorel siiski, et ka mitmed revolutsiooni väärnähtused juurduvad vana korra filosoofilistelt rühmadelt pärandatud pahedes. Revolutsiooni ajal tunginud kirjanduslik ilm oma harjumuseks saanud intrigeerimiskalduvustega, väiklase ja hella enesearmastusega, kõrgi iseteadvusega ja ägedate isiklike arveteõendamistega tegeliku poliitika areeniile ja toonud sinna oma kitsa ja fanaatilise rühmavaimu kaasa.

Sektantliku rühmahanatismi tüübilisteks edustajadeks peab Sorel jakobiine, kes oma meelelaadilt ja oma organisatsiooni iseärasustelt olla sarnanenud kõige vägevemale kiriku rüpes tekkinud vaimulikule ordule — jesuiitidele. Jakobiiide mõtteviisi kitsas, pedantlik dogmatism ei takistanud neid siiski omamast selle sügava usu, mis muudab inkvisiitori misjonäriks ja prohvetiks, sundides teda samal ajal järelejätmatu oma ideede eest võitlema, mõök ühes ja inimõiguste deklaratsioon teises käes. Tecorias järjekindlad revolutsionäärid, püsinud jakobiinid oma praktilises tegevuses Prantsuse tõelisuse reaalsel pinnal. Kunni asi puutunud ainult üldistesse arutustesse, leppinud nad ebamääraste metafüüsiliste süllogismidega, kui aga vaja olnud tegutseda, pöördunud nad peagi tõelisuse, s. t. Prantsuse ajaloo juurde tagasi. Jakobiiinid olnud kosmopoliidid enam teoorias kui praktikas; nad samastanud sageli inimkonna oma endi kodumaaga, uute ideede levitamise — Prantsuse võimu laiendamise, inimkonna vabastamise — Prantsuse vabariigi suurusega, rahvaste emantsipatsiooni — riikide vallutamise, üldeuroopalise revolutsiooni — Prantsuse revolutsioonilise valitsuse hegemooniaga terves Euroopas. Mitte väiksema energiaga kui mõni Louis XIV võidelnud jakobiinid Prantsusmaa loomulikkude piiride — Reini jõe ja Alpide — saavutamise eest ja levitanud vast veelgi suurema hoogsusega kui sõjakad Prantsuse monarhid oma kodumaa sõjalispoliitilist hegemooniat Euroopas.

Terroristid leidnud peagi, et vana korra sõjapidamisviisid päris otsustabekohased, ja kohanenud neile kergesti, „peale oma metsiku fanatismi

neile juurde lisades uue, veel rohkem väljakannatamatu omaduse — humaanse silmakirjalisuse“. Euroopa rahvaste vabastamiseks girondiinide poolt algatatud sõda muutunud vanast korrast pärandatud vallutamisis- tinktide mõjul varsti harilikuks riikide kokkupõrkeks, kus vanade meetodite järgi käidi. Et võimalik ei olnud korraga kõigi vastu välja astuda, siis tuli üle minna vanadele, tallatud teeradadele, pidada „türannidega“ läbi- rääkimisi ja isegi teha nendega lepinguid. 1793. a. peale omandanud terroristid vanade hävitamissõdade võttes, võtnud tarvitusse rasked rekvi- sitsioonid, rahuliku rahvastiku röövimise ja rüüstamise, kontributsioonide ja pantvangide süsteemi. Elu ja surma peale peetavat sõda terve vana Euroopaga oli võimata viia rahuldava lõpuni vabaduse ja venduse ideede poolt ettedikteeritud humaansete meetoditega. Revolutsiooniline valitsus oli sunnitud nii välis- kui ka sisepoliitika alal tarvitusele võtma vana korra sõjapidamise ja riigivalitsemise julmad, hoolimatud võtted, mida Prantsuse monarhid olid kasutanud paljude aastasadade jooksul. „Revo- lutsiooni pildil ei puudu ükski hirmuäratavalt õudne mineviku joon“. Ka sisepoliitiline terror kaotab Soreli arvates sellest seisukohast vaadatuna hämmastava uuduse ilme ja tundub olevat ainult aastasadade jooksul kuhjunud julmade harjumuste ja traditsioonide kompleks: „kolossaalsena püsivad ainult selle plagiaadi hiigla dimensioonid“.

Sorel ei eita isikulise teguri tähtsust ajaloos, kuid hindab selle kõrval ka vääriiselt kestvamaid, tugevamaid ajaloolisi tendentse ja iga üksiku momendi eritingimusi. Ta tunnustab abstraktsete põhimõtete mõju revo- lutsiooni juhtivate tegelaste toimingutele, arvestab aga samal ajal ka revo- lutsioonääride igakordset situatsiooni, mis neile vastuvaidlematult ette kirjutas teatava tegutsemisviisi. Hanotaux' sõnade järgi oli Taine revo- lutsioonis näinud ainult giljotiini treppidelt mahatilkuvat verd. Sorel omab palju lahtisema pilgu: ta näitab meile revolutsiooni positiivseid teeneid, kirjeldab üksikasjaliselt, kuidas Prantsuse revolutsioon terves Euroopas võimsalt kaasa aitas põhjalikult pehkinud vana korra kaotamisele ja Prant- susmaal lõi uue demokraatliku ühiskonna. Terrori koleduste ja julma verevalamise kõrval näeb Sorel ka seda verd, mis vaba, uue Euroopa eest võitlevate Prantsuse sõdurite haavust nirises arvukaile lahinguväljule üle terve Euroopa, niisutades pinna, millest edaspidi Lääne-Euroopas võrsus uus õiglasem ja vabam kord.

(Lõpp järgmises numbris.)

P. Treiberg.

Varia.

Hiljuti ilmunud „Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat“, I, (Tartu 1925. a., 160 lk.) sisaldab terve rea teaduslikke kirjutusi. Prof. M. J. Eisen kujutab artiklis „Karjane“ Eesti karjase elu-olu, karja väljalaskmisel jne. tarvitusel olevaid kombeid. Autor on ammutanud üsna huvitavale kirjutusele aineid peaaegselt oma rikkalikust folkloristlikust kogust. Prof. A. M. Tallgreni kirjutus „Esiajaloo- lised Eesti asjad Helsingi muuseumis“ annab pealkirjas mainitud asjade nimestiku ja tähtsamate asjade lühikese kirjelduse. Prof. Lauri Kettunen kõneleb uurimuses „Vepslaste pulmakoormetest“ oma isiklikkude ära- nägemiste ja lingvistiliste uurimiste najal pulmakoormetest lõuna-vepslaste juures Novgorodi kubermangus. Vepslaste juures on veel maksey vana komme, mille järele

vanemad otsustavad laste abielu üle; kui vanemad surnud, siis on see otsustamisvõim lähematel sugulastel. Edasi järgneb huvitav kirjeldus kosimisest, pulmatest jne. Raamatu silmapaistvamate uurimuste hulka kuulub Eesti Rahva Muuseumi direktori Dr. phil. J. Mannise kirjutus „Setude ehitused“ I. Setud elavad koos. Nende naabriteks on venelased, kel setude peale suur mõju on olnud. Setude ehituste plaanid ja arhitektuur on väga mitmekesised. Ehitused moodustavad nelinurga või sagedasti kaks või kolm paralleelset rida, kolme rea korral keskel elumaja. Iseloomulised on setude ehituste väga kõrged palkaiad. Setumaal ei ole see harilik, et rehi elutoaks on; tavaliselt on rehi omaette ehitus. Harilik kombinatsioon: kaks tuba ja nende vahel esine — seeninen. Vaestel setudel on on harilikult üks tuba esisega. Setu ehitused on suuremalt osalt ümmargustest palkidest. Setu suitsutao sisemus erineb rehetoast. Muidugi puuduvad selles parred. Ka on setu toas harilikult põrand olemas ja põranda all kelder kartulite jaoks. Ahju kütmisel läheb suits välja läbi ukse, mis lahti ja talvel külma tuppa laseb. Kütmise järgi suletakse uks ja ving läheb välja ukse pealse või tagumise külje seinavause läbi.

Samuti aratub tähelepanu Eesti Rahva Muuseumi ametniku Fr. Leinbocki uurimus „Kabi- ja pottmütsid“. Mõlemad pealkirjas mainitud Eesti naiste peakatted on asunud tähtsal kohal. Mõlema peakatte tüübi nimi on tekkinud selle väljanägemisest. Mõlemal tüübil on voodriks või aluseks papp, millele riie ehk pealis peale tõmmatud. Riie on harilikult ostenud. Voodri ja pealse vahel leidub pottmütsidel puuvilladest, takkudest jne. polster. Kabimütsidel on palju kohalikke tüüpe, kuna igalpool pottmütsid enam-vähem sarnased. Vändras leiduvat mingsugune mõlema tüübi vaheline vahevorm. Eesti abielu naised kandsid peakatte; oli kõvasti keelatud pead katmata jätta. Isegi magades pidi pea kaetud olema. Lapsega tüdrukud (kasu-, sohinaised) kandsid mütsi ilma paelteta ja ilma treemlitä (mis ikka abielunaisel). Hupel'i järgi tahetud tanutamiseiga laste kõrvaldamist ära hoida. Tanutamine sündinud eksitaja või tema ema juuresolekul. Kabi- ja pottmüts, vähemalt hilisemal ajal, tarvitatud ka neiumütsina, mida kannud kõik tüdrukud. Neiumüts oli muidu naisemütsi sarnane, kuid ilma treemlitä ja mõnede teadete järgi ka ilma paelteta.

Nähtavasti on neid mütsi kantud aasta läbi. Talvel oli rätik mütsist üle, kirikus käies koguni kaks. Pottmütside tarvitamine ulatub osalt kuni viimase ajani. A. 1890—1900 ei valmistatud enam kabimütsi, pottmütsi aga vähe. Vististi on need mütside tüübid tarvitasele tulnud XVIII aastasajal võõrastel eeskujudel. Pottmütsid on tarvitusel olnud ka Rootsis ja Soomes. Need põlvnevad n. n. „Maria Stuarti tanust“. Tüpoloogilistel ja keelelistel põhjustel võiks ehk Eesti kabimütside algupära Rootsis otsida. Seda oletust näib toetavat nende mütside geograafiline levimine. Pottmütsid puuduvad saartel ja mandril Noarootsis rootslaste juures. Kõige rikkalikumalt esinevad nad Põhja-Eesti kesk- ja ida osas, Harju- ja Virumaal. Just need maakonnad on mere kaudu alati lähedas ühenduses seisnud Soomega. Pottmüts ulatus varemni Eesti- ja Liivimaa piirini. Ka kabimüts on suuremalt jaolt levinud sellest piirist põhja pool.

Mag. H. Moora ja prof. Valter Andersoni artiklis: „Kohtla rahaleid“ käsitletakse Kohtla Araabia rahaleidu a. 1923, millest suurem osa ostu ja kingituste teel on läinud Eesti Rahva Muuseumile, kokku 429 raha. Need rahad on pärit a. 765—835 p. Kr. See leid näib umbes sada aastat vanem olevat kui teised suuremad Araabia rahaleidud Eestis ja Lätis. Selle leiu üle ilmub täieline nimestik ühes kirjeldusega „Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B. VII 2“.

Mag. Moora kirjutuses: „Hõbeaare Pülistverest“ iseloomustatakse Pülistvere hõbeaarde leidu. 1920. a. tuli Pülistvere Villevere külas endise koolikoha põllul kündmisel ja pärastisel kaevamisel avalikuks rikkalik hõbeasjade kogu. Need asjad on Eesti Rahva Muuseumi käes. Autori arvates olevat see leid pärit a. 480—500 p. Kr. ja need asjad olevat näitavasti kusagilt Leedumaalt sisse toodud, sest kõigist neist leiduvat sugulasvormid Leedus. On huvitav, et keskmisel raua ajal Läti-Leedu mõju kasvab ja et selle mõju kasvamisega sagedasti leidudes hõbe ette tuleb, millist metalli harva juhtume nägema vanema rauaaja leidudes.

G. Wilberg kõneleb üksikasjalisemalt ülevaates: „Kalapüügist endistel aegadeil“, püügilistadest ja -viisidest Ida-Harjus.

Dr. J. Mannise artiklis: „Kreevini rahvariie ja selle etnograafiline sugulus“, puutume kokku Riias otse lõuna siliis mitte kaugel praegusest Läti-Leedu piirist, Bauske linna ligidal varemalt elanud kreevinidega. Nende

algupära uurides võis akadeemik F. J. Wiedemann 1871. a. välta, et nad põlvnevad neist vadjalastest, kelle ordumeister von Overberg sõjas Novgorodl vastu aastail 1444—48 Ingerimaalt Lätimaale tõi. Kreevine nüüd enam ei ole. Kui akadeemik A. J. Sjögren neid käis otsimas, võis ta konstateerida, et kreeviini keel pea täitsa kadunud. Ta leidis veel 7 vanakest, 6 naist ja ühe mehe, keda arvas võivat kreeviinideks nimetada, mitte just keele pärast — nad mäletanud hämaralt ainult üksikuid sõnu — vaid just rahvarõide tõttu. Dr. Mannise arvates leidub kreeviini naisriidele sarnaseid vadjalaste juures.

Teose lõpuartiklis: „Rahvateaduslikud kogud Eesti Rahva Muuseumis“ annavad autorid J. M(anninen) ja F. L(einbock) ülevaate rahvateaduslike kogudest Eesti Rahva Muuseumis. Nad leiavad, et Eestis olevat folkloori enam kui kusagil mujal Euroopas kogutud. Ka on öieti suur kodumaalaste etnograafiliste asjade arv, mis 1924. a. lõpul ulatus umbes 27000 numbrini. Eesti Rahva Muuseumi kodumaalised rahvateaduslikud kogud on absoluutselt natukene ja relatiivselt kolm korda suuremad kui Soome Rahvamuuseumi vastavad kogud. — Kõige eeltoodu põhjal peaks selge looma Muuseumi Aastaraamatu sisu teaduslik mitmekesisus ja väärtuslikkus.

H. S.

*

Läinud aastal ilmus Rootsi uurija, Nordiska museumi amanuensi, Ernst Kleini laiem ja ulatavam uurimus elu-olu üle Ruhnus pealkirjaga „Runo“, J. A. Lindblads förlag, Uppsala, 416 lk. Autor on pidanud enese peatulesandeks anda Ruhnus saarest täielikuma etnograafilise ja folklooristiliku kujutuse. Võrdlemisi vähem tähelepanu on pööratud Ruhnus ajalool. Ajalooline ülevaade on mahtunud paarilekümnele leheküljele; ka ei ole see süstemaatiline, vaid episoodiline. Nagu mitmed teisedki Rootsi uurijad, nii on loomulikult ka Klein huvi tinnud Ruhnus rootslaste ja üldse Läänemere mail asuvate rootslaste sisserändamise aja vastu. Nagu üldse viimasel ajal Rootsi uurijad on kaldunud arvamiselle, et Rootsi asunikud on tulnud Läänemere idakaldale juba enne Vikingi aegu, nii püsib samasel seisukohal ka Klein. Muidugi ei ole siin koht, et arutada, kas ranna ja saarte rootslased praeguse Eesti riigi aladele tulnud juba enne Vikingi aegu või hiljemalt. Allikate najal võiksime muidugi tõestada, et iseäranis mandri rootslased hiljem sija on asunud. Võib ju olla ja vististe ehk küll kindlasti võime tõendada, et rootslaste siirdumine Eesti alale ei ole sündinud ühel ajal. Koi ühed Rootsi asundused oma vanusega näivat ulatuvat kaugemaise aastasadadesse enne sakslaste maale tulekut, siis on teised Rootsi asundused võrdlemisi hilised. Käesoleva uurimise korral huvitab meid muidugi kõige enam Ruhnus Rootsi asunduse vanadus. Kaunis kindluseta on muidugi autori traditsioonid varakust Daani ekspansioonist neis paikades. Võrdlemisi huvitavad on autori teated rootslaste erilistest seisukorrast, nende erilist „Rootsi õigusest“ Vana-Liivimaa keskajal, orduajal, mil ranna- ja saarerootslased võrreldes eestlaste ja lätlastega elasid kergemais sotsiaalseis elutingimuses. Poliitiliselt kuulus saar enne Gustav Adolffi vallutusretki 1621. a. esiteks Kuramaa piiskopkonda, siis Kuramaa hertsogiriiki. Kõik see, mis saare ajaloo vanemasse aegu puutub, on meil nõnevõrra tuttav juba Russurmi jne. uurimustest. Üsna huvitav on muidugi autori poolt esitatud Olof Holgersoni memoriaal a. 1627. Jseäranis huvitavaks muutub uurimus siis, kui autor kõneleb praeguse aja Ruhnus elust-olust. Sellest märkame, et Ruhnus saar pakub erilist huvi just Rootsi uurijatele: neile on ta elavaks muuseumiks. Iseäranis väärivad tähelepanu praegu veel maksvad omandusõiguse suhted, mil silmanähtavalt muistne ilme. Ruhnus leiame Rootsi ühiskonda sugukondlikul alusel, selle esialgsemal kujul. Üksikuis perekondades näeme võimul olevatena perekondade isasid, kes enesele järeletulejaid valivad teatud üldiste reeglite järele. Perekondade üle alutab kogukonna võim. Raamatu huvitavat sisu täiendavad rikkalikud illustratsioonid.

H. S.

*

Б. Э. Нольде, „Петербургская миссия Бисмарка 1859—1862“, Прага, 1925, 302 lk. Käesolev teos aitab tunduvalt määrat taia seda tühikohta, mis senni olemas oli Bismarcki saadikuks viibimise aja kohta Venemaal. Ei Bismarcki biograafias ega teistes XIX aastasaja 50-daid ja 60-daid aastaid käsitlevais uurimuis ei ole see ajajärk senni leidnud küllalist tähelepanu, rääkimata juba vastavate spetsiaaluurimuste täielisest puudumisest. Sellepärast tuleb tunnustavalt tervitada tuntud

Peterburi ülikooli professori B. Nolde katset üksikasjalisemalt jälgida Bismarcki tegevust saadikuna Peterburis a. 1859—1862. Mainitud aastad moodustavad suurte välispoliitiliste muutuste perioodi, mis 1815. a. Wiener traktaatidel tugiva Lääne-Euroopa poliitilise ehituse löid esimesed suuremad praod. Neil ajal tehti algust Napoleon III poolt kaitsitava rahvusliku põhimõtte teostamisega ja loodi mitmedki uued poliitilised kombinatsioonid. Raske ja häbitava Krimmi sõja järgi siseuudustele andunud Venemaa ei omanud küll enam säärast välispoliitilist erikaalu nagu tal Nikolai I ajal oli olnud ja Otto v. Bismarck moodustas diplomaatilisel malelual veel võrdlemisi väikse kuhu. Siiski tuleb asjaolu, et Preisimaad neil aastail Peterburis just Bismarck edustas, õieti tähtsaks pidada, nagu seda ka Nolde oma uurimuses veenvalt näitab.

Tänu oma vanadele tutvustele „armastusväärsete kura-, liivi- ja eestlimalaaleste“, kes uut saadikut aitasid Peterburi õueringkonnis kergesil omaks meheks teha (krahvid Keyserlingid, Georg v. Brevern j. l.), pääsis Bismarck hõlpsasti Vene välispoliitika juhtidele, keiser Aleksander II-le ja välisminister Gorčakovile, lähedale ja suutis mõneski suhtes sündmusi soovitavas suunas juhtida. Gorčakov püüdis Venemaal Prantsusmaale lähendada, et sellega oma endise autoriteedi kaotanud isaari monarhiale tuge otsida Inglise hegemoonia ja Austria võistluse vastu. Bismarcki juhtis kõige pealt teadmised, et Preisil Austriaga arveteoendamisest tund varem või hiljem kätte jõuab ja et selleks juhtumiseks äärmiselt tarviline on kindlustada Preisimaale Vene ja Prantsuse sõpruse või vähemalt erapooletuse. Sellepärast toetas Bismarck igapidi Gorčakovi püüdeid ja katsus oma poolt ka Preisimaad nende kahe riigiga lähemalt siduda. Bismarcki kaalutlused ei leidnud aga Preisil välispoliitika juhtivate tegelaste, printsregent Vilhelmi ja minister Schleinitzi, poolt mingisugust arusaamist. Vilhelmil püüdis välispoliitikas kindel programmi ja Schleinitz omakord pooldas Saksa sisekonfliktide rahuliku lahendamist kokkuleppe teel Austriaga ning Saksa rahvuslikkude jõudude koondamist „Prantsuse hädaolu“ vastu. Kui 1859. a. Prantsuse-Austria sõda lahti puhkes, siis võttis Gorčakov Napoleon III soovil ja Bismarcki heakskiitval toetusel kõik jõud selleks kokku, et Preisimaad tagasi hoida käsikäes Austriaga Prantsusmaa vastu välja astumast. Nolde näitab, et Bismarck oma teadaannetes Berliini valitsusele läbirääkimiste kohta Gorčakoviga viimasele sageli oma mõttet sihu paneb ja sellega Vene välisministri suu läbi oma austriavaenulikke ideid propageerib.

Lähemalt analüüsib Nolde ka neid asjaolusid, mis takistasid Vene-Prantsuse liidu tekkimist juba sel ajajärgul. Venemaa, kes Püha Liidu põhimõtted Krimmi sõja järgi kõrvale oli heitnud ja heameelega nägi Austria mõju vähendamist, toetas küll teatava piirini rahvusliku põhimõtte teostamist Itaalia Napoleon III poolt, kuid asus eitaval seisukohal iga revolutsioonilise rahvusliku liikumise vastu. Eritist paha-meelt äratas Vene võimukandjad see poolehoid ja moraalne toetus, mis poolakatele prantslaste poolt osaks sai. Ka ei meeldinud Aleksander II-le Napoleon III iseseisev talitamisviis Itaalia suhtes. Villafrancast peale, mil Prantsuse keiser ilma Venemaaga asja läbi kaalumata Austriaga elerahu oli teinud, tundis Aleksander II Napoleoni vastu võitmatut umbusaldust. Edasi aitasid Prantsuse-Vene jahenemisele kaasa tihedad sugulus- ja sõprussidemed, mis valitsesid Vene keisrikoja ning Prantsuse vastu vaenulikkude Saksa kesk- ja väikeriikide dünastiade vahel. Neil põhjusil ei lükanud Vene valitseja lepitust otsiva Austria keisri kätt 1860. a. tagasi. Selle aasta sügisel korraldatud nõupidamine Vene, Austria ja Preisil valitsejate vahel Varssavis ei toonud endaga küll veel nende riikide säärast tihedat liitu kaasa, nagu see 70-date aastate algul tekkis, kuid aitas igatahes Venemaal Austriaga lepitada ja vähendas sellega omakord Vene-Prantsuse liidu tarvilisust Vene seisukohalt. Hoolimata Vene-Preisil-Prantsuse liidu loomise katsete nurjaminekust osutus Bismarcki missioon Peterburis Preisimaale äärmiselt kasulikuks. See kindlustas Preisile aastakümneteks Vene sõpruse ja kergendas tunduvalt Saksamaa ühendamise raske ülesande läbiviimist. Nagu Nolde esimesena tõestab, tunnustas Venemaa juba 1861. a. Saksamaa ühendamise kavatsust Preisil hegemoonia all.

Eelöeldust võib näha, et Nolde töös ei esine mitte ainult huvitav peatükk Bismarcki biograafiast, vaid samal ajal ka laiajooneline ülevaade terve Euroopa välispoliitilistest olukordidest 50-date aastate lõpul ja 60-date algusel. Selle kõrvale kirjeldab Nolde huvitavalt ka Saksa rahvusest Vene tegelasi, eriti Balti aadi ridadesse kuuluvaid, iseloomustab Vene õueringkondi ja Peterburi kõrgemat bürokraatiat Aleksander II valitsuse esimesel aastakümnel, peatub isegi talupoegade vabastamise küsimusel ning selle lahendamise tagajärgedel Vene poliitilise olu edaspidise käigu kohta.

P. T.

G. P. Gooch, „Germany“, London 1925, 360 lhk. See ühe väljapaistvama inglise ajaloolase töö moodustab teise ande suurest seeriast: „The modern world, a survey of historical forces“, mille sihiks kokkuvõtlikult valgustada nüüdisaja riikide ja rahvaste arenemistendentsid ja ajaloolisi jõude. Rahuliku objektiivsusega, suure arusaamisega ja isegi teatava sümpaatlaga kirjeldab Gooch Saksamaa majandusliku, poliitilise ja vaimlise elu arenemist viimaste aastakümnete, eriti viimase 10 aasta jooksul. Goochi töö sarnaneb mõnes suhtes Prantsuse professori Lichtenbergeri tuntud teosele „L'Allemagne d'Aujourd'hui“. Mitte küll viimasele omase hiilgava stiiliga kirjutatud, annab ta siiski hea ja kõige uuemale erikirjandusele tugiva ülevaate nüüdisaja Saksamaa poliitilise ja vaimlise palge kohta. Alates Saksa keisririigi kujunemisega XIX aastasajal, pakub Gooch selle järgi kokkuvõtliku pildi Saksa välisdiplomaatiast Bismarcki ja tema järglaste ajal, vaatleb Saksamaa muutumist juhtivaks tööstusriigiks, Saksa poliitilist ideoloogiat ja vaimlist kultuuri aastakümnel enne ilmasõda. Ka sõjale endale ja sellele järgnevale Saksa revolutsioonile pühendab Gooch küllaliselt tähelepanu. Töö teine osa käsitleb praegust demokraatlikku Saksamaad, reparatsioonide küsimust, kapitali ja töö vahetust, uusi vaimlisi liikumisi ja tähtsamaid aatlejad (Troeltsch, Keyserling, Spengler j. t.).

Gooch iseloomustab Saksamaad organisatsiooni ja distsipliini maana, kus riiklik keskvoim ametnikkude ja sõjaväe abil rahva elavaid jõude vaol hoidnud ja neile viljakad ülesanded kätte näidanud. Sõjaväge pidanud see militaristlik poolautokraatia rahvusliku elujõu ja riikliku võimu peamiseks sümboliks. Majandusliku elu alal leiab Gooch Saksamaal ameerikaliku rahutu ja otsiva vaimu ning inglastele omase individuaalsetliku algatusvõime asemel samuti kindlate meetodite harrastamise, korralikkuse, töökuse ja täpsuse. Sellelgi alal mängivat Saksamaal riik oma korraldava käega juhtivat osa. Gooch võrdleb raudse organisatsiooni raamides elavat, valjule riiklikule distsipliinile alluvat Saksa keisririiki oma vaimult printsipaadi aegse Rooma riigiga.

Sõja ja revolutsiooni poolt põhjustatud muutusi Saksamaa sotsiaalses ja poliitilises korras ei pea Gooch väga sügavaks. Vabariigi asetamine kokkuvarisenud monarhia asemele sündinud eestkätt välissündmuste mõjul ega toonud kaasa suuremaid sotsiaalseid murranguid. Radikaalsema ilmega maareform jäi läbi viimata, junkrud hoidsid alal oma mõisad, oma organisatsioonid, iseteadvuse ja esprit de corps, esinudes reaktsioonilise monarhismi kantsina. Kodanlised klassid kannatavad majanduslike vapustuste all tugevasti, ei oma suuremat valitsemisoskust ega ihalda vastutust kanda maa saatuse eest: monarhia hukkumine teinud nad lammasteks ilma karjusea. Ainuke jõud, kes demokraatlikku vabariiki tõsiselt toetab, on sotsialistlike parteide ümber koondunud linnaproletariaat. Sellepärast rippuvat vabariikliku korra säilimine enam Saksamaa vahetorra kujunemisest vägevate naaberiikidega, kui rahvatiku enda teoreetilistest vaadetest. Igatahes olla vähemalt Preisimaal monarhistlik restauratsioon mõeldav.

Õieti kõrgelt hindab Gooch Saksa nüüdisaegset hoogsat noorsooliikumist, nähes selles vana hingelise Saksa vaimu uuestisündi kokkuvarisenud imperialistliku ideoloogia tuhast, idealistlikust ellusuhtumisest kantud protesti industrialiseeritud ja mehaneeritud tsivilisatsiooni vastu uue vaimsema kultuuri nimel.

P. T.

Õiendus.

„Ajaloolises Ajakirjas“ 1925, Nr. 2 leiduvad järgmised eksitavad trükivead, mida palume lahkesti ära parandada:

Lhk. 72, 4. rida ülevalt „Orgmägi“, p. o. „Rohumägi“.

Lhk. 72, 13. „ „ „Loosalu“, p. o. „Soosalu“.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

„Postimehe“ trükk, Tartus, 1925.

Talurahva usuliikumise algusest Lõuna-Eestis 1845. a.

Lajuse kirikuõpetaja Dr. H. G. v. Jannau ülestähenduste väljaandmise puhul.

Läinud sajangu 40-dail aastail ilmenes Liivimaa talurahva ühiskondlik-poliitilises elus pinguldunud närvilisus, mis pea üldiselt, ühtki kihelkonda puutumata jättes, arenes teravaks kriisiks. Selle ühiskondlik-poliitilise kriisi eel- ja kaaskäijaks oli majanduslik kriis, milles juurdubki talurahva laiaulatuslik käärimine 40-dail aastail.

Juba eelmisel aastakümnel olid rohkesti selgunud need raskused ja vastolud, millesse oli sattunud talurahva majanduslik elu, mis oli rajatud 1819. a. pärisorjusest vabastamise seaduse alusele. Talurahva „lindpriius“ oli aetud ummikusse, mille ees seisid tõketena talumaa laiaulatuslik mõisastamine, lühikeseajalised rendilepingud ja nende mõlema teguri mõjutusel talupoja ühiskondlik-majandusliku kindlustamatuse tunne, teoorjus piiramatute kohustustega, mõisniku omavoli jne. Talupoja majapidamine läks tagurpidi ja see ähvardas ka mõisnikku. Kriis oli silmnähtav ja seda käsitleti ka rohkesti. Kuid tekkinud raskusi peeti ajutisiks, mööduvaiks, mitte aga juurduvaiks „lindpriiuses“, olukorras, mille aluseks oli 1819. a. talurahva seadus. Ainult üksikud hääled kõnelesid agraarolude uuendamise vajadusest, üldiselt aga jäädi endistele alustele. Samale seisukohale jäid ka riigivalitsus ja kohalik rüütelkond — kaks olulisemat ja mööduandvamat tegurit meie kodumaa tollaegse agraarseadusandluse alal. Nii kestis see 40-date aastateni, kui Liivimaa talurahvas läks laiaulatuslikult käärima. Selle käärimise olulisemaks ajalooliseks teeneks on, et ta pani agraarseadusandluse Liivimaal surnud punktilt liikuma.

Pidades Liivimaa talurahva käärimist 40-dail aastail juurduvaks „lindpriiuse“, teoorjuse aja tingimustes, ei tohi jätta märkimata, et siin rohkesti kaasa mõjusid ka erakordsed olud, viljaikaldus, mis oli eriti suur 1840. ja 1844. a. Need ikaldusaastad tõid erilisel esile maksva

korra puudused ja tegid rahva seisukorra sõna otsemas mõttes meelegeitlikuks.

Rahvas otsis väljapääsu olukorra raskusist ja näljahädast. Selleks aga ei leidnud talupoeg enda käsituses olevat ühtki jõuvahendit. Abi tuli otsida mujalt. Kuid kellelt? — Mõisnikult? — See oli küll talupojale pealesunnitud autoriteediks, aga ühtlasi ka tema otsemaks vaenlaseks, kellele tuli maksusid maksa, teoorjust teha, kes võis oma tahtmise järele talupoja „lindpriina“ laia ilma saata, kelle korraldusel veristati mõisatallis tööorja ihu jne. See oli kõige oleva kurjuse kehasus ja mitte temalt, vaid just tema vastu tuli abi otsida. Luteriusu kirikuõpetajalt? — Kuid see oli ju ka mõisnik ja oleva korra agaram tugi. Aga mõisniku ja kirikuõpetaja taga vilksatas veel suurem autoriteet, Vene riigivõim, eestkätt keiser, kes oli kaugel ja talurahva eest varjatud mõisnikest tõkkega. Mida suuremaks läks talurahva häda, seda teravamalt tundis ta vajadust oma ees olevast tõkkest läbi tungida, seda enam virgus tema umbusaldus mõisniku ja olevat ühiskondlik-majanduslikku korda toetavate tegurite vastu.

Säärases olukorras oli küllalt soodus pind tekkimiseks ja levimiseks igasugu kuuldusile, nagu püütaks riigivõimu korraldusel Liivimaa talurahva seisukorda parandada, mida aga mõisnikud takistavat, nagu kirjutataks õigeusu vaimulikkude juures talupoegi maasaamiseks üles, nagu tooks õigeusku minek sellesse pöördunuile mitmesuguseid kergendusi jne. Neis kuuldusis kerkis eriti kõrgele kohale greeka-õigeusu vaimulikkude osa kohaliku talurahva elujärje parandamisel. Oli ju 1836. a. Riiga asutatud greeka-õigeusu piiskopkond, mille esimene juht, piiskopp Irinarch ühes temale alluvate vaimulikkudega vähemalt kaudselt mitmeti kaasa oli mõjunud kuulduse levimiseks, nagu tooks õigeusku minek talurahvale kergendusi.

1841. a. suvel, kui maal valitses terav nälg, levis Liivimaa talurahvas, esialgu Läti, varsti ka Eesti osas, kuuldus, nagu kirjutataks Riias õigeusu vaimulikkude juures inimesi üles maasaamiseks Venemaal. Selle mõjul algas talurahva hulgaline voolamine Riiga. Kodanlised võimud püüdsid seda liikumist karmide surveabinõudega igapidi tõkestada. Riiga maasaamiseks üleskirjutama ilmunud talupojale anti ihunuhtlust, neil aeti osa pead paljaks, neid heideti vanglasse, neid saadeti raudu needitult kodukohta tagasi, kus nad veelgi ihunuhtlust said kogukonna juuresolekul jne. Sellest hoolimata võttis käärimine talurahvas ikka enam ja enam ähvardava kuju ning paisus kohati lausa vastuhakkamiseks, nagu Pühajärves, kus septembrikuus „sõda“ peeti. Vastuhakkamised rahustati sõjakohtute poolt karmide ja veriste surveabinõudega. Ja talurahva vallanud käärimine vaibus, mattudes

sütena tuha alla. „Rahustavalt“ mõjus sel puhul ka see, et Riia greeka-õigeusu piiskopp oma kohalt tagandati ja tema asemele määrati olupoliitilisem ja ettevaatlikum piiskopp Filaret.

See oli kohaliku aadli oluline võit, mis oli teostunud Balti kindralkuberneri parun Pahleni ja keiserliku kantselei III osakonna juhataja (sandarmite korpuse ülema) krahv Benkendorfi agaral toetusel. Selle võidu tagajärjed kestsid kunni 1845. aastani. Sel aastal algab käärimine Liivimaa talurahvas uuesti ja hoogsamalt kui aastakümne algul. Käärimine võtab usuliikumise, greeka-õigeusku mineku kuju. Selle asjaolu põhjustab muutus, mis sel aastal greeka-õigeusu poliitikas Liivimaal ette võetakse. Käärimine ise aga juurdub neis raskusis, millesse olev ühiskondlik-majanduslik kord oli asetanud talupoja ja millest see püüdis välja rabeleda. Nende raskuste erakordseks süvendajaks oli suur viljaikaldus eelmisel aastal.

1844. a. viljaikaldus oli eelnenud inimea kestel üks suuremaid Liivimaal. Erakordselt vihmase suve tõttu olid äpardunud kõik viljaüliigid¹⁾. Selle tagajärjel läks rahvas vastu talvele, mida kaasaegne Liivimaa Üldkasuliku Ökonoomilise Sotsieteedi sekretär v. Hehn nimetab „kurveimaks ja karmimaks“ Liivimaa ajaloos²⁾. Rahva häda ja viletsust suurendas veel algtalve suur ja lumeta külm, mis ei võimaldanud harilikke voorimisi. Inimeste alatoitluse ja füüsilise nõrkuse tõttu pääsesid valla mitmesugused taudid, mis paljud hauda viisid. Loomatoidu puuduse tagajärjel hukkusid ka, nagu kaasaeglane kirjutab, tuhanded hobused, mitukümmendtuhat veist ja üle sajatuhande lamba. Veoloomadest olnud nii suur puudus, et vähemaid inimlaipasid kantud 10—12 versta tagant matuspaika³⁾. — Talurahva seisukord 1845. a. oli seda raskem, et ka sel suvel oli viljaikaldus, kuigi mitte niisuguses ulatuses, nagu eelmisel aastal. Eriti mässasid taudid, nii et kohati pea pool rahvastikust lamas haigevoodis, mille tõttu oli puudus viljakoristajaist, koguni karjahoidjaist⁴⁾.

Nälja tagajärjel kasvas rahva surevus ja langes sündivus ning loomulik juurdekasv. Kuna lähemal eelmisel aastail surnute arv Liivimaal oli tõusnud oma haripunktile 1842. a., ulatudes 20.000-ni, oli aga 1845. a. surnuid 33.500! Sündinuid oli 1843. ja 1844. a. üle

1) Vrdl. 1844. a. ikalduse kohta „Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft“, N. R. (-Livl. Jahrbücher), VII, 2, lhk. 178; VII, 3, lhk. 235—237; (B o c k), „Livländische Beiträge“, I, Berlin, 1867, lhk. 81.

2) „Livl. Jahrbücher“, VIII, 1, lhk. 96.

3) „Livl. Jahrbücher“, VIII, 1, lhk. 96, 99.

4) „Livl. Jahrbücher“, VIII, 2/3, lhk. 291. Vrdl. ka Balti kindralkuberneri arhiiv (= BKKKA), salaosakond, akt nr. 104/1845.

27.000, 1845. a. aga 22.790. Rahva-arvu loomulik juurdekasv Liivimaal oli olnud 1840. a. — 7508 hinge, 1841. a. 6238, 1842. a. — 6894, 1843. a. 10.050, 1844. a. — 9807. 1845. a. aga oli surnuid rohkem kui sündinuid 10.777 hinge¹⁾! Juba needki arvud näitavad küllalt kujukalt, et Liivimaal rahva ühiskondlik organism oli 1845. a. raskesti haige.

Juba 1844. a. lõikuse ajal oli selge, et rahvas ei suuda end oma viljasaagiga ära elatada ja et tarvis on erakordseid abinõusid. Senni olid viimaste ikalduste puhkudel oluliseks toeks olnud talurahva magasiatade tagavarad²⁾. 1845. a. aga olid need väga viletsas seisukorras, millise asjaolu oli põhjustanud viljaikaldus eelmistel aastatel, mil talupojad olid sunnitud magasiatatest vilja laenama, kuna nad aga ei suutnud seda õigel ajal ära tasuda³⁾.

Säärases seisukorras jäi pealootus valitsusvõimudele. Kuigi need Liivimaal võrdlemisi varakult hakkasid vastavaid ettevalmistusi tegema, olid aga nende tulemused esialgu üsna mannetud. Tunduvamat toetust saadi valitsusvõimudelt alles 1845. a. sügisel esialgu rukkiseemena, hiljemini ka toitlusviljana, mida anti talupojale laenuks⁴⁾. Üldiselt polnud valitsusvõimude tegevus talurahva vallanud näljahädaga võitlemiseks 1845. a. küllalt kiire ega energiline. Samuti polnud laenuks antud toetus kaugeltki küllaline. Ka olid toetuse tingimused toleaeegses olukorras võrdlemisi rasked, mis märksa vähendasid saadud ja saadava abi väärtust ja tegid talupoja juba selle vastuvõtmisel umbusklikuks ja ettevaatlikuks. Kõrgelt ei saa hinnata talurahva näljahäda vastu võitlemise abinõuna ka seda valitsuse määrust, mis lubas 1845. a. navigatsioonil ajal vilja Liivimaa sadamasse tollivabalt sisse vedada. Kuigi see oli maksma pandud viljahindade ülemäärase tõusu pidurdamiseks, polnud aga see nälgivale talupojale kuigi suureks toetuseks, sest et viimasel puudus vilja ostuks üldse raha. — Näljahädalistele abiandmist organiseeriti ka eraalgatusel, heategelisel alusel Liivimaa linnades ja ka Venemaal⁵⁾. Kuid võrreldes häda suurusega, oli ka see toetus väga väike. Üldiselt jäi nälgiv talupoeg saatuse hoolde ja selle tagajärjed avaldusid üsna kujukalt muu seas ka rahva-arvu liikumises, millest juba kõneldud.

1) Arvud võetud Ullmann'i „Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands“, 6. Bd., 4. H., Riga, 1846, lhk. 380—381.

2) Vrdl. „Livl. Jahrbücher“, III, lhk. 27—28.

3) Vrdl. Harless, „Geschichtsbilder aus der lutherischen Kirche Livlands“, Leipzig, 1869, lhk. 55; ВККА — „Министерскій журнал“ (мин. ж.), 13. okt. 1844, nr. 1066.

4) Vrdl. ВККА мин. ж. 1845: nr. 859, 1311, 1312; 1846, nr. 1.

5) „Balt. Monatsschrift“, 62. Bd. lhk. 97; „Põlva ev.-lut. kiriku kroonika“.

Säärasele häda ja viletsuste pinnale sattuski see muutus, mis greeka-õigeusu poliitikas Liivimaal 1845. a. ette võeti. Talurahva käärimine 1841. a. näitas, et greeka-õigeusu levitamiseks kohaliku talurahva seas on väga soodus pind. Kuid suuremate rahutuste kartusel jäeti see esialgu kasutamata ja stüühiliselt lahtipääsenud usu liikumine lämmatati. Esialgu ei lõõnud tolleaegse Vene haridus- ja usupoliitika kava, mille aluseks oli haridusminister Uvarovi väljendatud ja ametlikult tunnustatud vormel — izevalitsus, õigeusk ja rahvuslus — Läänemere mail kuigi laias ulatuses läbi. Aga see seisis siiski keskvalitsusel ja greeka-õigeusu juhtidel lähemas tegevuskavas ja ettevalmistused selle teostamiseks olid käimas¹⁾. Greeka-õigeusu propaganda elustamiseks ja laiendamiseks soetati vastavat kirjandust ja ka vajaliste tegelaste kontingenti. Juba 1842. a. olid eesti ja läti keelde tõlgitud greeka-õigeusu palveraamat ja katekism, mis järgmisel aastal ilmusid trükist²⁾. Greeka-õigeusu vaimulikkude soetamiseks, kes oleksid võinud teotseda eestlaste ja lätlaste keskel, hakati Pihkva vaimulikus seminaris 1842./43. õppeaastal esmakordselt õpetama ka eesti ja läti keelt³⁾.

Nii olid siis 1845. aastaks, kui käärimine Liivimaa talurahvas algas uue hooga, ettevalmistused greeka-õigeusu hoogsamaks levitamiseks jõudnud kaunis kaugele. Kuid kohal oli veel üks oluline tõke, nimelt kindralkuberner parun Pahlen, kelle juhtimisel ja toetusel olid Liivimaa kodanlised võimud senni kavakindlalt takistanud greeka-õigeusu vaimulikkude usulist propagandat talurahva seas. See tõke kadus, kui Balti kindralkuberneriks määrati kindral Jevgeeni Golovin, kes maikuu 1845 asus oma ametikohuste täitmisele.

Uuele kindralkubernerile keisri poolt antud salajastest juhtnõõridest⁴⁾ ei saa järeldada, et tema määramisega Vene keisrivalitsus oleks tahtnud toime panna põhjalikuma pöörde oma Balti poliitikas. Need juhtnõõrid olid koostatud Nikolai II aegsele sennisele Balti poliitikale omases keskteelises ja aadliga sobimispüüde vaimus. Ühelt poolt kästakse silmas pidada keskvõimu ja Vene huve, teisest küljest aga kindlasti tunnustada kohalikke eesõigusi, niipalju kui nad kooskõlas

1) Vrdl. K. Случевскій, „По сѣверу Россіи, т. III — Балтійская сторона“, С.-Петербург, 1888, lhk. 271.

2) A. J. Schwabe, „Chronologisches Verzeichniss aller in der Bibliothek der gelehrten estnischen Gesellschaft sich befindenden estnischen Druckschriften“, Dorpat, 1867, lhk. 41, nr. nr. 575, 576.

3) „Сборникъ Имп. Россійскаго Историческаго Общества“, т. 98, lhk. 651.

4) Juhtnõõrid esitatud Golovini aruandes keisrile — „Чтенія въ Имп. Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ“ (= Чтенія), 1871, II (смѣсь), lhk. 99.

üldiste riigi seadustega. Greeka-õigeusu poliitika suhtes soovitatakse kindralkubernerile, et luteriusulisi ei meelitataks õigeusku, kuna teisest küljest kästakse valvel olla, et sellesse üleminekuks ei tehtaks takistusi. Samas vaimus on koostatud ka erilised juhtnöörid, mis keisri poolt anti hiljemini — 26. aprillil 1845 — Balti kindralkubernerile Liivimaa talurahva õigeusku pöördumise puhul¹⁾. Nende andmise põhjustas nähtavasti Liivimaa talurahvas alanud usuliikumine, soov greeka-õigeusku minna, mille kohta Peterburis juba märtsikuu algul teateid saadi.

Kuigi Golovini määramine ei tähendanud põhjalikku pööret Vene Balti poliitikas, selle rajamist uutele alustele, tõi ta siiski siia olulise muutuse. Kuna parun Pahleni kindralkuberneriks olemise lõppjärgul greeka-õigeusu levitamine talurahvas tegelikult oli tõkestatud, sai see nüüd vabaks. Greeka-õigeusu vaimulikkond sai nüüd märksa laiemat tegevusvabadust. Ja tema usuline propaganda hakkab varsti Liivimaa talurahva käärimises esinema oluliselt virgutava tegurina.

Usuliikumine, Liivimaa talupoegade õigeusku minek sai alguse 1845. a. algul juba kindralkuberner Pahleni ajal. Esimesed greeka-õigeusku minejad olid Riia vennastekoguduse liikmed. Nende ülemineku peateguriks oli kokkupõrge kohalikkude luteriusu kirikuõpetajatega ja püüe vabaneda nende eestkostmise alt. Kohalikud kodanlised võimud kindralkuberneriga eesotsas püüdsid alanud liikumisele vastu seista²⁾. Kuid keisri käsul võimaldati esimesile õigeusku pöörduda soovivaile lätlaste usumuutmine, mis toimus sama aasta aprillikuus, mil ajal asutati ka greeka-õigeusu esimene läti keelne kogudus.

Selle loomisega oli astunud ülitähtis samm: oli kujundatud algeline organisatsioon luteriusust ületulijate vastuvõtmiseks; samuti oli loodud, kuigi primitiivne aparaat greeka-õigeusu propaganda laiendamiseks lätlaste seas. Eriti tähtis oli uue koguduse asutamise moraalne mõju rahvale: sellega demonstreeriti greeka-õigeusu valmisolekut luteriusust ületulijate vastuvõtmiseks ja sanktsioneeriti autoriteetlikult see üleminek, milles rahvas oma lihtsameelsuses ja meelega nägi abinõu oma seisukorra parandamiseks, kuid mille kasutamine senni pidi olema nagu keelatud.

Liikumine levis ja ulatus 1845. a. juunis ja juulis ka kubermangu Eesti ossa, tungides siin kõige pealt Võrumaale. Kanepi kiriku kroonikas kirjutab pastor Kauzmann, et juba juunis käinud talupoegi Vastseliinast, Karulast, Urvastest ja Sangastest Riias õigeusu piiskopi

1) Juhtnöörid ära trükitud „Чтенія“, 1845, III (смѣсь), lk. 150—151.

2) БККА, salaosakond, akt nr. 63/1845.

juures. Juunikuus käinud ka Kanepist mõned talupojad — vennastekoguduse liikmed — salaja Riias, tulnud aga sealt rahulikult tagasi, sest et nende kodukülas levinud kuuldus, nagu saaks iga greeka-õigeusku pöördunu 30 rubla hõbedas, osutunud valeks.

Esimesed Eesti alalt talupojad, kes greeka-õigeusku salviti, olid 20—30 meest Rogosist¹⁾, Rõuge kihelkonna lõunapoolsest osast, Eesti-Läti keelepiiri lähedusest, samast kohast, kust olid ilmunud Riiga end maasaamiseks üleskirjutama esimesed Eesti talupojad ka 1841. a. See salvimine toimus 18. juulil Võrus. Üldiselt aga ei saanud usumuutmine Liivimaa Eesti osas kunni 1845. a. sügiseni suuremat hoogu võtta, sest kindralkuberner määrusega 21. juulist pandi talupoegadelt õigeusku mineku kohta sooviavalduste vastuvõtmine ajutiselt seisma.

Liivimaa mõisnikud ja luteriusu vaimulikud olid sattunud alanud usuliikumise puhul suurde ärevusse. Nende ringkonnist ja esindusilt tuli kindralkubernerile hädaldusi, et talupojad usumuutmise tuhinas, olles vallatud sel puhul igasugu põhjendamatuist lootusist, jätavad oma ja mõisate tööd laokile jne. Seepärast paluti kindralkuberneril samme astuda korratuste kõrvaldamiseks ja omalt poolt autoriteetlikult seletada, et kuuldused õigeusku mineku maistest kasudest on põhjendamatud²⁾.

Selle mõjul andis kindralkuberner 21. juulil kaks ringkirjalist määrust. Esimese³⁾ järgi pidid sillakohtunikud talupoegadele selgeks tegema, et õigeusku minem ei too neile mingit maist kasu; teisest küljest pidid kohtunikud hoiatama mõisnikke ja pastoreid, et nad ei takistaks õigeusku minemast talupoegi, kes selleks soovi avaldanud. Kindralkuberneril teine ringkiri⁴⁾ 21. juulist 1845 oli antud kokkuleppel piiskopp Filaretiga; sellega pandi kibedate põllutööde tõttu talurahvast õigeusku minna soovijate vastuvõtmine kunni 1. septembrini seisma. Ka keelati selle ajani talupoegade lahkumine kodukohast usumautmise ettekäändel.

16. augustil 1845 pidas kindralkuberner tarviliseks ringkirjaliselt teatada⁵⁾, et saadud andmete järele olla mõnes kohas talurahvas levinud kuuldus, nagu oleks kõik talupojad kohustatud peale 1. septembril Riiga ilmuma, et lasta end õigeusku kirjutada; eksiarvamiste

1) ВККА, salaosak. akt. nr. 34/1845, vrdl. „Kanepi kiriku kroonika“, (Воск), „Livl. Beiträge“ II, 1, lhk. 99—100.

2) „Чтения“, 1865, IV, (смѣсь), lhk. 196—197.

3) ВККА, „Журнал исходящих бумаг“ (= ж. и. б.), 21. juuli 1845: nr. 2741—2746-a.

4) ВККА, ж. и. б., 21. juuli 1845: nr. 2746—2766.

5) ВККА, ж. и. б., 16. aug. 1845: nr. 3114—3140.

eemaldamiseks peab kindralkuberner tarviliseks talupoegadele rõhutada, et nii enne kui pärast 1. septembrit ei tohi ükski talupoeg õigeusku mineku ettekäändel omavoliliselt mõisast lahkuda.

Kuna peale 1. sept. talupoegade vastuvõtmine õigeusku pidi jälle jätkuma, andis kindralkuberner 21. aug. 1845 määruse¹⁾, milles oli lähemalt avaldatud usumuutmise edaspidine kord. Selle järele tuli talupoegade õigeusku pöördumisel silmas pidada järgmisi tingimusi. 1) Igal talupojal peab oma kodukohast äraoleku ajaks olema reisuluba kohalikul mõisavalitsuselt. 2) Iga õigeusku minna sooviv talupoeg peab usumuutmise otstarbel pöörduma oma kodukohale lähemasse õigeusu kirikusse. Peaks aga keegi talupoegadest äriasjus Riiga või mujale linna minema, siis on tal lubatud õigeusku minekuks pöörduda ka sealsete preestrite poole. Seejuures tehakse mõisavalitsustele kohuseks, et nad ei annaks usumuutmise otstarbel kodukohast lahkujatele rohkem lubasid, kui ainult nii, et üle $\frac{1}{10}$ töölishingedest ei viibiks üheaegselt võõrsil. 3) Kellelegi õigeusku mineku otstarbel kodukohast lahkuda soovijale ei tohi mõisavalitsus luba keelata ega teda tagasi hoida. 4) Ka ei tohi usumuutmiseks õigeusu vaimulikkude juurde minemast takistada neid talupoegi, kes kohtualused või kuriteo pärast vangistatud.

Kindralkuberneril ülalesitatud määruste puhul on Balti saksluse ja tema eestkostjate poolt väidetud, et Golovin on teadlik-sihilikult oma määrused nii kombineerinud, et need virgutaks talurahvast õigeusku minekule²⁾. Jäägu siinkohal see küsimus üksikasjalisemalt käsitlemata. Olgu ainult tähendatud, et Golovin Balti kindralkubernerina vähemalt 1846. a. alguni ei pooldanud talurahva usuliikumist Liivimaal sel kujul, nagu see siin toimus. Seega otsustub ka eitavalt küsimus, nagu oleks Golovin oma juuli- ja augustikuu määrustega püüdnud teadlik-sihilikult talurahvast virgutada õigeusku minekule.

Tegelikult aga mõjusid need määrused talurahvast usuliikumisele virgutavalt. Kuigi puuduvad lähemad teated neist varemate mõju kohta, võib aga kindlasti oletada, et see oli samas suunas nagu 21. augusti määruse oma, mida kaasaeglased kujutavad suurena. Kõik need määrused tegid talurahvale kõige laiemas ulatuses teatavaks, et on lubatud kõigile selle usu preestrite juures end üles kirjutada. Selle teate psühholoogiline mõju pidi olema suur. Oli ju rahvas 1841. a.

1) ВККА, ж. н. б., 21. авг. 1845: nr. 3264—3290.

2) Vrdl. näiteks Harless, „Geschichtsbilder“, ltk. 113—116; „Rechtskraft und Rechtsbruch der liv- und estländischen Privilegien“, Leipzig, 1887, ltk. 38; A. Tobien, „Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert“, II, Riga, 1911, ltk. 114.

suurtes hulkades kippunud Riiga, et end „maa saamiseks“ õigeusu vaimulikkude juures üles kirjutada. Siis aga olid nad keppidega karistatult, pooleldi paljaks aetud peadega häbistatud, raudu needitud kätega tagasi saadetud kodukohta. Selle järele olid tulnud maale sõjaväed, kes mõisnikkude kaastegevusel ja eestvõttel olid karmilt karistanud „vastuhakkajaid“. Katse mõisnikkude võimu tõkkest läbi tungida oli äpardunud, ettevõtte oli kokku varisenud. Selles nurjaminekus süüdistati mõisnikke. Nüüd aga, kus ametlikult teada anti, et õigeusu preestrite juures üleskirjutamine pole keelatud, tiivustuti lootustega, et kaua hellitatud soovid ometi kord täidenevad.

Samas suunas mõjus ka 21. aug. määrus. Kuid võrreldes eelmistega pidi tema mõju olema järsum ja rabavam. Sest esiteks sai ta talurahvale teatavaks ajal (suuremalt jaolt septembris ja oktoobris), kus sügised põllutööd olid lõpukorral ja seega inimestel rohkem aega lubatud „vabaduse“ arutamiseks ja kasutamiseks. Pealegi oli määruse väljakuulutamise ajal õigeusku mineku sooviavalduste vastuvõtmise katkestus lõppenud ja seega küsimus ka ses suhtes omandanud suurema päevapoliitilise teravuse. Teiseks soodustas 21. aug. määrus usuliikumise virgutamist veel sellega, et ta hõlbustas greeka-õigeusku mineku korda, määrates sel puhul lähemaiks sihtkohtadeks peajasjaliselt kohalikkude maakonnalinnade kirikud.

Kindralkuberner oli käskinud kohtunikke rahvale seletada, et greeka-õigeusku pöördumine ei too ülelänutele mingit ainelist kasu ja et kuuldused selle kohta on valed. Viimaste levitajad kästakse tabada ja võtta kohtulikule vastutusele. Muidugi püüdsid nii sillakuiki kihelkonnakohtunikud, nii mõisnikud kui kirikuõpetajad eriliselt ja igasuguste abinõudega rahvast veenda, et usumuutmine ei too mingit maist kasu. Kuid neid ei usaldatud. Talurahva umbusaldus oli nende sennise autoriteedi läbi sõõnud.

Niisuguses olukorras oli 21. augusti käskkirja mõju ülisuur. Talurahva keskel hakkasid nüüd veel hoogsamalt levima väga mitmesugused kuuldused kergenduste kohta, mida õigeusu preestrite juures üleskirjutamine pidi enesega ühes tooma; kõneldi sel puhul „hingemaa“ saamisest, vabanemisest teoorjusest, nekrutite andmisest, pearahast jne.¹⁾ Kõik need kuuldused, mille üksikasjad siin jäägu puutumata ja nende psühholoogiline analüüs esitamata, mõjusid kaasa talurahva ärevuse suurendamiseks ja usuliikumise hoogustamiseks.

1) Selle kohta rohkeid andmeid Lõuna-Eesti ev.-luteriusu kirikute kroonikais ja BKKK salaosakonna aktides 1845. a. Vrdl. ka Harless, „Geschichtsbilder“, thk. 41—46, 117.

Ühes sellega kasvas ärevus ka mõisnikes ja kirikuõpetajais. Igalpool leiti, et talupojad 21. augusti käsikirjast on hoopis võõriti aru saanud ja seda pidanud otse vormiliseks üleskutseks õigeusku minna. Sel puhul pöördub Liivimaa maanõunikkude kolleegium 28. septembril vastava esitisega kindralkubeneri poole¹⁾, tähendades muu seas, et nüüd olla käärimine ja umbusaldus levinud ka seal, kus senni oldud rahulik, mille tõttu tema ega rüütelkond ei saavat edaspidi kanda vastutust säärase määruste tagajärgede eest.

Sel ajal — septembris ja oktoobris 1845 — läheb talurahvas hoogsalt käärima ka kubermangu põhjapoolses osas — Lõuna-Eestis. Kuna varemini oli siin eestlasist läinud õigeusku võib olla mõned üksikud sajad, algab nüüd usuliikumine, mis kahe ja poole aasta jooksul tõstis õigeusu koguduste hingede arvu Lõuna-Eestis üle 65.000²⁾. See liikumine, mis ei jätnud siin riivamata ühtki kihelkonda, oli suure sotsiaalse kriisi avalduseks, täis rahva valu ja viha, suuri lootusi ja hiljemini veel suuremaid pettumusi. Selle vaatlemine pole aga siinkohal enam meie ülesandeks.

See usuliikumine riivas kõige otsemalt ka luteriusu kirikuõpetajaid, kes oma kirikukroonikais on jätnud selle kohta rohkeid märkmeid. Keegi Lõuna-Eesti kirikuõpetajaist pole aga meie teada seda liikumist oma kihelkonnas kirjeldanud nii üksikasjaliselt kui Laiuse pastor Dr. Heinrich von Jannau³⁾. Tema kroonikalised ülestähendused pealkirja all „Journal betreffend den Übertritt zum Griech. Kirche im Kirchspiele Lais“ (Laiuse ev.-lut. kiriku arhiivis) algavad usuliikumise algusega Laiusel oktoobris 1845 ja jätkuvad kuni maikuuni 1846. See on väga suure väärtusega ajalooline aines, mis valgustab tolleaegset rahva käärimist kaugeleulatuvais üksikasjus. Seepärast ongi „Akadeemilise Ajaloo-Seltsi“ juhatus otsustanud selle välja anda tuleva aasta algul oma „Ajaloolise Arkiivi“ esimese numbrina. Selle väljaande eessõnast leiavad lugejad ka Dr. Jannau ülestähenduste ajaloolise väärtuse hinnangu.

Hans Kruus.

---

1) BKKA, salaosakond, akt. nr. 141/1845, Liivimaa maanõunikkude kolleegiumi kiri kindralkubernerile 28. sept. 1845, nr. 1699.

2) See arv oli 1. aprillil 1848 — õigeusu piiskopi Filareti andmeil — BKKA, salaosakond, nr. 98/1848.

3) Heinrich Georg von Jannau, sündinud Laiusel kohaliku kirikuõpetaja ja tuntud kirjamehe pojana 4. VIII. 1788, surnud Dresdenis 6. (18). IX. 1869, õppis Tartu ülikoolis usuteadust 1806—1810 ja sai 1811 kirikuõpetajaks Harglasse; 1822—1864 oli samas ametis Laiusel. — Recke-Napiersky, „Schriftsteller Lexikon“, III, lhk. 25; Keussler, „Nachträge“, lhk. 92.

Märkusi Dr. J. Luiga teose „Eesti vabadusvõitlus 1343—1345“ kohta.

Läinud aastal ilmus Dr. med. J. Luiga suurem teos Eesti vabadusvõitluse üle XIV aastasaja keskel. Kahtlemata on mainitud sündmusteseeria Eesti minevikus küllalt niivõrra tähtis ja sisurikas, et uurijate tähelepanu enesele pöörata, ja kahtlemata võime väita, et sennine uurimine ei ole suutnud selle sündmusteseeria analüüsimisel ja hindamisel oma viimast sõna öelda. Palju on veel selgitamatut sündmuste käigus maal eneses ja ka neis niitides, mis maalt välja välisriikidesse ulatuvad. Muidugi suudetakse nende sündmuste vaatlemisel uutele tulemustele ja seisukohtadele jõuda ainult sellega, et püütakse allikakriitiliselt tabada selle suure liikumise jälgi ja iseloomu.

Üldse leidub Baltimaade ajaloos siis ja ka enne seda tuntud liikumist palju selgusetust. Suured küsimused on lahendamata ja senni ühes või teises küsimuses avaldatud seisukohad erinevad üksteisest mitte ainult seepärast, et uurijad on püsinud Eesti rahvale võõral orientatsioonil, vaid ka seepärast, et allikamaterjali on osalt juurde tulnud ja teatavaks saanud, mida aga vanemad uurijad ei ole võinud oma uurimustes arvestada. Ka materjalide läbitöötamine allikakriitiliselt on ajalouurimise meetodite täienemisel muutumas endisega võrreldes lubavamaks.

Samuti lubab eriküsimusi, eri arenemissihtjoonte nähtusi meie ajaloos suurema tagajärjega jälgida üldine ajaloolise uurimistöo edu üldse Euroopas. Euroopa ajaloouurimine on viimastel aastakümnetel, erialadel ikka enam ja enam sügavamaks muutudes, iga eri nähtustere uurimiseks oma vastavad meetodilised nõuded üles seadnud. Terve rida sõjaajaloolisi uurimusi, nagu Hans Delbrücki sõjakunsti ajalugu poliitilise ajalooraamides, „Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte“, mis baseerub paljudel sellekohastel monograafilistel eriuurimustel, avab uusi väljavaateid iga maa sõjaajaloouurimisel. Samuti leiame kindla meetodilise uurimise läbi saavutatud positiivseid tagajärgi kesk-aegsete ja hilisemate agraar- ja asustamisolude jälgimisel. Ei oleks ju ilma sarnase meetodi järele kujunenud eriuurimusteta mõeldav äsja ilmunud Dr. Paul Johannseni teos: „Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter“ (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dreiundzwanzigster Band, Dorpat, 1925). Mainitud teose autor lausub täie õigusega, et August

Meitzeni¹⁾ põhjapaneva teose ilmunisest peale on selgunud põlluväljakaartide suur tähtsus vanema agraarasjanduse uurimisel. Ka Dr. Johannsen on oma teose osades mainitud kaarte tagajärjericikalt kasutanud. Sarnased põhjapanevad uurimused nagu Meitzeni oma näitavad töömeetodit ja juhivad analoogiate abil meid allikamaterjali õigele ja produktiivsele kasutamisele.

Kõigest sellest selgub, et meie aja ajaloolane omab paremad uurimisvõimalused oma töö tagajärgede mõttes, võrreldes endiste aegadega. Kuid siit järgnevad ka meie aja ajaloolase suured kohused spetsialiseerumise suhtes. Nüüdisaja ajaloolane võib ainult ühe või teise ajaloolise uurimisala meetodiliste põhiteadmistega varustatult vastavate ajalooliste sündmuste ja nähtuste uurimisele asuda.

Dr. Luiga seab enesele suure ülesande. Oma teose avasõnas mainib ta: „Sakslased on kirjutanud vanemat Balti ajalugu ettetükkiva Saksa, venelased Vene orientatsiooniga; ma olen rõhutanud Eesti orientatsiooni“. Edasi jätkab ta: „Balti-Saksa ajaloolaste käsitlusel on Eesti passiivne (või negatiivne) tegur XII—XIV aastasaja sündmustikus Balti rannal; siin on eestlane esitatud aktiivse tegurina. Eestlane XII—XIII aastasajast esineb selles kirjas normaalnähtena, s. t. sarnasena ümbrusrahvastele rootslastele, daanlastele, nogardlastele, väärilisena nendele tõuliselt, sotsiaalpoliitiliselt, kuna ta Balti ja Vene ajaloolastelt oli kujutatud võrreldiselt alaväärtuslikuna. V i l l e m R e i m a n i l t alatud Eesti orientatsioon Eesti muinasajaloos on siin edasi arendatud Eesti ja Soome hõimude üldseisukohalt“ (lhk. 5).

Nii siis tahab ja lubab Dr. Luiga Eesti ajalugu käesolevas teoses käsitella Eesti orientatsiooni seisukohalt. See on suur ja vastutusrikas ülesanne, mis autorilt kui uurijalt ei nõua mitte ainult põhjalikke teadmisi kodumaa, vaid ka naabermaade ajaloos, tugevat meetodilist ettevalmistust ja suurt allikamaterjali ja teadusliku kirjanduse tundmist.

Ei ole mitte täiesti õige, kui autor arvab, et Balti-Saksa ajaloolaste käsitlusel on Eesti ikka passiivne (või negatiivne) tegur XII—XIV aastasaja sündmustikus, sest kahtlemata on neist mitmed sunnitud olnud tunnustama, et Dr. Luiga poolt mainitud ajal eestlastel nii mõnigi-kord ühel või teisel viisil aktiivne osa on olnud, kõige enam muidugi ajal kunni maavallutamiseni. Nagu juba eelpool mainitud, nõuab Dr. Luiga poolt ülesseatud ülesanne autorilt kui uurijalt õige suurt võimet nii ande kui ka ettevalmistuse suhtes. Säärase suure ülesande täitmisel peab autor end loomulikult kodus tundma ajalouuurimise

1) August Meitzen, „Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen“, Berlin, 1895, 3. annet ühes atlasega.

meetodite käsitlemises, uurimismaterjali põhjalikus tundmises, selle kasutada oskamises ja sellekohase kirjanduse tarvitamises. Ainult neil eeldustel võib uurimisel positiivseid ja produktiivseid tagajärgi olla. Vastasel korral on ajalooteadusliku kriitika abiga kerge autori väiteid diskvalifitseerida ja koguni produktiivseid mõtteid, mis autor siin-seal juhuslikult esile toob, ümber lükata.

Autor on tahtnud suure Eesti vabadusliikumise asetada orgaanilisse ühendusse eelmise ajaga ja kaasaegsusega. Sarnane püüe võiks loomulikult ära määrata teose sisu välise kava ja sisemise organisatsiooni. Muidugi ei ole vastuvaieldav, et sündmused XIV aastasaja keskel Põhja-Eestis on seotud eelmise ajaga. Küsimus seisab aga selles, kas autor seda sündmuste arenemiskäiku täiesti õigelt tabab, see on, kas ta eestlaste vabadusvõitlusi a. 1343—5 eelmise ajaga õieti seob või eksib ta selles osaliselt või täiesti. Missugused sündmused ja olukorrad enne seda ja sel ajal mõjutasid revolutsioonilise liikumise Põhja-Eestis? Kas need eeltingimused olid Põhja-Eestis, eriti muidugi Harju-Virus eneses, või mõjusid kaasa mõned teised tegurid mujalt, väljaspoolt Harju-Viru jne.? Autor katsub väita, et liikumine Harju-Virus algusest peale ei ole seletatav sealse survega, et neis maakonnis eestlased võrdlemisi vabalt elanud, et liikumise lahtipuhkemine tähtsal määral seotud ordu intriigidega jne., et ordu provokatsiooni tõttu mässuliikumine Padise kloostri 8 päeva varemalt peale alanud, kui seda eestlased ise kavatsenud. Järjekult viib Dr. Luiga Põhja-Eesti liikumise põhjuste põhiraskuse tähtsal määral kohalikkude Saksa soost vasallide keskel ja kohalikele sotsiaalmajanduslikelt tingimustelt teistele motiividele üle. Viimasest seisukohast, nimelt, et liikumise pearaskus, eriti Harjumaal, on tingitud olnud realsest survest ja sotsiaalmajanduslikest oludest, on senni aidanud kinni pidada andmed tolleaegsetes ja hilisemates kroonikates ja dokumentides. Seda seisukohta on kindlustanud ka mitmed kaaluvad uurimused Harju-Viru kohta.

Dr. Luiga väidab, lhk. 56: „Peab meeles pidama, et Harjus, Tallinnas ja Virus eestlased ka a. 1343 olid võrdlemisi vabad, ning mõnedki nendest endisel jõukusel ja seisusel püüsid kõrvuti Daani kaupmeeste ning aadliga“. Kui autor arvab võivat enese väite tõestamiseks mainida: „Brandis kõneleb küll tõtt, kui ta 1227. a. sündmuste puhul Revelis paljudest rikastest ning mõjusatest eestlastest kõneleb, kes Daani valitsuse all maitseisid iseseisvust ja vabadust...“ (lhk. 56), siis olgu siin, ära jättes seda, kuivõrra Brandise teated tõele vastavad, mainitud, et a. 1227 kuni a. 1343 asjaolud täiesti võisid muutuda, tõepoolest ka muutusidki, nagu meie seda uurimustest näeme. Eestlaste vabamast seisukorrast võib juttu olla ainult Tallinnas. Dr. Luiga

väide on üldse vastolus senniste uurijate arvamisega Harju-Viru üle Daani valitsuse ajal. Muu hulgas läheb Dr. Luigast lahku ka silmapaistev Balti-Saksa ajaloouurija Friedrich Georg von Bunge, kel eriti suured teened Balti ajaloosse puutuva allikamaterjali väljaandmises, kes eriliselt uurinud ka seisuste suhete väljaarenemist ordu ajal¹⁾ ja kes Daani-Eesti üle avaldanud iseseisva uurimuse: „Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark“ (Gotha, 1877). Mainitud teoses kirjutab Bunge (lhk. 126): „Bereits seit dem Jahre 1240 wird das Verhältniss des Vasallen zu den auf seinem Dorfe angesiedelten Esten als das eines Herrn über seine Knechte....“ ja samas teoses kõneleb ta, et juba XIII aastasajal Harjus-Virus pärisorjus välja kujunes²⁾, ja et vasallide käes olnud kohtumõistmine talupoegade üle mitte ainult tsiviil, vaid ka kriminaal süütegudes. Hilisemad uurijad leiavad küll, et sel ajal täielisest pärisorjusest Harjus-Virus juttu ei või olla, et aga siiski siin talupoegade olukord võrdlemisi raskem oli kui teistes maahärrakondades Vana-Liivimaal.

Arvamistele, et Harjus-Virus talupoegade olukord Daani valitsuse all raskeks kujunes, leiame allikatest toetavaid andmeid. Teada on, et Harju-Viru vasallid juba XIII aastasaja teisel poolel end seisuslikult korporatiivselt olid korraldanud ja et nad maavalitsemises Harju-Viru maanõukogu näol tugevasti piirasid Daani keskvalitsuse võimu, mille edustajaks oli Daani asevalitseja Tallinnas, ja XIV aastasajal talitasid siseelus ning välispoliitilistes küsimustes sageli täiesti oma pead. A. 1315 andis Daani kuningas Eerik VII Menved Harju-Viru vasallidele n. n. Valdemar-Eeriku lääniõiguse, kus neile muude õiguste hulgas juba lubati talupoegade üle kohut mõista kaelakohtulistes süütegudes. Järjelikult oli vasallide võim talupoja isiku üle juba siis õige suur. Ka said Harju-Viru vasallid õige avarad pärandamisõigused ja seda võrdlemisi varemini kui teiste maahärrakondade vasallid. Vasallide iseseisvuse ja õiguste arenemine käis risti vastu talupoegade huvidele ja tõi kaasa talupoegade seisukorra pahenemise: kuivõrra vasalle enam eesõigustati ja mida vabamad nad end tol ajal nõrga Daani keskvalitsuse suhtes tundsid olevat, seda halvemaks muutus nende talupoegade seisukord. Ka on sennised uurimused näidanud, et Harju-Viru vasallid seisuslikus arenemises ette jõudsid teiste maahärrakondade vasallidest.

1) Seda on Bunge teinud muu seas teoses: „Forschungen auf dem Gebiete der liv-, esth- und kurländischen Rechtsgeschichte, erster Beitrag, geschichtliche Entwicklung der Standesverhältnisse bis zum Jahre 1561“, Dorpat, 1838. Siin avaldatud seisukohtadest on ta oluliselt kinni pidanud ka oma hilisemais töis.

2) Bunge, „Herzogthum“, lhk. 126—127.

Samuti on selgunud, et Harjus võrdlemisi teiste maahärrakondadega iseäranis palju oli väikseid lääni; väiksete läänide pidajad vasallid katsusid aga sama hästi elada kui suurte pidajadki ja surusid loomulikult oma talupoegadele suuremad koormused jne. kaela. Muidugi ei võida ju sedagi eitada, et ka ordu mail ja piiskopkondades talupoegade elu oli läinud suurte maksude ja koormuste tõttu raskeks ja et siingi surve tundus õige teravana.

Nii olid olukorrad Daani valitsuse ajal Harjus-Virus kujunenud säärasteks, et siin võiks Daani keskvalitsuse nõrkuse tõttu juttu olla peaaegu mingisugusest aadli vabariigist.

Dr. Luiga on aga eelpool mainitud tsitaadis väitnud otse vastu pidist, leides, et Harjus-Virus eestlased võrdlemisi vabad olnud. Otse üllatavalt mõjub, kui autor kõneledes sündmustest XIV aastasaja algusel leiab (lhk. 41): „Eestlaste meelsus ei saanud olla teisiti kui ägedalt orduvastane, sest oli läbipaistev ordu kavatsuses ära hävitada viimast Eesti vabamat pesa Daani alal“. Kui arvesse võtta allikaid ja uurimusi, siis näeme, et autor selle Eesti vabama pesa suhtes eksinud. Palju enam võime arvata, et talupojad siin, nagu Bunge väidab¹⁾, 1343. a. ikka kasvava surve tõttu vasallide poolt meeleheitele viidi, mille mõjul nad 22./23. aprilli vahelisel ööl oma piinajatele peale tungisid.

Arusaamatuks ja õhku rippuma jääb ka autori ütetus (lhk. 49): „Daani element oli ootamata tagasihoidlik mässajate vastu“. Missugusest Daani elemendist siin võib juttu olla? Tallinnas täitis asevalitseja kohuseid mässu lahtipuhkemisel sakslane Bertram Parembeke, Harju-Viru vasallkond koostus peaaegu ilma erandita sakslastest, samuti ka Tallinna kodanikud²⁾. Need Daani soost vasallid, kes siinseal Harjus-Virus ära kadusid Saksa elemendi hulka, pidasid egoistlikkudest kasudest välja minnes muidugi loomulikumaks kaitsta oma seisuslikke huve ühes Saksa elemendiga ja sulasid meelsuselt viimasega samuti ühte nagu Rootsi ajal Põhja-Eestis Rootsi soost mõisnikudki³⁾.

1) „Herzogthum“, lhk. 67—68.

2) Dr. Eugen von Nottbeck und Dr. Wilhelm Neumann, „Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval“, Reval, 1904, lhk. 10: „Vermochte das dänische Element auf dem Lande unter den Vasallen nicht Wurzeln zu fassen, so geschah dieses noch weniger in der Stadt“. Ja samas töös lhk. 17: „Die Bedeutungslosigkeit des dänischen Elements in der Stadt bekunden auch die Namen der Rathsglieder aus dänischer Zeit, welche unter mehr als 60 überlieferten nur einen skandinavischen Ursprungs (Werner von Kalmar) aufweisen“.

3) Võrdle Dr. Fredrik Westling, „Estlands kyrka 1571—1644“ (Kyrkohistorisk årsskrift, Tjuguförsta årgången, 1920—1921, lhk. 200—201). Rüütelkonna vastus 3. okt. Rootsi kuninga Gustav Adolfi poolt saadetud visitaatorile Johannes Rudbeckiusele talupoegade vabastamise asjus.

Daanlastest võis maal veel olla Daani ametnikke ja vaimulikke (vaata Bunge, „Herzogthum“, lhk. 91—92), kes siin-seal maal laiali elasid ja kelle kontaktist eestlastega mässuplaanide sepitsemise mõttes meil allikaist midagi kaudseltki ei ole teada. Samuti väidab autor ilma mingisuguse aluseta, kõneledes eestlaste läbirääkimistest Rootsi võimudega Soomes, kus nad olla lubanud Tallinna linna ilma mõõgahoobita üle anda rootslastele, et eestlased olla võinud lubada Tallinna ilma mõõgahoobita rootslastele ainult sel juhtumisel, kui neil oli Daani erakonnaga Tallinnas sellekohane sobing (lhk. 53). Kuidas see sobing eestlaste ja daanlaste vahel loodud, selle kohta ei too autor allikaist mingisugust tõendust. Nii on õige kerge väiteid püstitada!

Koguni veidrana tunduvad autori järgnevad arutused (lhk. 53): „Daani võimu nõrgenemist kasutas ära Saksa, aga ka Rootsi, kes katsus Daani endist suurt mõju oma poole nihutada. Igatahes oli 1343. a. kevadistel sündmustel Eestis Daani-Rootsi ajaloos see tähtsus, et sundisid kiirelt ajutiselt kokku leppima Daani-Rootsi, veendumuses, et nende tülist vaid Saksa ordule kasu tuli. Daani ja Rootsi löid 21. mail, s. t. kohe peale Dreylöveni asumist Reveli — vaherahu (Urk. II. 21. V. 1343 ja 2. aug. 1343 Vardbergi rahuleping)“¹. Mis on autor sellega mõelnud, kui ta seletab, et Daani võimu nõrgenemist kasutas ära Saksa? Kas Saksa riik või Põhja-Saksa vürstid või jälle Põhja-Saksa linnad? Ka oleks tarvis olnud tõestusi allikatest ja uurimustest autori väitele, et just kevadised (1343. a.) sündmused Eestis (nii on vist autor arvanud? H. S.) sundinud Rootsi ja Daani kiiresti ajutiselt kokku leppima, olles veendumuses, et nende tülist vaid Saksa ordule kasu tuli¹). Õieti imelik on, kui autor kõneleb, et Daani ja Rootsi löid 21. mail, s. t. kohe peale Dreilebeni asumist Tallinna, vaherahu. Bunge, tuges Tallinna kokkuleppe tekstile, kõneleb²) vaherahust, mis tehtud Rootsi riigi Soome foogtide (Wiiburi ja Turu), kuninglikkude Daani nõunikkude (Harju-Viru maanõunikkude), Tallinnalinn ja kõigi Eestimaa elanikkude vahel kunni 14. märtsini 1344. a.

Sellest kokkuleppest vaherahu suhtes kõneleb ka oma uurimuses Axel von Gernet³), et see tehtud Viiburi ja Turu foogti ja 5 teise tähtsa

1) Kuulus Rootsi keskajaloo uurija Hans Hildebrand ei tea midagi sellest, et Rootsi oleks rutanud Eestimaa sündmuste pärast Daaniga rahu tegema: „Sveriges historia intill tjugonde seklet“, utgiiven af Emil Hildebrand, Andra afdelningen, Stockholm, 1905.

2) Bunge, „Herzogthum“, lhk. 71.

3) „Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingenschen Gnade“, Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels, Erstes Heft, Reval, 1893, lhk. 25—26.

rootslase poolt Rootsi kuninga nimel Eestimaa maanõukoguga ja vasallidega (militibus et militaribus ac universis regis Daciae hominibus in Estonia), Tallinna linna ja teiste maa elanikkudega, kus eeltingimuseks tehakse, et kohaliku maanõukogu saadikud — plenam potestatem ex totius terrae domini regis Daciae in Estonia habentes — Rootsi kuninga juurde saadetaks lõpuliku rahu tegemiseks. Järjekult tehti see vaherahu Soome foogtide jne. ja Harju-Viru maanõukogu, Harju-Viru vasallide, Tallinna linna ja Eestimaa elanikkude nimel ja vahel; selle tõttu ei ole kuidagi võimalik seda nimetada Daani-Rootsi vaherahuks, isegi mitte sarnasel korral, kui kohalikud seisused Daani krooni poolt oleks volitatud olnud seda vaherahu tegema. Ka tehti selle vaherahu sõlmimisel eestimaalaste poolt eeltingimuseks, et sarnasel korral, kui seda vaherahu Rootsi kuningas Magnus ei kinnita, Turu foogt Dan Niclisson peab sellest teatama Eestimaa maanõunikudele ja Tallinna linnale kuu aega varemini, kui algavad vaenulikud toimingud Rootsi poolt¹⁾.

Dr. Luiga loogika järele talitades, võiksime ka Tartu kaitselepingut a. 1304, mis tehti ordu, Saare-Lääne ja Tartu piiskoppide, nende kapiitlite ja vasallide ja Harju-Viru vasallide vahel, nimetada Saksa-Daani kaitseleppeks, sest oli ju orduaegne Liivimaa Saksa keisririigi ja Harju-Viru Daani riigi osa.

Kui meie Dr. Luiga mõttes iseloomustaksime kokkuleppeid, siis jõuaksime säärasegi kurioosumini, et seda kapitulatsiooni, mis Johann Reinhold Patkull tegi Liivimaa rüütelkonna nimel Saksi kuninga Friedrich August II:ga 24. augustil 1699. a. ja mis otsekohe Rootsi vastu oli sihitud, tuleb pidada Rootsi-Saksi lepinguks.

Järjekult ei ole Dr. Luiga ajalooliste lepingute jne. nimetamisel kaugeltki mitte täpne. Siit selgub ka segadus ja vassimine, mis säärasest ajaloo uurimise viisist võib tekkida.

Ülalmainitud tsitaat sisaldab veel ühe ebatäpsuse. Nimelt mainib Dr. Luiga 1343. a. Daani-Rootsi rahu tehtud olevat Varbergis (Dr. Luigal ekslikult Vardbergis. H. S.) 2. aug. 1343, kuna see lõplikul kujul sündis Varbergis alles 18. nov. 1343. a. Kui naiiv on Dr. Luiga keskaegsete dokumentide sisu tõlgitsemisel, seda näeme tema seletusest (lhk. 158): „Goswin von Herke esimestest tegudest, asudes 14. mail „Tallinna“ Toompeale, on lendlehe väljasaatmine 16. mail „kõigile, kõigile, kõigile“: „kõigile ristiusulistele, kes käesolevat kirja näevad ehk temast kuulevad“. Järjekult peab Dr. Luiga 16. mail

1) Dokument äratrükitud v. Bunge, „Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch“, II, 967.

Eestimaa rüütelkonna ja Liivimaa ordumeistri vahel tehtud kokkulepet sisuliselt lendleheks. Omalt poolt mainiksin, et ka Rootsi-Daani vahelise rahu dokument Varbergis 18. nov. 1343. a. algab sõnadega: „Universis presentes literas visuris vel audituris Waldemarus, Dei gracia Danorum Slavorumque rex et dux Estonie, salutem in Domino sempiternam“¹⁾ ja paljud teised traktaadid Rootsi-Daani jne. vahel algavad samuti sarnaste sõnadega²⁾. Ükski Rootsi ja Daani ajalooourija ei ole kunagi kahelnud selles, et need dokumendid ikka olnud kokkulepped, mitte aga lendlehed. Sellest peaks Dr. Luiga juba aimama, kuivõrra ettevalmistamata ta on keskaegsete dokumentide seletamiseks.

Kuidas Dr. Luiga täiesti ilma kriitikata talitab, selle tunnistuseks on ka tema arutused ordu sõjaliste jõudude paigutamise ja nende arvulise suuruse kohta a. 1343. Kõneledes Liivi ordu sõjalisest jõust a. 1343, väidab autor (lhk. 62–63): „Järvas, Paides pidas Dreylöven varakult suured väejõud, kes igaks juhtumiseks valmis, ning kelle sõjalist värskest arendati sagedate rünnakutega Irboska ja Pihkva piirkonda. Paides hoidis Dreylöven ka väejõud Läti alalt — Võnnust ja Turaidast — kuna lätlaste poolt midagi karta ei olnud, sest et sakslased lätlasi võisid soodustada eestlaste kulul, neile andes ärahukatud või ärapõgenenud eestlaste maad Läti piiril“. Ilma et autoril oleks mingisugust kaudsetki pidet allikatest, väidab ta, et ordumeister Dreilebeni ajal ordu Võnnu ja Turaida väejõud Paides olnud, resoneerides, et lätlaste poolt sakslastel midagi karta ei olnud ja et ordu võinud lätlasi eestlaste kulul soodustada. Nii viisi võib paljugi põhjendada! Võnnu ja Turaida sõjajõudude pidamist Paides ei kinnita ka mitte see, et nagu autor arvab, nad esimeste hulgas Dreilebenil Paides kasutada olnud (lhk. 63). Kui autor leiab, et nad Võnnust ja Turaidast tulles ei oleks suutnud peale Dreilebeni poolt neile saadetud sõnumi ja kutse kättesaamise 4. maiks Paide jõuda, siis olgu siin öeldud, et seda ei olnud tarviski: olid nad ju, nagu autor ütleb, ordumeistriga Pihkva retkel ja tulid sealt Paidesse, kus nad 4. mail olid. Mis puutub sellesse, et need sõjaväeosad enne autori poolt mainitud retke pihkvalaste vastu olnud Paides ja et ordumeister pihkvalaste vastu minnes nad sealt kaasa võtnud, siis ei ole nende väeosade Paides viibimine, nagu varemalt nägime, millegagi tõestatud. Loomulikum oleks arvata, et ordumeister nad autori poolt mainitud Pihkva retkele minnes kaasa võttis Lõuna-Liivimaa ordulossidest.

1) O. S. Rydberg, „Sverges traktater med främmande magter“, Andra delen, Stockholm, 1883, lhk. 84.

2) Vaata sealsamas.

Missugustele andmetele tugeb autor, kui ta seletab (lhk. 63—64): „Paides ja ümbruses võis Dreylöven pidada ligi 10.000 meest. Siin seisid ka Võnnu ja Turaida garnisonid igatüks umbes 3000 mehega. Paide sõjaväeringkonda tuleb arvata ka Daani ala sõjajõud Rakverest ja Narvast, mis mässu puhkemisega olid Liivi ordumeistri käsutada endiste lepingute põhjal. Kokku saaksime Dreylöveni käsutada Eesti põhjarindel sõjaväe umbes 25—30.000 mehe suuruses“. Ja edasi jätkab autor: „Oletades Tartu-Otepä väeosades umbes 6000 meest, Vastselinnas 1000, Sakalas ligi 3000, Karksis ja Tarvastus kummagis 2000, saaksime Saksa lõuna-väerindel umbes 15.000 meest...“

Kuidas autor üldse need arvud kokku seadnud, seda võib ainult tema ohjeldamatu fantaasiaga seletada. Senni puuduvad andmed üksikute ordulosside meeskondade kohta sel ajal; järjekult on ka raske kindlaks määrata ordumeeskonna tugevust. Leonid Arbusovi sen. arvates oli ordu 1500. a. ümber umbes 400—500 rüütelvenda¹⁾. Muidugi on selle järele raske ordu sõjalist jõudu kindlaks määrata, sest peale rüütelvendade kuulusid ordu sõjaväeosadesse veel käskijate teenrid, tingisõdurid ja orduvasallid, kes ühes rüütelvendadega sõjaväljale läksid. Samal seisukohal püsib ka mainitud uurija poeg, Leonid Arbusov jun., kelle arvates ordu rüütelvendade arv ordu õitseajal ulatus 4—500 meheni²⁾. Igatahes on kindel, et ordu sõjaline jõud üksikutes ordulossides ei olnud arvuliselt kuigi suur. Ka ei ole meil mingisuguseid kindlaid andmeid piiskopkondade meeskondade tugevuse kohta.

Dr. Luiga on üksikute piirkondade sõjaväeosade suurust oletades nähtavasti arvesse võtnud ka pärismaalasi (lhk. 64). Kuid kui palju pärismaalasi ühe või teise ordulossi jne. piirkonnas sel ajal võis elada ja kui palju neist sõjaretketest pidid osa võtma, on täitsa võimata kindlaks määrata: selleks puuduvad andmed allikais.

Järjekult on Dr. Luiga poolt esitatud arvud üksikute ordu väeosade nagu ka teiste vägede suuruse kohta täiesti ilma mingisuguse aluseta. Nii ei saa meie neid kuidagi tõsisemalt võtta ja nad võivad ainult vähekoogenud lugejat ilma asjata eksitusse viia. Samuti on ilma mingisuguse aluseta Dr. Luiga resoneerimised rahva arvu kohta Harju-Virus 1343. a.³⁾: ka siin ei saa ta oma arvamisi millegagi põhjendada.

1) L. Arbusov. „Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands“, Vierte Auflage, Riga, 1918, lhk. 101.

2) Dr. Leonid Arbusov. „Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland“, Leipzig, 1921, lhk. 16.

3) Vaata Dr. Luiga teoses peatükk: „Rahva arv ja hukatute arv Harju mässu ajal. Rahva kadumine“.

Dr. Luiga arvates on ordu Padise kloostris mässuliikumise enneaegu provotseerinud. Autor kõneleb intriigivängest õhkkonnast Padise kloostris enne mässu. Kuidas ordu Padise kloostris mässuliikumise välja kutsunud, sellest meie ei näe ei allikaís ega ka autorií midagi. Kui sakslased hakkasid ise munke tapma, siis jääb muidugi selgusetuks, miks eestlased mässu tõstsid. Või ehk alustasid eestlased tapmisi sakslaste ässitusel? Kõigist sellest ei kõnele aga autor midagi, väites ainult, et mässu algus Padises 8 päeva varem, kui eestlased seda kavatsenud, ordu poolt olnud provotseeritud¹⁾.

Ilma mingisuguse aluseta püüab Dr. Luiga Hoeneke tekstist välja lugeda, nagu oleks mäss Padise kloostris kõige esmalt peale hakanud. Ta ütleb (lhk. 72): „Renneri järele astuti kõige esimene mässu samm Padise kloostri juures. Peale sissejuhatause, milles Renner üldse eestlaste mässu sihti kirjeldab... läheb ta kohe üksikute sündmuste kirjeldamisele ning tähendab esimesena: „To Pades im closter slogen se 28 monneke doth und vorbranden dat closter“. Vaatame teksti, et jõuda selgusele kas autori väide tõele vastab: „Anno 1343 in S. Jorgens nacht geschach ein groth mordt in Harrien, dan de Eesten in Harrien wolden eigen koninge hebben und fingen de saken alszo an²⁾. Up einer hogede stundt ein hus, dat wolden se in S. Jorgens nacht ansticken; alszden wolden se togelike to fallen und alle Dudschen ummebringen mit wif und kindern. Alse den ock geschach, wente se fingen an doth to slande jungfern, frouwen, knechte, megede, eddel und uneddel, junck und olt, allent, wat van Dudschen blode was, dat moste dar sterven. To Pades im closter slogen se 28 monneke doth und vorbranden dat closter“³⁾. Eestikeelses tõlkes oleks see tekst järgmine: „Aastal 1343, püha Jüri õöl, sündis suur tapmine Harjus, sest eestlased Harjus tahtsid endile oma kuningaid saada ja hakkasid asjaga nii peale. Ühel mäekünkal asus maja; selle tahtsid nad püha Jüri õöl põlema süüdata; siis tahtsid nad samal ajal kallale tungida ja hukata kõik sakslased ühes naiste ja lastega. Siis see ka sündis, sest nad hakkasid maha tapma neitseid, naisi, sulaseid, ümmardajaid, aadlist ja mitte-aadlist,

1) Mässu varema algamise väite vastu vaidleb J. u. B. Libe oma kirjutuses: „Mõned märkused Dr. med. J. Luiga teose kohta“, Eesti Kirjandus, 1925, XI, lhk. 494—495.

2) See eessõna kuulub J. o. h. R. e. n. n. e. r. i kroonika „Johann Renner's Livländische Historien“ (Göttingen, 1876) väljaandjate R. i. c. h. a. r. d. H. a. u. s. m. a. n. n. i ja K. o. n. s. t. a. n. t. i. n. H. ö. h. l. b. a. u. m. i arvates (lhk. 86 märkuses) kahtlemata Rennerile, mitte aga Hoenekele, kelle riimikroonikat Renner kasutanud suure Eesti mässu ja teiste sündmuste kujutamisel ja kelle kroonika teksti Höhlbaum Renneri kroonikast välja eraldas.

3) Renner, lhk. 86.

noori ja vanu; kõik, kes olid Saksa verest, pidid surema. Padise kloostris löid nad maha 28 munku ja süütasid kloostri põlema¹⁾.

Sellest tekstist ei ole kuidagi näha, et mäss Padise kloostris kõige pealt oleks peale hakanud. Ei ole õige, et Hoeneke-Renneri mässukirjelduses üksikute sündmuste kujutamine algab Padise kloostri munkade tapmise ja kloostri põlema süütamisega. Allikas kõneldakse üksikasjaliselt, kuidas eestlased mässu algamiseks Harjus mäekünkal maja põlema pistmisega tahtsid märku anda, siis et nende plaan oli kõiki sakslasi tappa, millist plaani nad ka täide saatma hakanud, siis et nad Padise kloostris 28 munku tapnud ja kloostri põlema pannud. Meie ei saa sellest tekstist kuidagi järeldada, et mässuliikumine algas ordu provokatsiooni mõjul Padise kloostris.

Padise kloostris äratapetud munkade arvu suhtes lähevad andmed lahku Hoeneke-Renneril ja Oliiva kroonikas. Esimese järele tapeti 28 munku ja põletati klooster ära²⁾. Dr. Luiga arvates olla Renner siin tapetute arvuga poliitikat teinud (lhk. 69). Dr. Luiga peab nimelt vaimulikku Hoeneket (arvatavasti ordukaplan) erapooletuks Harju mässu kujutajaks, kuna ordu teenistuses olev Renner tema arvates olevat selle kujutuse ümber moodustanud. Et Renner Hoeneket tarvitanud ainult väikeste muudatustega ja lisandusega, seda on tekstikriitiliselt Dr. Luiga vastu asjalikult väitnud Juh. Libe³⁾.

Oliiva kloostri kroonikas³⁾ leiduvaid sõnu „... in monasterio ordinis nostri Padis octodecim monachos quam plures conversos occiderant“, tõlgib Dr. Luiga järgmiselt: „meie ordu Padise kloostris tapsid nad 18 munku ja õige palju ristituid“. Neid Oliiva kloostri kroonika andmeid peab autor kindlamaiks seepärast, et Oliiva klooster kuulus nagu Padise omagi Cistertsiansi munkade ordule ja et sel siis muidugi pidid olema kindlamad andmed hukatute kohta (lhk. 69). Renner aga olevat tapetute arvuga eestlastevastasi poliitikat teinud, mainides tapetute hulka suuremana kui Oliiva kloostri kroonika ja mõõdudes vaikides sellest, et Padises peale munkade ka eestlasi (või lätlasi, liivlasi) surmatud: „Renneril on aga tarvis päris kiriklaste arvu suu-

1) K. Höhlbaum, „Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke“, lhk. 20; Renner, lhk. 86.

2) Vaata tema „Mõned märkused Dr. med. J. Luiga teose kohta“ „Eesti Kirjandus“, 1925, XI, lhk. 487 sqq. Võrdle ka Dr. Konst. Höhlbaum, „Der erste Theil der Historien Johann Renners“, Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, Achter Band, 1. Heft, Dorpat, 1874, lhk. 48.

3) „Die ältere Chronik von Oliva und die Schrifttafeln von Oliva“, herausgegeben von Theodor Hirsch, Scriptorum rerum Prussicarum, Erster Band, Leipzig, 1861, lhk. 721—722.

remana näidata ja hoopis maha vaikida fakti, et ka eestlasi resp. pärismaalasi sel puhul surma sai“ (lhk. 69). Dr. Luiga teeb sellega tapetute munkade arvulisest vahest mõlemas kroonikas suure numbri ja leiab põhjuse Rennerile ette heita „poliitikat“.

Vaatame, kuidas lugu sellega tõepoolest on. Dr. Luiga on Oliiva kloostril kroonikas sõnad „quam plures conversos occiderant“ tõlkinud Eesti keelde järgmiselt: „tapsid õige palju ristitud“. Küsime aga, kas see tõlge on õige. Sõna „conversi“ tähendab muidugi „pööratud“, „ristitud“, kuid sel on keskaja kloostrielus veel teine eritähendus. X aastasajast peale vaadati munkadele kui iseärasele vaimulikule seisusele, kes ilmalikeks talitusiks ja alamaks teenistuseks vastu võttis ilmikvendi ehk kloostrivendi (Laienbrüder, Klosterbrüder): need olidki n. n. „conversi“, kes lihtsa munga lubaduse andsid. Sarnaseid ilmikvendi oli iseäranis palju Cistertsiansi mungaordu kloostrites, sest neil kloostritel olid tarvitada laiad maa-alad, kus nad eeskujulise aia- ja põllupidamise sisse seadsid. Aedade ja põldude eeskujuliseks harimiseks tarvitati tööjõuna kloostril ilmikvendi kui kogenud maatöölisi ja aednikke. Järjekult kõlab ülaltoodud sõnade õige tõlge järgmiselt: „tapsid õige palju ilmikvendi“. Millisse rahvusse kuulusid Padise kloostril tapetud mungad ja ilmikvennad, on meil igasuguste andmete puudusel raske öelda. Me ei tea, kas munkade ja ilmikvendade hulgas ainult sakslased olid või leidis nende seas ka eestlasi või teisi. Igatahes aga ei ole siin mingisugust põhjust Rennerile sihilikkust ette heita¹⁾. Et meil „conversi“ all tuleb mõista ilmikvendi, seda näeme ka Hermann Wartberge kroonika väljaandja Ernst Strehlke märkusest Wartberge kroonika juurde²⁾.

Autor oleks pidanud tähelepanelikumalt jälgima noorema Liivimaa riimikroonika väljaandja Konstantin Höhlbaumi seletusi Hoeneke ja Renneri kroonikate puhul. Siis ei oleks ta mitte nii rängasti eksinud nende kroonikate suhtes. Täiesti ülealuselt püüab Dr. Luiga Rennerile siin etteheiteid sihilises võltsimises teha. Selleks peaks autor omama suurema vilumuse allikakriitikas.

---

1) Et sarnaseid ilmikvendi Padise kloostril kui Cistertsiansi mungaordu kloostril pidi olema, on iseenesestki mõistetav, seda enam, et sellele kloostrile kuulusid õige suured maa-alad. Juba „Liber Census Daniae“ järele oli Dünamünde kloostril (Padise eelkäija) Harjus 9 küla 56 adramaaga. Klooster sai luba uusi alu asustada, ja järjekult kasvas sellega kloostril külade arv. Ka kinkimise teel saadi juurde uusi maa-alu.

2) Hermann de Wartberge, „Chronicon Livoniae“, Scriptorum rerum Prussicarum, Zweiter Band, Leipzig, 1863, lhk. 70.

Juba eelmise põhjal on selge, et autori teadmised ajaloolise kirjanduse kohta piiratud. Kui sellele juurde lisada, et ta kirjandust valesti mõistnud ja allikate teateid vassinud, siis on arusaadavad väga paljud vead, mis esinevad siin-seal tema töös.

Meie loeme näit. lhk. 15: „Daani poliitika, kuningas Valdemar II poliitika sihiks oli, eriti a. 1219 asumisega Reveli, luua Eestis Daani mõjupiirkonnas olevat, kuid muidu rippumatut kirikuriiki“. Oma väite tõestamiseks toob autor H. Schjõthi lause: „Angeblich beabsichtigte [Valdemar II] in Estland ein von Riga unabhängiges Bistum zu gründen“.

Täiesti selge on, et Daani kuningas Valdemar II, püüdes Põhja-Eestis asutada Riia piiskopist rippumatu piiskopkonna, ei mõelnud siin mingisugust kirikuriiki sisse seada, sest see ei oleks olnud kooskõlas tema ekspansioonipoliitika sihtide ja huvidega. Valdemar II püüdeks oli hoolitseda, et Daani asumaa ei satuks Riia piiskopi Alberti mõju alla. Et piiskopkondade asutamine ei tähenda veel kirikuriikide asutamist, seda näeme ka mujal. Kujunesid ju Soomes Rootsi vallutamise järele iseseisvad Turu ja Viiburi piiskopkonnad, kuid ükski ajalooürija ei ole sõندانud neid kirikuriikideks pidada. Dr. Luiga paneb H. Schjõthi sõnadesse säärase mõtte, millist autor ise neisse iialgi ei ole asetanud.

Samasugust paha nalja teeb Dr. Luiga ka Balti ajaloolasele Otto von Rutenbergile. Ta kõneleb ühes kohas (lhk. 26) paavst Aleksander IV bullast, milles öeldud, et ordu võiks elanikke rahule sundida „per captionem et retentionem pignorum“, pantide võtmisega ja enese käes pidamisega. Nagu teada, on selle paavsti bulla najal Preisis päriselanikkudelt lapsi pandiks võetud, sest vanas Ladina keeles tarvitati osaliselt „lapse“ jaoks metafoori „pant“. Dr. Luiga kirjutab sel puhul: „See kahemõttelisus on paavstilt (Rutenbergi arvates) meelega loodud“. Kui aga lugeda Rutenbergi ajaloos kohta, kus sellest kõneldakse, siis ei või kahtlust olla, et Dr. Luiga on Rutenbergi väidet võltsinud. Rutenbergis seisab¹⁾ sõnasõnalt: „Es ist aber nicht der mindeste Grund vorhanden, in Alexanders Bulle das Wort pignora in dieser seltenen und ungewöhnlichen Bedeutung zu nehmen“, ja hiljemini lisab autor sellele juurde: „Entweder also scheute sich Alexander, nach Allem, was er für den Orden gethan, doch noch, die furchtbare Massregel bei ihrem rechten Namen zu nennen, und gab den Ordensgebietigern und Bischöfen, indem er absichtlich das dopselsinnige Wort gebrauchte, einen Wink, wie sie dasselbe verstehen

1) O. von Rutenberg, „Geschichte der Ostseeprovinzen“, I Band, Leipzig, 1859, lhk. 172.

dürfen; oder aber, und dies scheint uns hier das Wahrscheinlichste, der Orden schob den grausamen Sinn, der ihm eben diene und nützlich schien, den Worten des Papstes unter¹⁾.

Kus on siin tõestus Dr. Luiga väitele, nagu oleks *paavst Rutenbergi arvates meelega tarvitanud kahemõttelist väljendusviisi? Peab ju Rutenberg kõige tõenäolisemaks, et ordu ise paavsti sõnadesse pannud julma mõtte, mis tal kasulikum näis olevat. See on täiesti võimalik, et orduvennad tõesti oma moodi seletasid paavsti bulla sõnade mõtet ja selle najal korda saatsid äärmisi julmusi Preisimaal. On ju teada, et Preisi ordu liikmed paavsti bullasid on võltsinud. Ordu põhimääruste järele pidid orduvennad ordu vande kohaselt vaesed olema, kuid tegelikult püüdsid nad hoopis teisiti elada. Et neid väga huvitasid kaubitsemisest saadavad kasud, siis ei olnud nad rahul paavst Urban IV bullaga, mis neile kauplemise kitsendas. Et õigustada ordu kauplemist, vabritseerisid nad ise Aleksander IV bulla, mis neile lubas vabamalt kaubelda²⁾. Järjelikult ei olnud neile dokumentide võltsimine sugugi mitte võõras asi.

Dr. Luiga mitte ainult ei tsiteeri lohakalt autoreid ega tõlgitse valesti nende mõtteid, vaid ta ei tunne ka tarvilisel määral ajaloolisi uurimusi, et üht või teist sündmuste rida või fakti õieti iseloomustada või hinnata. Selle tõttu kubiseb ta teos suurtest ja andeksandmatustest vigadest.

Dr. Luiga kirjutab näit. lhk. 18: „Piiskopp Albert, Mõõga ordumeister Volkwin ja Riia linn ja muud sakslased Liivis ruttavad nüüd Hansa peale Lüübekis teatama (Urk. I a. 1227, Reg. 111), et nad Daani kuningaga lepinguid ei sobita, kus Lüübek mitte ühes ei ole“. Autor kõneleb siin Hansa peast Lüübekis, tahtes nähtavasti öelda: Hansa pea Lüübek. Teadusliku kirjanduse najal on selge, et sel ajal ei või veel juttu olla Hansa linnade liidust, kelle peaks oleks Lüübek³⁾.

Samuti võib ainult asjatundmatusega või vassimisega seda seletada, kui Dr. Luiga 16. leheküljel järgmist kõneleb: „Aasta 1222—1224 Eesti suure vabadusliikumise äpardudes said orduvennad nii jultunuks, et nad Daani kuninga, jahil olles, salakavalusi vangi võtsid. Valdemar II vangistamine näib kättetasuna temale salaja eestlaste toetamise eest vabadusliikumise ajal“.

1) Ibid.

2) Dr. Ernst Seraphim, „Livländische Geschichte“, I Band, Zweite Auflage, 1897, lhk. 176. Dr. C. Sattler, „Handelsrechnungen des Deutschen Ordens“, Leipzig, 1887, lhk. VII—VIII.

3) Vaata Dr. E. Daenell, „Die Blütezeit der Deutschen Hanse“, Berlin, 1906, ja teisi uuemaid uurijaid.

Igatahes on see Dr. Luiga oletus Daani ajaloolastele, kes Valdemar II võitlust Põhja-Saksamaal jälginud, täieline üllatus. Parem oleks küll olnud, kui autor oleks Valdemar II vangistamisega tutvunud sellekohaste Daani ja teiste uurimuste põhjal. Imelikul viisil viivad Dr. Luiga arvates sel ajal Euroopa poliitika sündmuste niidid Baltiasse, mis sellega saab nagu mingisuguseks Jerusalemmaks või Roomaks!

Ka kõige harilikumast Balti ajaloo käsiraamatust oleks Dr. Luiga võinud leida, et Stenby leping on tehtud 1238. a., mitte aga 1237. a. Samuti on ekslik, kui autor 41. leheküljel järgmist leiab: „Aastal 1304 kutsutakse Tartu kokku kõik Saksa ordu ja piiskopi vasallid ning ordu sõbrad Daani alalt ja jõutakse ühisele sobingule, s. t. töökavale Daani-Eesti iseseisvuse vastu“. Hiirncst toodud tsitaat: „lepiti kokku „nü sisemise kui ka välise vaenlase vastu“, ning „vastistutatud ristisu kaitseks“, ei ütle midagi Dr. Luiga väite kasuks.

Autor oleks 1304. a. Tartu kokkuleppe asjus kaugemale jõudnud, kui ta Fr. Georg v. Bunge eriuurimusest Daani-Eesti üle oleks järele vaadanud, mis asjad Tartus 25. veebruaril 1304. a. otsustati ja kes siin otsustajad olid¹⁾. Käesoleva liidu kokkuleppes näeme Harju-Viru vasalle töötavat selle vastu, et Harju-Viru ei eraldataks Daani kroonist, mille all nad suurt vabadust nautisid. Ordu jälle, võideldes Riia ja peapiiskopi vastu, oli huvitatud teiste maahärrade vasallide loetusest selles võitluses. Võitluse ajal Riia ja teiste vastu ei saanud ordu loomulikult mõelda Daani-Eesti vastasele võitlusele.

Kui autor ütleb, et Tartu olevat kokku tulnud kõik Saksa ordu ja piiskopi vasallid ning ordu sõbrad Daani alalt, siis ei käi ka see sugugi tõega kokku. Tartus ei olnud koos kaugeltki kõik Saksa ordu vasallid, vaid Liivimaa ordumeister ja 12 Liivi ordu käskijat²⁾. Ordu vasallidel ei olnud sel ajal siin mingisugust õigust ordu ega enese nimel teiste maahärradega ega nende seisustega pakteerimiseks või kontraheerimiseks. Ka ei ole täpne autori ütelus, et Tartu olevat kutsutud piiskopi vasalle. Kui autor nende all mõtleb Tartu piiskopi vasalle, siis olgu öeldud, et siin olid ka Saare-Lääne piiskopi vasallide edustajad. Kui aga autor siin mõtleb kõiki Vana-Liivimaa piiskopkondade vasalle, siis

1) Bunge, „Herzogthum“, lhk. 46—7. Vaata ka Axel von Gernet: „Die Anfänge der Livländischen Ritterschaften“ (Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels, Zweites Heft, Reval, 1895, lhk. 32—35). 25. veebruaril 1304. a. Tartu koosoleku kokkuleppeakt (ordu oma) on ära trükitud Oskar Stavenhageni poolt väljaantud töös „Akten und Recesse der Livländischen Ständetage“, Erster Band, Riga, 1907, lhk. 3—6.

2) Stavenhagen, lhk. 3.

võime tähendada, et puudusid peapiiskopkonna ja Kura piiskopkonna vasallide edustajad¹⁾. Ka on autor unustanud, et Tartu olid kokku tulnud veel Tartu ja Saare-Lääne piiskopid, nende doomkapiitlite edustajad ja Harju-Viru vasallide edustajad²⁾. Kui autor kõneleb (lhk. 42): „Aastal 1306 asuvad Tartu lepinglased uuesti („maapäevale“) koosolekule Rakveres“, siis eksib ta jälle. Koosolek, millest autor kõneleb, oli 22. sept. 1306. a. ja sellest ei võtnud osa mitte Tartu lepinglased (veebruarikuust 1304. a.), vaid ainult Daani-Eesti vasallid³⁾, kuna teised seisused sellest koosolekust eemale jäid.

Lisaks neile ebatäpsustele, mis autori ebaõigeid oletusi ja väiteid saadavad ja kannavad, olgu veel nimetatud üks koht 61. leheküljelt: „Paide garnison ning kindlus kuulus tugevamate hulka üldse Baltias. Siit juhiti kogu sõja võimu nii ordu kui piiskopi kui Daani alal, sest a. 1304 lepingu järele kuulusid kõik sõjalised jõud ühise ordu väejuhatuse alla Tartu lepingu põhjal, millega liitusid seadusevastasel ordu vasallid Eesti-Daani piirkonnast“.

Kust võtab autor selle, et 1304. a. Tartu lepingu järele kõik sõjalised jõud ordu ühise juhatuse alla kuulusid? Igatahes Tartu kokkuleppe tekstist meie seda ei näe. Ja mis mõtleb autor selle all, et kõik sõjalised jõud kuulunud ordu ülemjuhatuse alla? Kas mõtleb ta seda, et teiste maahärrakondade vasallid j. t. allusid ordu väkkekutse käskudele ja pidid ordu juhatusel sõjakäikudest osa võtma, või midagi muud, sellest kõigest ei kõnele ta midagi. Kuidas oli asjalugu ordu väkkekutse õigusega ja ordu ühise väejuhatuse alla kuulumisega, selle kohta oleks autor leidnud põhjalikumaid teateid eelpool mainitud Axel von Gerneti ja teiste ajaloolaste uurimustes. Samuti ei ole õige, et ordu sel ajal oma sõjajõud oleks koondanud Paidesse. Ordu võitles siis Riiaga ja peapiiskopiga; nii oli tema tegevuse keskkohaks Lõuna-Liivimaa. Ordu võimu keskeendust ja koondust Kesk-Eestisse katsus läbi viia alles ordumeister Wolthus von der Herse XV aastasaja 70-dais aastais.

Nii eksib Dr. Luiga alatasa oma teoses. Ülal on neist eksimisist ainult mõned mainitud, sest oleks võimatu kõiki vassimisi ja eksitusi käesolevas kirjutuses loetellagi.

Dr. Luigal esineb ka väga palju eksimusi nimedes, nimetustes jne. Ta kõneleb Mõõgavendade ordu asemel Mõõga ordust (lhk. 18), mingisugusest Paide marssalist (lhk. 62), kes senni igatahes tundmatu

1) Vördle Stavenhagen, lhk. 3.

2) Ibid.

3) Bunge, „Herzogthum“, lhk. 48; Stavenhagen, lhk. 8–9.

isik Vana-Liivimaa ajaloo, Balti ordumeistrist (lhk. 58), kõrgemeistri kroonika asemel „Hochmeisterkroonikast“ (lhk. 38), siis edasi Gross-Ordemeisterchronik'ast (lhk. 39)! Millegipärast figureerib Läänemaa nimetuse kõrval Viik, Otepää asemel Otepä, Vastseliina asemel Vastselinna, Tallinna asemel Revel. Viimast nime näib autor iseäranis heameelega harrastavat! — Ebatäpsed on sageli tsitaadid ja leheküljed märkimata; harilikult ei armasta autor üldse tuge otsida.

Dr. Luiga on oma uurimuses näidanud, et ta kaugeltki ei ole suutnud endale ülesseatud suure ülesandega rahuldavalt korda saada. Juba teose sisukava on välimiselt ebaproportsionaalne ja ebaloogiline: sel puudub terviku iseloom ja sageli järjekindluski. Ka sisemiselt leiduvad töös ülepääsematud vastolud allikatega ja senniste uurimustega. Autor ei mõtlegi teiste uurijate väidete ümberlukkamisele, mis tema omadele vastu käivad. Seda oleks ta aga tingimata pidanud tegema, kui ta oma ülesannet oleks tahtnud tõsiselt võtta. Kas on Dr. Luiga tahtmatult või tahtes end sennistest uurimustest võimalikult kõrvale hoidnud? Kas vaatab ta nendele nii üleoleva pilguga, et ta neid ei tahagi arvestada? Või on siin mõned muud põhjused mängus? — Kui ta arvab, et paljusid eelmisi uurimusi sellepärast ei maksa arvestada, et neis esineb meile võõras orientatsioon, siis oleks ta neid uurimusi ikkagi pidanud igal eri juhtumisel, eri sündmusterea või eri fakti jälgimisel hoolikalt kriitiliselt sõeluma, näidates, mis neis ühekülgselt ja mis objektiivsema ulatusega. Uurijaist, keda Dr. Luiga ikkagi mõnevõrra oleks võinud abiks võtta, on esijoones mainitav Friedrich Georg von Bunge.

Tõsi ju on, et suur Eesti vabadusliikumine XIV aastasajal ja selle eelajalugu ei ole veel leidnud väärilist tähelepanu. Meie ajaloolastel on siin võimalik tagajärjerikkamalt töötada, kui see senni sündinud. Selle suure liikumise niidid sisemaal, selle side välisvõimudega jne. ei ole sugugi veel täiesti ja kaugeltki mitte kõigis üksikasjus selgunud. Suur töö seisab selles suhtes ajaloolastel ees. Ka teisteski suhetes on XII—XIV aastasajani meie ajaloo veel palju uurimatut. Kui Eesti ajaloouurijad, varustatud objektiivsema pilguga, kõigi vajaliste teadmistega ja teaduslike meetoditega, sellele tööle asuvad, siis avanevad kindlasti uued perspektiivid ja pääsetakse kahtlemata lähemale ka Eesti orientatsioonile meie kodumaa ajaloo.

Et Dr. Luigal mainitud eeldused puuduvad, siis ei suuda ta isegi luua küllaliselt produktiivseid ja heuristiliselt väärtuslikke hüpoteese. Uurides suurt vabadusvõitlust a. 1343—1345 ja selle eelajalugu, ei ole Dr. Luiga sellesse küsimusse suuremat juurde toonud, vaid, allikatega ja teadusliku kirjandusega oskamatult või omavoliliselt ümber käies, näidanud, et ta õigele tööle ei ole asunud. Ta on küll katsunud

võimalikult palju uut anda ja otse loopinud uusi väiteid, ilma et oleks neid suutnud viia tarvilisse kontakti allikatega ja teadusliku kirjan-
dusega. Esitades uusi seisukohti, ei ole ta vanu purustanud või
revideerinud teadusliku kriitika meetodite abil. Oma teose avasõnas
nimetab Dr. Luiga Villem Reimani Eesti orientatsiooniga Eesti aja-
loolaseks, tahtes ise tema jälgedes käia. Kuid see, mis Reimani teeb
tõesti positiivseks Eesti orientatsiooniga ajaloolaseks, puudub käes-
olevas Dr. Luiga teoses: see on lugupidamine ajaloolise uurimistöõ
meetodi vastu, hoolikas ja kriitiline suhtumine allikaisse ja teaduslikku
erikirjandusse. Ainult see tee aitab Eesti orientasiooni meie ajaloos
läbi viia.

Kui meil hakataks Dr. Luiga eeskujul vassima allikaid ja neist
ainult seda tõena vastu võtma, mis vastab uurija kavale ja seisukohta-
dele, siis ei suudetaks kunagi luua teaduspärasest Eesti orientatsiooni, vaid
tehtaks tühja tööd ja toodaks Eesti teadusele ainult ääretu palju kahju.
Meie Eesti ajaloolased peavad jääma nende meetodiliste nõuete juurde,
mis maksivad ajaloouurimise suhtes kõigis teistes kultuurmaadeski.
Distsiplineerimatul fantaasial ei või ajaloolises uurimistöös paika olla.
See ei vii meid ajaloolisele tõele lähemale. Järjekult ei ole Dr. Luiga
tööl peale mõne juhuslikult siia-sinna rippuma jäänud huvitava mõtte-
kese üldiselt mingit tähendust Harju-Viru mässu teadusliku tundma-
õpi kohta.

H. Sepp.

Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade.

III.

Kolmas ajajärk Prantsuse revolutsiooni historiograafias algas läinud
aastasaja 80:dais aastais, mil rühm noori ajaloolasi Prantsusmaal enda
ülesandeks seadis revolutsiooni ajalugu uurida kindlate teaduslikkude
nõuete järgi usaldusväärsete algdokumentide põhjal. Pariisi munitsipaal-
nõukogu ainelisel toetusel asuti kõige pealt kriitiliselt välja andma doku-
mente, mis käsitlesid Pariisi linna revolutsiooni ajal. Uue kooli tähtsaim
edustaja Alphonse Aulard korraldas eeskujulise täpsusega trükki
dokumendid jakobiinide klubi ja rahvapääste komitee tegevuse kohta ja
võttis hiljemini osa järgmise aastasaja algul Jean Jaurès'i poolt alga-
tatud hiigla dokumentideseeria „Collection des documents inédits sur
l'histoire économique de la révolution fran-
çaise“ väljaandmisest. A. 1887 peale ilmub selle uue koolkonna hääle-
kandjana Aulardi toimetusel ajakiri „La Révolution française“.
1886. a. kutsuti Aulard Sorbonne'i ülikooli lugema Prantsuse revol-
tsiooni ajaloo üle erikursust, milliseks otstarbeks Pariisi linn jällegi summad
oli määranud. 1891. a. muudeti see kursus korraliseks Prantsuse revo-

lutsiooni ajaloo õppetooliks ja usaldati see Aulardi kätte, kes sel kohal 1923. aastani asus.

Aulardi poolt edustatud vool keeldub Prantsuse revolutsiooni uurimisel kirjanduslikest tendentsidest ja praktiliste eluhuvide teenimisest. Ta sihiks on objektiivne teaduslik töö, millele jõutud ehtsa ja usaldatava arhiivmaterjali najal. Kuid säärane suhtumine oma ainesse ei tarvitse Aulardi arvates kaugeltki kokku langeda külmuse ja ükskõiksusega uuritava ala vastu. Just vastupidi: kes ei tunne sümpaatiat Suure Revolutsiooni vastu, see võib Aulardi arvates näha ainult tema pinda, sest selleks, et temast aru saada, on vaja teda armastada (*pour la comprendre, il faut l'aimer*¹). Aulard tunnustab revolutsiooni ja tema tööd tänuliku pojana, kaitstes selle radikaalseid ja demokraatlikke loosunge kõigi kallalekippujate vastu, kes Paul Bourget' eeskujul tahavad „hävitada revolutsiooni mõrtsukaliku tegevuse tagajärjed“. Ise veendunud radikaalne demokraat, propageerib Aulard Prantsuse revolutsiooni ideestikku kui puhta inimsuse õilset ideaali, mille suure pöördeaja sugupõlved nüüdisele põlvedele pärandanud.

Enam kui 20-aastase töö tulemusena avaldas Aulard a. 1901 oma peateose „*Histoire politique de la Révolution Française*“. See töö ei moodusta Prantsuse revolutsiooni ajalugu tavalises mõttes, vaid on ennemini teatav spetsiaaluurimus teatavate kindlate probleemikomplekside kohta. Jättes kõrvale kõik muu, kujutab Aulard revolutsiooni poliitilist ajalugu demokraatia ja vabariigi tekkimise ja arenemise seisukohalt (nagu seda teose alatiitelgi tähendab). Aulardi peamiseks sihiks on näidata, kuidas kaks juhtivat revolutsiooni põhimõtet — poliitilise üheõigusluse ja rahva suvereniiteedi ideed — evolutsioneerusid ja praktikas rakendusid aastail 1789—1804. Kuigi Aulard vastandina Taine'ile armastab rõhutada välispoliitika ja sõdade määratu suurt mõju Prantsuse sisesündmustele, möödub ta neist kergesti, eeldades lugejalt nende teadmist. Samuti jääb tema töös hoopis vaatepiirist välja revolutsiooni riigi- ja rahvamajanduslik ning sotsiaalne ajalugu. Aulard peab säärast abstraherivat käsitlemisviisi ajaloos ainsaks võimalikuks meetodiks nähtuste täpse tundmaõpi juures. Mõistuse retrospektiivsed ponnistused võivat vallata ainult ühe osa lõpmatust, keerulisest tõelisusest: rääkida ühest ajaloolisest perioodist ja selles perioodis ainult Prantsusmaast — juba see on abstraktsioon.

Aulard tunnustab revolutsiooni ajaloo kirjutamist ainult esimese järgu algallikate põhjal. Tema peamiseks allikateks on ametlikud dokumendid ja aktid, revolutsiooni aja ajakirjad ja pamfletid. Selle vastu suhtub ta memuaarresse, mis harilikult kirjutatud palju hiljem kujutatavaist sündmusist ja taotlevad teatavaid erisihte, suure umbusaldusega ja tarvitab neid ainult erandina. Et kõigist eelarvamisist hoiduda, püüab Aulard oma töös vastu võtta ainult need järeldused, milliseks teda otsekohe sunnib üksikasjaline allikate analüüs. Isikulisele elemendile annab ta ajaloos õieti väikse tähtsuse. Ükski isik ei olevat revolutsiooni ajal sündmusi juhtinud, vaid ainsa kangelasena esinenud Prantsuse rahvas oma organiseerunud rühmade näol. Michelet' eeskujul, kelle revolutsiooni aja-

1) Aulardi sõnad tema avaloengust Sorbonne'is a. 1886.

lugu olnud Aulardile tema noores eas „piiblik“, eitab viimane juhtide iseseisvat tähtsust revolutsiooni ajaloos, ei pea nende hingeellu süvenemist tarviliseks revolutsiooni käigust arusaamiseks ja vabandab end isegi lugeja ees, kui ta kord siiski peatub kuninga Louis XVI isikul. Pidades inimeseloomu üldiselt heaks, hindab Aulard kõrgesti just alamate rahvaklasside liikmeid. Revolutsiooni algusel veel poliitiliselt arenematud massid küpsenud suurte sündmuste mõjul ruttu ja mänginud eriti oma õige instinkti tõttu revolutsiooni sündmustikus tähtsat positiivset osa.

Prantsuse revolutsioonis teeb Aulard vahet kahe külje vahel. Ühest küljest mõistab ta revolutsiooni all teatavat poliitilist ja sotsiaalset ratsionalistlikku ideaali, mille prantslased püüdnud praktilises elus teostada. Selles mõttes on revolutsioon inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioonis väljakuulutatud teoreetiliste ideede ja põhimõtete kompleks. Teisest küljest nimetab ta revolutsiooniks teatavat kronoloogilist ajajärku selle kõige mitmekesisemate, sageli teineteisele vastukäivate püüetega ja vastupidiste huvide võitlusega. Seda vahetegemist revolutsioonilise teooria ja praktika vahel peab Aulard Prantsuse revolutsiooni õigeks hindamiseks väga tähtsaks. Mitmed asjaolud, eeskätt välis- ja kodusõda, annud 1789. a. põhimõtete arendamisele ja rakendamisele palavikulise kärsituse ja rutuliku improvisatsiooni iseloomu. Demokraatliku vabariigi loomise kallal tulnud töötada sõjalaagri oludes, võitude või kaotuste mõjul, invasiooni poolt tekitatud paanika või võidule järgneva joovastuse õhkkonnas. Riikliku hoone ehitamine tuleviku jaoks segunenud oleviku päevanõuete rahuldamisega. Selle tõttu olnud poliitiliste ümberehituste juures võimata saavutada tarvilist loogilist järjekindlust, ühtlast plaani ja ühetaolist meetodit.

Seda üldist mõtet tõestab Aulard üksikasjalisemalt Prantsuse esimese vabariigi tekkimisloo jälgimisel. Aulard näitab, et revolutsiooni ajal tekkinud demokraatliku vabariigi lähtekohta ei tule otsida radikaalsest ratsionalistlikust filosoofiast. Ei enne revolutsiooni ega revolutsiooni esimesil aastail ei või märgata mingit püüet Prantsusmaad vabariigiks muuta: ükski filosoof ei räägi sellest, ükski cahier ei nõua seda. Ka 1789. a. sugupõlv ei soovinud vabariiki, vaid ainult monarhia paremat korraldust ja organisatsiooni: monarhia näis kõige paremini kindlustavat Prantsusmaa ühtlust mitmesuguste tsentrifugaalsete jõudude vastu. Kuid ratsionalistlikud poliitilised ideed sisaldasid mõned põhimõtted, millest oli võimalik teha vabariiklike järeldusi. Näit. oli rahva suvereniteedi idee järgi kuningas samasugune seadustele alluv kodanik kui teisedki, sest ülema võimu täius kuulus rahvale kui tervikule. Kuna rahva suvereniteedi idee loogiliselt viib vabariigile, jõuame poliitilisest ühetaolisusest lähtudes üldisel valimisõigusel baseeruva demokraatliku korrani. Säilitades monarhia ja valimistsensuse, ei teinud Asutav Kogu neid järeldusi. Ka Legistiivi ajal leppisid revolutsiooni tegelased uuendatud tsensusliku monarhiaga. Vabariiki pooldasid, nagu Aulard näitab, tol ajal ainult mõned üksikud haritlased poolaristokraatlikest kodanlisist salongest. Kuid õukond ja kuningas soodustasid, eriti sõja alguse järgi, ise oma kahepaiksusega monarhiavastast liikumist. Monarhia ei kummutanud mitte vabariiklased, keda peaaegu polnudki, vaid õukond ise oma kahtlaste intriigidega, mille tõttu kuningavõimu kõrvaldamine muutus rahvuskaitses seisukohalt parata-

matuks. 10. augusti 1792. a. mäss ei olnud mitte vabariiklik-jakobiinlik, vaid rahvuslik-patriootiline aktsioon, milleks algatus Lõuna-Prantsuse föderaatidelt välja läinud. Alles suurte kõhklemistega siirdunud prantslased kuningavõimu kõrvaldamise eitavalt ideelt vabariigi sisseseadmise jaatavale ideele. Sellega polnud esimene Prantsuse vabariik mitte kestvate ja visade tahtlikkude jõupingutuste, vaid paljude ettenägematute sündmuste kokkusattumise tulemus.

Revolutsioonilisel liikumisel leiab Aulard olevat kaks eri aspekti: ratsionaalne, mis avaldunud seadusandlikkude kodade teoreetilises ja veidi kunstlikus loomingus, ja rahvalik-spontaanne, mis lähtunud rahvamasside rüpest 1789. a. juulist, s. t. Bastille' vallutamisajast, alates. Viimane sündmus saanud elektrisädemeks, mis vapustanud terve Prantsusmaa, munitsipaliseerinud linnad ja külad ja loonud 30 tuhande uue kommuuni näol tähtsad rahvusliku energia koondised. Spontaanselt organiseerunud kogukondlikkude rühmade läbi ellukutsutud rahvalikus kommunaalses liikumises näeb Aulard ülihätsat fakti, mis aidanud ette valmistada vabariiki ja demokraatia võitu. Vabad kohalikud organisatsioonid, keda juhtinud jakobiinide klubi filiaalid, olnud peamised uue Prantsusmaa loojad ja rahvusliku ühinemise kandjad. Revolutsioonilise valitsuse ajal a. 1793—1794 koondunud terve poliitiline ja administratiivne elu neisse elavasse munitsipaalorganisatsioonesse, kes revolutsiooni olevat loonud, kindlustanud ja edasi arendanud. Kui sõda vajaduse tekitanud Asutava Kogu reformide tagajärjel detsentraliseeritud Prantsusmaa uuesti liita üheks terviklikuks organismiks, saanud jakobiinide klubi filiaalid ühendavaks lüliks kohalikkude kommunaalsete asutuste ja Pariisi keskvalitsuse vahel. Nad korvanud sellega detsentralisatsiooni puudused, soodustanud riikliku ühtluse kindlustamist ja juhtinud revolutsioonilise mehhanismi vajalise regulaatorina rahvamasside organiseeritud energia ühele sihile — ühe ja jagamatu vabariigi päästmisele kõigist välis- ja sisehädadohtudest. Ainult jakobiinide klubi kaudu juhitud organiseeritud rahvaenergia liikumapaneku tõttu suutnud prantslased jagu saada koalitsioonisõja masendavaist raskusist. Sellega polnud jakobiinid mitte anarhistliku elemendi edustajad, vaid tarvilsed rahvakaitse organisaatorid, kes loonud Prantsusmaa moraalse ja kindlustanud poliitilise ühtluse.

Jakobiinide poolt juhitud revolutsiooniline valitsus ei moodustanud Aulardi arvates mingisugust mõne abstraktse süsteemi praktilist rakendust, vaid kujunenud täiesti empiirilisel — vähe haaval, osade kaupa, plaanita ja süsteemita, enamasti väliste sõjaliste sündmuste mõjul. Prantslastel tulnud a. 1792—95 lahendada rasket ülesannet — luua ühel ja samal ajal mõistuse nõuetele vastav demokraatlik kord ja organiseerida maast suur sõjaleer sõjalise distsipliini ja rahvakaitse nõuete kohaselt. Sellepärast tulnud ajutiselt tarvitada vanalt korralt lainatud võimutsemismeetode ja võitlemisvahendeid. Vabandava ja andestava leplikkusega suhtub Aulard terrori aja koledusesse ja näitab, kuidas kõik selle süsteemi eri elemendid — revolutsioonilised komiteed, tribunaalid, konvendi komissarid jne. — tarvilsed olnud riigi- ja rahvakaitse seisukohalt. Terrori aluseks ei olevat olnud jakobiinide haiglane psühholoogia, vaid vajadus kaitsta juba teostatud reforme välis- ja sisevaenlaste ülevõimu vastu. Alles siis, kui Prantsuse sõjaline seisukord paranenud,

kaotanud terror igasugu mõtte ja muutunud tarbetuks. Olevat võimata pidada 1789. a. põhimõtete renegaatideks jakobiine, kes esimestena praktikas teostanud üheõigusluse ja rahva suvereniteedi ideed, kuulutanud välja vabariigi ja pannud funktsioneerima demokraatia. Ennem võiks juba Aulardi arvates pidada renegaatideks Asutava Kogu tegelasi nende tsesusliku monarhiaga. Õigem olevat siiski öelda, et renegaate üldse ei olnud, vaid olid ainult head prantslased, kes püüdsid talitada võimalikult hästi mitmesugustes tingimustes Prantsuse poliitilise evolutsiooni eri momentidel.

Aulardi teoses Prantsuse revolutsiooni poliitilise ajaloo üle esineb meile selle historiograafia sennine suurim saavutus, mis teaduslikult meetodilt ja kasutatud materjali hulgalt ületab kõigi eelkäijate tööd. See pole enam poolbelletristlik arutelu à thèse, nagu suurem hulk eelmisi revolutsiooni ajalugusid, vaid kaine, täpne ja isegi kuivavõitu (mis Prantsuse revolutsiooni suhtes haruldane asi!) teaduslik uurimus hästi läbitöötatud algallikate põhjal. Aulard proovib üksikasjalise analüüsi teel iga väite algallikate proovitulel ja heidab kõlbmatutena kõrvale mitmed oma eelkäijate enneaegsed üldistused ja põhjendamatud väited. Tehes kindlat vahet revolutsioonilise teooria ja praktika vahel, läheneb Aulard märksa revolutsiooni tegelaste õiglasemale hindamisele. Vabariigi tekkimise küsimuses näitab Aulard, et Quinet'i õigus oli, kui ta nähtavasti õnneliku intuitsiooni mõjul kõneles selle juhuslikkusest. Rahvaliku kommunaalse liikumise ja revolutsioonilise valitsuse tegevuse kohta leiame Aulardi töös palju uut väärtuslikku materjali. Teose puudusist on tähtsamad selle piirdumine ainult ühe kitsa teemi käsitlemisega, isikulise elemendi liigne ignoreerimine, ühekõlgne materjalivalik, autori ülearu suur umbusklikkus mõnede allikateliikide, näit. memuaaride, vastu ja kergeusklikkus teiste allikate, näit. terroriaegsete ametlikkude aktide ja pamflettide, vastu. Aulard ignoreerib terroristliku režiimi psühholoogilisi eeldusi, revolutsioonilise valitsuse tegelaste despootlikke kalduvusi, mis võisid olla kujunenud juba vana korra õhkkonnas, ega näi tarvilisel määral hindavat masside ja üksikisikute affekte ja ohjeldamatuid instinkte. Need asjaolud, millistele Aulardi vastaste poolt juba ammu tähelepanu juhitud, ei suuda siiski tunduval määral vähendada selle klassilise teose üldist väärtust.

Aulardi teosega peaaegu ühel ajal ilmunud Jean Jaurès'i töös Prantsuse revolutsiooni üle seisavad nähtaval kohal sotsiaalsed ja majanduslikud probleemid. Jaurès'i teos moodustab neli esimest köidet suurest sotsialistlikust ajalooost „Histoire socialiste 1789—1900“, mis käesoleva aastasaja alguses vihkudena ilmudes endale sihiks seadis sotsialistlikult seisukohalt töölilistele ja talupojale kirjeldada Prantsuse uuemat sotsiaalset ajalugu, eriti näidata, millised kriisid on tulnud Prantsuse proletariaadil üle elada senni, kunni ta jõudis kasvada oma sotsiaalselt erikaalult tähelepandavaks jõuks.

Jean Jaurès oli Prantsuse nüüdisaja sotsialismi väljapaistvamaid edustajaid ja mängis ilmasõjaeelisel ajajärgul üldse Euroopa sotsialistlikus liikumises tähtsat osa, erinedes tavalistest marxistidest filosoofiliselt orienteeritud idealistlikuma elukäsitusega. Ka oma revolutsiooni ajaloo armastab Jaurès juurelda ilmavaatelistel küsimustel kallal ja selgitab mitmes kohas oma vaateid ajaloo käigu põhitegureile. Ta tunnustab üldiselt, et ajaloo

aluse moodustavad majanduslikud tingimused, kõige pealt varade valmistamise ja omandamise vormid. Ühiskonna majanduslik struktuur määravad üldjoontes ära poliitilised vormid, sotsiaalsed kombed ja isegi üldise mõtte-suuna (les formes politiques, les mœurs sociales et même la direction générale de la pensée).

Kuid ei tule unustada, et majanduslikud jõud tegutsevad inimeste kaudu, kelles voogab hämmastavalt palju kirgi ja ideid: see inimelu lõpmatu mitmekesisus ei lase end Jaurès'i arvates täiesti katta mõne jämeda ja mehaanilise majandusliku valemiga. Individuaalne mõte ei olewat mitte alati kooskõlas sotsiaalsete jõududega, vaid sageli ka vastoolus nendega; see astuvat sageli sotsiaalse süsteemiga ainult selleks kokku puutumisse, et talle vastu astuda ja temast üle sammuda. Tõelisus ei piirdu, väidab Jaurès, ajaloolise materjalismiga, mis muide siiski on heaks teenäitajaks faktide rägastikus. Iga isik ei ole mitte ainult teatava klassi edustaja, vaid ka inimese üldse inimlikkude mõtetega, kirgedega ja tungidega. Mõileva jõuna ihkab inimene rahutult ühtlusse astuda teiste mõtlevate vaimudega ja saladusliku kosmosega, et laiendada sellega oma kitsa isiksuse raamid. Mehaaniliste majanduslike eluvormide taga näeb Jaurès igalpool pulseerivat vaba faustilist inimvaimu, kes ihkab ühteliitumist temast väljaspool seisvate kosmiliste jõududega. Sellepärast väidab Jaurès, et tema ajaloo tõlgitsemine olevat samal ajal materjalistlik Marxi ja müstiline Michelet' mõttes (notre interprétation de l'histoire à la fois matérialiste avec Marx et mystique avec Michelet).

Säärastelt vaatekohtadelt jälgib Jaurès oma mitmekõitelises töös õieti üksikasjaliselt Prantsuse revolutsiooni. See revolutsioon olnud äärmiselt viljakas ja suurte tagajärgedega ajalooline nähtus, mis teostanud kaks peamist sotsialismi võimalikkuse eeltingimust — demokraatia ja kapitalismi. Kuid Suur Revolutsioon ei jaksavat siiski mingisuguse lõpuliku faktina seisma panna üldist eluarengut, mis endale ikka uuesti teed murdvat uute vormide poole. Just Prantsuse revolutsiooni tõttu hoogsamalt ja vabamini toimuv poliitiline ja majanduslik areng põhjustavat uue sügavama pöörde, mil proletaarilised kihid reformeerivat omandusõiguse ja kõlbluse (la propriété et la moralité).

Jaurès teeb teravaid etteheiteid teistele ajaloolastele huvi puudumise eest revolutsiooni majandusliku külje vastu. Selle asemel, et arhiividest otsida teateid majanduselu nähtuste kohta, mis oleks võimaldanud õiglasemalt hinnata selle suure pöörde eri külgi, kasutanud näit. Taine arhiive ainult selleks, et teada saada, kui palju aknaklaase revolutsiooni ajal puruks pekseti jne. Ka teiste uurijate suhtes ei olewat lood palju paremad, osalt küll ka selle tõttu, et väga paljud dokumendid majandusajaloo kohta laiali pillatud paljudes arhiivides ja sellepärast vähe kättesaadavad uurijaile. Jaurès'il õnnestus oma poliitiliste sidemete mõjul leida ainelisi võimalusi revolutsiooni majandusajalugu valgustavate dokumentide väljaandmiseks juba mainitud seeria kaudu, millest senni ilmunud mitukümmend annet. Kuid tal ei jatkunud endal aega süstemaatiliselt ja teaduspäraselt läbi töötada olemasoleva rikkaliku materjali põhjal kõik revolutsiooniaegsesse majandusellu puutuvad äärmiselt mitmekesised ja keerulised küsimused.

Tema tööd lugedes ei jää sellepärast kunagi muljet, et käsitletud küsimusis lõpulik sõna öeldud. Jaurès'i arutelud, mida ta õieti ohrasti

oma teosesse mahutanud, ei tundu lõpuliku sünteesina kõigi, teatava küsimuse kohta käivate allikate teaduslikust analüüsist, vaid ainult esialgse otsiva ja juurdleva mõttepingutusena, millisele alles õige teaduslik töö peab järgnema. Au andes Jaurès'i tõsisele ja väärtuslikule püüdele revolutsiooni majanduslugu samasuguse põhjalikkusega valgustada, nagu seda teised uurijad teinud poliitilise ajaloo suhtes, ei saa tunnustamata jätta, et meil Jaurès'i kehakas töös tegemist eestkätt esialgse materjalikoguga, mida saadavad tema autori probleemidele juhtivad, küsimusi ülesseadvad ja uurimisele ergutavad teravameelsed, vaimukad, kuid sageli ka enneaegselt ja kärsitult üldistavad märkused. Nähtavasti peab veel ilmuma palju monograafilisi eriuurimusi, enne kui revolutsiooni majandusliku külje kujutamisel võimalikuks saab asuda teaduslikult kaaluvate ühtlustavate kokkuvõtete tegemisele.

Senni kõne all olnud Prantsuse revolutsiooni uurijad, kuivõrra nad üldiselt ka teineteisest ei erine oma vaateilt, on vähemalt ühes suhtes ühel arvamisel: nad kõik tunnustavad riigi olemasolu tarvilisust ja riiklikku sunnivõimu kõigi ühiskonnaliigetega kohta. Selle vastu pooldab tuntud Vene teadusmees Peeter Kropotkin, kelle sulest a. 1909 Prantsuse, Inglise ja Saksa keeles korraga ilmus teos „La Grande Révolution“, veendunud anarhistina isiku absoluutset vabadust, nõuab riikluse elemendi täielist kõrvaldamist ja üksikute isikute vabatahtliku kokkuleppe asetamist inimeste ühiselu aluseks. Ühendades riikliku sunnivõimu eitamise ühiskondliku korra põhjaliku ümberloomise jutlustamisega, seab Kropotkin eraomanduse põhimõttele vastu iga isiku õiguse elada inimväärilist elu ja nõuab selles suunas ka kaugelekuünivaid majanduslikke reforme, eestkätt varade vahetamise alal valitsevate suhete täielist ümberloomist.

Kropotkini teos Suure Revolutsiooni üle on kestvate mõtteponnistuste ja aastatepikkuse väsimatu töö tulemus. Inglismaal elades, avaldas Kropotkin Briti muuseumi kirjalikkude kollektsioonide põhjal 1889. a. peale ajakirjes rea artikleid mõningate tumedate revolutsiooni ajaloo küsimuste kohta, peatudes näit. revolutsioonilise liikumise alguse, talupoegade rahu- tuste, feodaalkohustuste ärakaotamise j. m. küsimusil. Hiljemini otsustas ta ühendada need eriuurimused revolutsiooni üldise käigu foonil ja anda seotud jutustuse terve revolutsiooni ajaloo kohta, esitades mitte niipalju välissündmusi, kuivõrra valgustades sündmuste sisemisi suhteid ja üldiseid põhjusi.

Kropotkini töö kannab tema autori omapärase ja teravate kontuuridega individualiteedi pitsert, kajastab tema sümpaatiid, antipaatiid ja ühiskondlikke ideaale. Kropotkin püüab kõige pealt selgitada rahvamasside osa Suures Revolutsioonis, jälgida masside mõjuavalduis selle grandioosi pöördeaja kestvusel. Revolutsioonid omavat tema arvates üldse määratu virgutava tähtsuse laiade rahvamasside kohta. Anarhistlik arenemine, väidab Kropotkin, on ainuke, mis vabas looduses esineb. Kõik inimlikud asutused, kui nad ei ole surmava bürokraatia kätetöö, arenevad suurte linnade eeskujul: siin tekib rühm maju ja paar-kolm onni, millest kujuneb tulevase linna sõlmpunkt, seal tallatakse teerada, mis ikka enam käidavamaks muutudes annab peatänava. Ühiskondlik-poliitilises elus takistavat võimud oma mõttetü vahelesegamisega ja protektsiooniga vaba, stüühilist arengut. Ainult revolutsiooni ajal saavutavat rahvas võimaluse

otsekohe osa võtta uute eluvormide orgaanilisest loomingust. Ainult loov rahvalik energia jaksavat murda eelmisist sajanguist põlvenevate traditsioonide ja instituutide visa vastupanekujõu. Sellepärast olla iga revolutsiooni kordamineku paratamatuks tingimuseks teatav anarhia: see vabastab rahva terved instinktid senniseist köidikuist ja võimaldab masse avaldada takistamatut revolutsioonilist aktiviteeti. Mitte ainult piirdudes seadusandlike kodade tegevuse vaatlemisega, vaid üksikasjaliselt jälgides, kuidas tegutses rahvas pöörde ajal, mis ta soovis, mida ta taotles, võime Kropotkini arvates aru saada Prantsuse revolutsiooni ja üldse kõigi revolutsioonide õigest vaimust.

Usaldamatus rahvaedustuste vastu käib punase joonena Kropotkini tõöst läbi. Nii ei olevat Asutav Kogu isegi oma kõige väljapaistvamate edustajate näol seisnud ülesande kõrgusel, vaid näidanud suurt saamatust üles, mis muide kõigile rahvaedustusile omane olevat. Revolutsioon oleks täieliselt äpardunud, kui Prantsusmaal oleks neil ajal valitsenud mõttetu usaldus rahvaedustusliku korra vastu. Õnneks olla rahvas ise oma jõude usaldanud ja spontaanselt organiseerunud kommunaalideks. Ta viinud oma jõududega läbi vana korra hävitamise, kuna seadusandlikud kojad ainult etendanud takistava teguri osa.

Kropotkin on eitaval arvamisel ajaloolise materjalismi suhtes ja tunnustab ideede iseseisvat tähtsust ajaloos: suured ideed, avaldatud kokkusuuritud ja võimsas vormis, olevat ikka vallanud inimsüdamed ja valitsenud ilma üle. XVIII aastasaja vaimlist liikumist peab Kropotkin iseseisvaks revolutsiooni põhjuseks ja selle vajaliseks eeltingimuseks. Siiski huvitavad teda kõige pealt eri ühiskonnaklasside omavahelised võitlused majanduslike huvide vastolude tagaseinal. Kropotkini arvates on revolutsiooni poliitiline ajalugu juba küllaliselt uuritud, kuna selle majandusliku külje uurimisel veel avaneb terve rida keerulisi ja laiaulatuslikke probleeme.

Prantsuse revolutsiooni põhjustanud Kropotkini arvates kaks eri liikumist: ideeline ja aktsiooniline. Ideeline liikumine, mille aluseks oli kogu uusi ideid poliitilise reformi kohta, lähtus kodanlusest, aktsioonilise (celui d'action) liikumise kandjaks olid talupojad ja proletariaat, kes taotlesid oma majandusliku seisukorra otsekohest parandust. Kui need mõlemad liikumised, omades alguses ühised püüded, üksteisega kokku sattusid ja teatava aja jooksul üksteist toetasid, siis puhkeski revolutsioon lahti. Kodanliste filosoofide abstraktne mõte jõudis juba varakult selgetes ja kokkuvõtlikkudes loosungites väljendada jõukate ja iseteadvate linlaste ihkeid, poliitilise võimu järgi. Valgustusfilosoofia moraalne olemus, temale omane usk inimese suurusse ja jõusse olnud tähtsaks positiivseks teguriks Prantsuse revolutsiooni ajaloos ja sisendanud sellesse äravõitmatu jõu: „et suured pöörded võiksid korda minna, selleks on ikka vaja noa otsa täis ideaali“. Kolmanda seisuse parimad edustajad jõid selle ideerikka filosoofia imetegevast allikast, mis endas sisaldas kõigi nüüdisaja suurte ideede idud. Kuid hoolimata suuremast teadlikkusest oma huvide suhtes, vaimlisest üleolekust ja võimuahneist püüdeist piirdunud kodanlised kihid Kropotkini arvates rahulolematuse avaldamisega ainult sõnades, ei julgenud kõike kaalule panna ega avalikult välja astuda oma vaenlaste vastu. Kodanlased olnud ainult „rahulikud mässajad“, kel puudunud tarviline julgus ja jõud otsustavaks löögiks.

Kui asi oleks piirdunud kodanliste kihtide argliku opositsiooniga, oleks Prantsusmaa võinud veel kaua oodata kuningliku despotismi kummutamist. Õnneks sundinud tuhanded asjaolud rahvassse revolutsioonile. Revolutsiooni lähtekohta näeb Kropotkin talurahva rahutusi, mis a. 1775—77 ürgjõuliselt lahti puhkenud, 1782—83 kordunud. Sellest ajast peale läinud need rahutused crescendo kunni päris revolutsiooni lahtipuhkemiseni ja liitunud siis selle üldise vooluga, kusjuures näljamässudele seltsinud rahutused feodaalsete maksude tasumatajätmise puhul. A. 1789—93 kestnud need rahutused lakkamatult edasi, lainates kodanlusele tarvilise lõõgijõu ja võimaldades teda kindlustada vana korra võimude asemele oma kihivalitsuse. Talurahva ülemaalised rahutused julgustanud kodanlisi kihte põhjalikkudeks reformideks poliitiliste ja sotsiaalsete suhete alal. Ilma rahvasside spontaanse ja jõurikka aktiviteedita ei oleks kunagi õnnestunud sääraseid sügavaid muutusi läbi viia: ilma selleta oleks revolutsioon jäänud pinna peale hääbuma nagu Saksa riikides 1848. a. Sellepärast nimetab Kropotkin talurahva rahutusi Prantsuse revolutsiooni õigeks aluseks.

Revolutsiooni õnnelikuks kordaminekuks, mõõnab Kropotkin, olnud tarvilised mõlemad momendid — kodanluse poliitiline mõte ja rahva revolutsiooniline aksioon. Ilma kodanluse osavõtuta ei oleks talurahva rahutused jaksanud mõjutada üldist revolutsiooni, mis on oma olemuselt midagi hoopis suuremat kui rida mässe küldes ja linnades. Siiski moodustanud Kropotkini arvates talurahva võitlused feodaalkohustuste kaotamise ja kogukonnamaade tagasivõtmise eest revolutsiooni õige sisu ja olemuse, kuna kodanliste kihtide poliitilised püüded esinenud vähem tähtsa kõrvalnähtusena. Prantsuse revolutsioon omanud hoopis laiemat baasi kui Inglise oma XVII aastajal: see olnud esijoones laiade masside liikumine, mille peamiseks sihiks maaomandamine ja selle vabastamine koormavaist feodaalkohustustest.

Tunnustades oma töö alguses kodanluse tähtsust revolutsiooniliste ideede arendamisel ja rõhutades teatavat idealistlikku momenti tema tegutsemises, asub Kropotkin hiljemini kodanlise klassi vastu väga vaenukule seisukohale ja esineb terve süüdistusaktiga kodanliste kihtide vastu. Kodanluse poliitiline ja rahvasside sotsiaalmajanduslik liikumine lähenenud teineteisele ainult hädaohu puhkudel. Täis umbusaldust oma ajutise liitlase vastu, annud kodanlus ainult poolvägisi ja vastu tahtmist rahvale käe ajutiseks, üürikeseks liiduks ja püüdnud, niipea kui võimalik, uuesti aheldada rahva mässulise energia. Eriti läinud vastolud majanduslikes küsimusis mõlema liitlase vahel ikka teravamaks. Kartes eranduse aluste kõigutamist, takistanud kodanlus feodaalkoormiste tasuta kaotamist ja kogukonna maade jagamist. Katkestanud sidemed rahvaga, otsinud kodanlised kihid revolutsiooni esimesil aastail kokkulepet veel murdumatu vana korra jõududega. Sellepärast sündinud 1792. aastani Prantsuse elus õieti vähe reaalseid muutusi: elu ei vastanud teooriale, väljaantud seaduste ja nende praktilise teostamise vahel haigutanud sügav kuristik, vana kord olnud peaaegu terve ja vana vaim valmis iga minutil uuesti pead tõstma. Nii oleks revolutsioon võinud täieliselt hukkuda, kui mitte talupojad maal ei oleks jatkanud oma rahutusi ja kui linlaste alamad kihid ei oleks 1792. a. suvel monarhia kummutanud.

Michelet' eeskujul kummardab Kropotkin „Suurt Tundmatut“ — lihtrahvast ja näeb temas ainsat aktiivset revolutsioonitegurit. Revolutsioonilise mõtte selguselt kodanlastest nõrgemad ja tuleviku ideaalide suhtes ilma kindlate vaadeteta, omanud rahvamassid terved ja õiged looduspärased instinktid ja hinnanud oma intuitsiooni teel nähtusi õigemini kui juurdleva mõistuse abil tegutsevad haritud kihid. Juhitud eksimatust revolutsioonilistest instinktist, osanud ainult massid tegutseda õigel ajal ja õigel kujul. Kui kodanlus Asutava Kogu ja Legiislatiivi ajal liitu otsis veel tugeva monarhiaga, pidanud rahvamassid ainuüksi oma õlul kandma revolutsiooni süvendamise ja edasiarendamise rasked kohustused. Ainult see metsik energia, mida rahvamassid üles näidanud revolutsiooni raskeil aastail a. 1792—1794, jaksanud jagu saada kõigist ähvardavaist hädaohtudest ja võrdlemisi õnnelikule lõpule viia uue, vaba Prantsusmaa loomise. Et seadusandlike kodade dekreetidest kasvaks uus jõurikas elu, selleks olnud vaja võitlus vana ja uue korra vahel läbi võidelda igas linnas, igas provintsis, igas külakeses. Sellepärast pidi parlamentlik revolutsioon üle minema rahvarevolutsiooniks, mis mõeldav ainult teatava sotsiaalse anarhia juures. Sellele koovale anarhiale ja rahva jõudude vabale mängule püüdnud pimedusega löödud seaduseandjad igapidi piiri panna, seda enam, et seaduseandlike kodades edustatud kodanlised kihid kuidagi ei pooldanud rahvamasside püüdeid revolutsiooni arendada ka majandusliku ühetaolisuse suunas.

Rahvamasside püüdesihiks olnud elu kutsuda uus revolutsioon, mis omaks sotsiaalse iseloomu ja avaks inimliku tsivilisatsiooni ajaloos uue, omapärase lehekülje. Suure Revolutsiooni kommunistlikud püüded olnud küll õieti ebamäärased ja selgusetud, kuid selles primitiivsuses seisnudki nende tugev külg. 1793. a. ei olevat need ideed sündinud eluvõõra aatleja Studierzimmeris, vaid nad kasvanud välja momendi vajadustest. Revolutsiooni keerises võinud uued, julged ideed kergemini tekkida, sest revolutsioon õpetanud inimesi mõtlema ja annud mõttele julguse. Teineteisest oma vaateis erineedes, olnud „anarhistid“, nagu Kropotkin kutsub revolutsiooniaegse kommunistliku liikumise pooldajaid, ühes suhtes siiski ühel arvamisel, nimelt selles, et revolutsiooni on vaja edasi viia ja süvendada teravate majanduslike vastolude kõrvaldamise teel. Siiski jäänud tulemata suurmeister, kes oleks uued ideed väljendanud samasuguse jõuga, nagu Danton, Robespierre ja teised väljendanud kodanlist revolutsioonilist ideoloogiat. „Anarhistid“ kuulutanud esimestena välja vahetuse sotsialiseerimise ja kaubanduse munitsipaliseerimise põhimõtte, saades sellega Proudhoni ja mutuellistide eelkäijaks. Et aga ajajärgul, mil suurtõustus ajas alles esimesi vagusid, maa moodustas peamise ekspluatatsiooni objekti, siis liikunud „anarhistide“ mõte kõige pealt loi agraire'i sihis ja esinenud maa sotsialiseerimise kavatsustega.

Üldiselt peab Kropotkin Prantsuse revolutsiooni siiski kõigi nüüdisaja kommunistlike, anarhistlike ja sotsialistlike ideede lähetekohaks. Kui seda tähtsat fakti senni ei ole hästi teatud, siis olevat selles süüdi puudulik süvenemine Prantsuse revolutsiooni ajalukku. Selle revolutsiooni ajal leidnud massid esimest korda laiemas ulatuses võimaluse enda poolt loodud munitsipaalsete organisatsioonide kaudu anduda uute eluvormide loomisele. Rahva loomisjõudude koonduspunktina annud rahvakommuunid

revolutsioonilisele võitlusele määratu pinevuse ja hoo, 1792—93. a. koon-
dunud masside energia linnade ja külade kommunaalsetisse organisatsioo-
nesse, kus rahvas tegutsenud iseseisvalt ja suvereeselt, ilma vahemees-
teta ja isandateta. Nii põlvenevat anarhistlikud põhimõtted Prantsuse
revolutsioonist, mil nad elulise tulemusena faktidest välja kasvanud, moodus-
tades võimsa jõuallika ja ülitähtsa revolutsioonilise teguri.

Kommunaalsed organisatsioonid esinenud 1792. ja 1793. a. revo-
lutsioonilise aktsiooni peamiste ääsidena, olnud Suure Revolutsiooni süda-
meks. Kõigi provintsiorganisatsioonide elaval kaastegevusel kiskunud
Pariisi kommunaal seadusandlike kodade käest initsiatiivi ära ja hoidnud
selle kahe aasta jooksul enda käes, töötades energiliselt revolutsiooni
süvendamise suunas. Just selle kahe aasta kestes läinud korda lahenda-
dada kaks revolutsiooni peaprobleemi — kõrvaldada absoluutse monarhia
ja kaotada feodaalsed õigused. Feodaalkoormiste kaotamises ja kogu-
kondadele ühismaade tagasiandmises näeb Kropotkin rahvalikumiste kõige
tähtsamat tulemust ja isegi revolutsiooni peamist sisu: Prantsuse revo-
lutsioon olnudki eeskätt talurahva õnnestunud liikumine iganenud feodaal-
süsteemi jäänuste vastu ja revolutsiooni tähtsamaks tagajärjeks osutunud
asjaolu, et talupoeg jälle kõhu võinud täis süüa. Rahvarevolutsioon pea-
tunud 1793. a. sügisel, mil tema loovale vaimule vastu seatud jakobiinide
tsentralistlik-politseiiline vaim ja riikluse põhimõtete võidulepääs rahvalt
võimaluse võtnud oma autonoomseis organisatsioonies iseseisvalt tegutseda.
Jakobiinid, keda Kropotkin õigusega peab tüübilisteks etatistideks, käinud
senni demokraatlikuma kodanluse osa keskpärasustena rahvarevolutsiooni
kannul, ilma et nad oleks suutnud sündmusi algatada või juhtida. Need
näiligid revolutsiooni juhid taotelnud ainult poliitilist revolutsiooni, või-
delnud kõige jõuga kommunistlike rahvalikumiste vastu ja surunud
nad lõpuks maha. Sõjaoludes tekkinud tugev jakobiinide valitsus rõõvinud
kommunidel võimaluse iseseisvaks tegutsemiseks, muutnud nad valitsuse
politseilisteks organiteks ja halvanud sellega masside revolutsioonilise
energia. Rahvaenergia lämmatamine märgitsevat aga õige revolutsiooni lõppu:
veel tulevat ette mõningad võpatused, kuid revolutsioon ise olevat lõppenud.

Kropotkini teos, milles igal leheküljel tundub tema autori omapärase,
veetleva individualiteedi hingeõhku, valgustab Prantsuse revolutsiooni
hoopis uuel, anarhistlikult seisukohalt ja pakub oma mõtete värskuselt
ja tähelepanekute originaalsuselt väärtusliku lisa revolutsiooni uuringule.
Vastukaaluks analüütikule Aulardile otsib Kropotkin sünteetikuna sünd-
musi ühendavat, üldist mõtet ja esitab originaalseid, vaimukaid üldistusi.
Tundes võrdset huvi revolutsiooni majanduslike ja ideoloogiliste tegu-
rite, revolutsioonilise aktsiooni ja revolutsioonilise mõtte vastu, kujutab
Kropotkin kainemalt ja teaduspärasemalt kui Michelet masside aktsiooni
eri avaldumisi, valgustab kommunaalse liikumise tähtsust uue korra loo-
misel esimesena tarvilise sügavusega ja jälgib erakordse huviga n. n.
anarhistlike või kommunistlike püüdeid revolutsiooni üldise käigu foonil.
Kui Kropotkin siiski ei suuda neid püüdeid meile tarvilise selgusega
lähedale tuua, siis on selles süüdi täpsete allikate vähesus ja „anarhist-
liku“ liikumise kujunematus ning kaootilisus.

Kõigist loeteldud esidusist hoolimata on meil Kropotkini teoses
tegemist enam poliitiku ja eluinimese kui objektiivse uurija tööga. Kro-

potkin on oma vaateilt Suurele Revolutsioonile täieline Taine'i vastand, Taine à rebours. Kuid anarhist Kropotkin suudab sama vähe saavutada rahulikku objektiivsust revolutsiooni sündmuste jälgimisel kui konservatiivne positivist Taine. Kropotkin näit. unustab, et uute eluvormide looming ei sünni kaugeltki ainuüksi anarhia kaudu ja abil, vaid et masside tormitsev energia ainult aitab ellu viia neid uuendusi, mida seadusandlikud kujud oma süstemaatilise, loova tegevusega algatanud. Spontaanse rahvaenergia kõrval vajas revolutsioon oma kordaminekuks hädapärast ka kodade reguleerivat ja juhtivat tegevust.

Eraldades kodanlusest lähtuva puhaspoliitilise ideelise liikumise rahvamasside majanduselu korraldamisele juhitud aktsioonist, ei suuda Kropotkin seda otsejoonset skeemi puhtalt läbi viia. Kodanlus ja rahvas polnud oma koosseisult homogeensed üksused, vaid jagunesid oma korda eri elementideks, kelle reaalselt koosseisu ja tõelisi huve Kropotkin lähemalt ei uurinud. Samuti on võimata eitada kodanluse, kui majanduslikult kõige tugevama ja vaimliselt iseteadlikuma kihiga, iseseisvat aktsiooni ja majanduslikke püüdeid. Eraldada Kropotkini kombel revolutsioonilise mõtte aktsioonist, pookides mõtte ainult ühele ja aktsiooni ainult teisele sotsiaalsele kihile külge, — on suur metodoloogiline ja faktiline väärvõte. Edasi unustab Kropotkin, et teadliku mõtte puudumine ei ole mingi voores ega lase end korvata ühegi instinktiga, kui õige viimane ka ei oleks üksikult juhtumisel. Instinkt on poliitilises tegevuses pime teenäitaja: üks purustanud Prantsuse rahvas just oma instinktide mõjul võrdse energiaga feodaallosse ja kaitsenud vana usku ning senniseid preestreid! Ka jakobinismi teenete täieline eitamine ei tundu meile küllalt veenvana. Kropotkin ei suuda kummutada Aulardi väiteid jakobiinide positiivse revolutsioonilise tähtsuse kohta ega usutavalt tõestada, et jakobiinid olnud ainult loova rahvarevolutsiooni lämmatajad.

Sellega oleme peatunud kõigil tähtsamail uurijail, kes Prantsuse revolutsiooni üldisse käsitamisse on toonud väärtuslikke meetodilisi võtteid, originaalseid seisukohti või uusi ideid. Viimaste aastate toodangust revolutsiooni üldajaloo alal väärivad mainimist mõned tööd, millistest siiski ükski ei küüni viimati käsitledud autorite poolt saavutatud ideeliste kõrgusteni. A. 1911 avaldas mõõdukate vaadetega objektiivne uurija Louis Madelin hoogsalt kirjutatud, laialisel kirjandusel tugiva, ülevaatliku Prantsuse revolutsiooni ajaloo pealkirja all „La Révolution“. Kümme aastat hiljemini avaldas P. Sagnac E. Lavissee'i väljaandel ilmuv „Histoire de France contemporaine“ esimese osana teose „La Révolution“, mis esialgu ainult monarhia kummutamiseni ulatudes annab õnnestunud ülevaate revolutsiooni kohta. Et Sagnac oma eriuurimuste kaudu vana korra ja revolutsiooni esimese perioodi kohta ammu omandanud tunnustatud nime, siis väärneb see hea asjatundja poolt antud kokkuvõtlik, kuid kuiv ülevaade usaldusväärse kompendiumina kõigi revolutsiooni ajaloo harrastajate tähelepanu. Sedasama võib öelda revolutsiooni ajaloo historiograafia radikaalse, pahempoolse tiiva edustaja A. Mathiez'i teose „La Révolution française“ kohta, millest esimene anne pealkirja all „La Chute de la Royauté (1787—1792)“ ilmus a. 1922. Autor püüab pakkuda ainult olulist, anda täpse, selge ja võimalikult elava pildi Suure Revolutsiooni eri külgede kohta.

Käesolev ülevaade ei saa ruumipuudusel peatuda rohkearvulisi monograafilisel töil, mis käsitlevad revolutsioonisse puutuvaid eriküsimusi — majanduslikke, rahanduslikke, sise- ja välispoliitilisi¹⁾. Kuigi viimastel aastakümnete jooksul väga palju tehtud kõigi nende probleemide lahendamiseks, siiski ei ole lõpulikuks sünteesiks ajad kaugeltki veel täis saanud. Sest Prantsuse revolutsiooni uurimise kohta maksavad küll rohkemal määral kui ühegi teise ajaloo ala kohta Fustel de Coulanges'i sõnad: „pour un jour de synthèse il faut des années d'analyse“.

P. Treiberg.

Varia.

Hiljuti ilmus tuntud Prantsuse ajaloolase Charles Seignobos'i juba amugi üldist tunnustamist leidnud töö „Histoire politique de L'Europe contemporaine“ 7-das, parandatud ja tublisti täiendatud trükkis. Käesolevas trükkis on autor oma teose edasi viinud kunni ilmasõja lahtipuhkemiseni a. 1914, nii et see praegusel kujul ülevaate annab Euroopa poliitilisest ajaloost täpselt saja aasta jooksul (1814—1914). Ka eelmisi osi on vastavalt uuemate uurimiste tulemustele mitmeti parandatud ja täiendatud. Muu seas on iga peatükile järgnevad bibliograafilised ülevaated hilisemaid avaldusi arvestanud, küllalisest materjalitagavarast siiski esitades ainult kõige soliidimad ja usaldamisväärsemad teosed. Seignobos'i töö, mis lehekülgede arvult unes trükkis tunduvalt kasvanud, on alal hoidnud esialgse kava ja iseloomu. See on eestkätt ikkagi poliitiline ajalugu, kirjutatud küll prantslasile omase selgusega ja täpsusega, kuid sellisena materjali valikult paratamatult ühekülgne. Seignobos ei püüagi, nagu ta ise eessõnas rõhutab, anda Euroopa rahvaste arengu kohta viimase saja aasta jooksul igakülgselt kujutust ja riivab majanduslikke, sotsiaalseid ja puhaskultuurilisi olusuheteid ainult niivõrra, kuivõrra need otsekohe on mõjutanud poliitilist elu. Sellepärast peab selle muidu eeskujulise käsiraamatu tarvita-ja selles esitatud andmeid alatasta täiendama teiste vastavate teoste omadega, kui ta tahab Euroopa rahvaste üldarengu kohta viimasel aastajal omandada tarviliselt mitmekülgselt ja võimalikult adekvaatselt pildi.

P. T.

*

Neil päevil ilmus kirjastusühisuse „Looduse“ kirjastusel Eesti Rahva Muuseumi väljaannete seeria „Etnograafilised monograafiad“ esimese vihuna Dr. J. Mannise monograafia „Kannud“, sisaldades teksti ja pilte Eesti kannudest. Teksti osas puudutab Dr. J. Manninen meie rahvakunsti ja eriti muidugi seda, mis osa selles on olnud kannude valmistamisel ja nende kaunistamisel ornamentidega. See ülevaade on asjatundlikult ja selgesti kirjutatud ja väärib täiesti asjast huvitatute tähelepanu. Mis avaldatud pildidesse puutub, siis on need meie oludes eriliselt tehniliselt õnnestunud, ka on ilusad kunstnik N. Triiki kaane- ja tekstiilustused. See väljaanne kuulub tehniliselt kahtlemata meie ilusamate ja paremate trükitööde hulka.

H. S.

1) Asjast huvitatud võivad leida sääraste teoste hinnangud Aulardi ajakirjas „La Révolution française“ ja vähemal määral ka teistes ajaloolistes ajakirjades nagu „Historische Zeitschrift“, „Historische Vierteljahrschrift“ j. t. Suuremaid üldiseid töid Prantsuse revolutsiooni historiograafia üle ei ole senni ilmunud. Lühikese, hästi kordaläänud ülevaate annab Gooch juba mainitud teoses „History and historians in the nineteenth century“.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

„Postimehe“ trükk, Tartu, 1926.

